

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
DOKTORA PROGRAMI**

DOKTORA TEZİ

**VELAYETİ FAKİH VE İRAN DIŞ POLİTİKASI:
ALİ HAMANEY'İN KONUMU**

HAZAR VURAL JANE

12716202

**TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. FUAT AKSU**

İSTANBUL

2019

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER DOKTORA
PROGRAMI

VELAYETİ FAKİH VE İRAN DIŞ POLİTİKASI:
ALİ HAMANEY'İN KONUMU

HAZAR VURAL JANE

12716202

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih

Tezin Savunulduğu Tarih

09 Ağustos 2019

Tez Oy birliği / Oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Unvan Ad Soyadı

Tez Danışmanı :

Jüri Üyeleri :

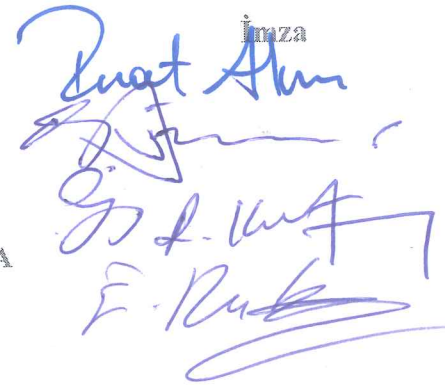
DOÇ. DR. FUAT AKSU

PROF. DR. GENCER ÖZCAN

DOÇ. DR. ÇİĞDEM NAS

PROF. DR. R. KUTAY KARACA

PROF. DR. ESTER RUBEN

İmza

İSTANBUL
AĞUSTOS 2019

ÖZ

VELAYETİ FAKİH VE İRAN DIŞ POLİTİKASI:

ALİ HAMANEY'İN KONUMU

HAZAR VURAL JANE

Ağustos, 2019

İran İslam Cumhuriyeti gerek bölgesel alt sistem dinamikleri açısından gerekse uluslararası sistem düzeyinde kritik bir konumda yer almaktadır. 1979 İslam Devrimi bölge dinamiklerinde ve uluslararası dinamiklerde önemli kırılma noktası olmuş, İran'da Şii Ulema iktidarı ele geçirmiştir. 1979 İslam Devrimi ile Şii Ulema'nın toplum içerisindeki konumu siyasallaşmış, yeni ve kendine özgü bir sistem oluşturulmuştur. Ayetullah Ruhullah Humeyni tarafından formüleleştirilen bu sistem 1979'dan günümüze İran'ın yönetim şekli haline gelmiş ve devletin hükümet sisteminde güç kazanarak yerleşmiştir. Ancak İran'ın bu kendine özgü yapısı, dış ilişkiler açısından yeterince anlaşıl原因amamaktadır. Gerek nükleer politikalar gerekse İran'ın Ortadoğu'ya yönelik politikaları konusunda 14 Temmuz 2015 tarihli Nükleer Anlaşma'ya kadar olan süreçte büyük tartışmalar yaşanmış ve bunun etkileri günümüze kadar devam etmiştir.

İran'da seçimle işbaşına gelen Cumhurbaşkanı'nın da üzerinde, gücü anayasaya dayanan Lider'in etkinliği mevcuttur. Dolayısıyla, İran'da Lider Seyyid Ali Hüseyin Hamaney¹, politika yapım sürecinde önemli konumda yer almaktadır. Rehber'in Şii inanç sisteminden kaynaklanan aşkın (transcendent) konumu, pratik siyasette diğer kurum ve kişilere karşı hiyerarşik üstünlüğünün temelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla Rehber'in bu konumu İran'ın dış politikalarında karar alma süreçlerine etki etmektedir. Bu çerçevede dış politika karar alma sürecinde de İran Cumhurbaşkanı'nın etkisi sınırlı kalmakta, nihai karar konusunda Rehber belirleyici faktör olmakta ve genel çerçeveyi çizmektedir.

¹ Çalışmanın sonraki bölümlerinde Hamaney olarak devam edilecektir.

Lider kararlar için bu çerçeveyi belirlerken, İran içindeki dengeleri de gözeterek içeride bir denge mekanizması olmakta ve uluslararası sistemden gelen baskılara cevap vererek İran'ın genel pozisyonunu belirlemektedir. Çalışmanın teorik arka planı neoklasik realizme dayanmaktadır. Böylelikle çalışmada karar alıcının algıları, ulusal ve uluslararası baskılar da yer alacaktır. Bu bağlamda, teorinin savunduğu üzere, karar alıcının eylemlerinin iç ve dış siyasi ortamla etkileşimi önemlidir.

Bu çalışma, İran'ın kendine özgü siyasi sisteminde Liderin konumunu; siyasi, mezhepsel, kültürel faktörler ve politik psikoloji çerçevesinde ele alacaktır. Bu bağlamda karar alıcının uygulamaları ve İran'ın bölge politikaları daha iyi anlaşılacaktır. Bu çerçevede çalışmada, İran siyasi yapısı içinde Lider'in konumlandığı yer ve Lider'in dış politika üzerindeki etkisi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Rehber, Dış Politika, Neoklasik Realizm, Karar Alma, Ortadoğu.

ABSTRACT

VELAYATE FAQIH AND IRANIAN FOREIGN POLICY: THE POSITION OF ALI KHAMENEI

HAZAR VURAL JANE

August, 2019

The Islamic Republic of Iran, is in a critical position both in terms of regional subsystem dynamics and at international system level. 1979 Islamic Revolution became a breaking point both region and international system and Shiite Ulama came into power in Iran. With the Islamic Revolution of 1979, the position of Shiite Ulama in society was politicized and a new and unique system was formed. This new system formulized by Ayatollah Ruhollah Khomeini, settled Iran's governmental system of state and become gaining power since 1979 until today. However, this unique structure of Iran, is not well understood in terms of foreign relations. There has been a great discussions both in terms of Iran's nuclear policies and Iran's policies towards the Middle East until the Nuclear Agreement of 14th July 2015 and its effects have continued to this day.

Leader's efficiency which taking its power from the constitution exceeds that of the elected president in Iran. Hence, Leader Seyyid Ali H. Hamenei takes important place in policy making process. His transcendent position arising from Shiite belief system constitutes a base of hierarchical superiority against other institutions and persons in practical politics. Hence, Leader's position affects decision making process in Iran's foreign policies as well. Given these circumstances in political decision making processes, the scopes of the presidents are being restricted and Leader draws the general outlines of final decision making and becomes determinant figure. However, he also works as a balance mechanism by supervising interior issues of Iran and defines Iran's general position by dealing with the national and international pressures. Theoretical background of study is based on neoclassical realism. Thus it is going to include

both national and international pressures towards perceptions of decision maker. In this context, as theory asserts, the interaction of decision maker's actions with interior and exterior political environment is crucial.

This study will be important to discuss with Iran's unique political decision-making mechanisms and Leadership in terms of political, sectarian, cultural and political psychology. In this context, the decision maker's practices and Iran's regional policies will be better understood. This study will analyze position of the Leader in the sui generis political system of Iran and Leader's effect on foreign policy.

Key Words: Leader, Foreign Policy, Neoclassical Realism, Decision Making, Middle East.

ÖN SÖZ

İran, her zaman göz önünde olan, doğru okunması gereken, Türkiye ve bölge açısından birinci derece güvenlik konusu olan bir ülkedir. İran'ı anlamaya çalışırken, taşları yerine doğru koyarak başlanmadığı takdirde, yanlış algılamalar ve kolaylıkla tansiyonun yükselebileceği bir coğrafyanın da etkisiyle yanlış anlaşılma ihtimali mevcuttur. Zira İran, geçirdiği süreçler, yaşanan kırılma noktaları ve özellikle 1979 Devrimi sebebiyle oldukça özgün bir yapıya sahiptir.

En başta yola çıkarken alandaki eksikliğe katkı sağlamak, İran'ı doğru anla(t)mak temel hedefimizdi. Fakat zaman geçtikçe, hedefler de gelişti. Birçok defa İran'ı görme ve resmi yetkililerden öğrencilere kadar toplumun farklı kesimlerini gözlemleme fırsatı buldum. Sanırım sosyal bilimlerin bir ferdi olarak duyduğum his, bir çeşit laboratuvara girmek şeklinde açıklanabilir.

Kendi adıma ilk günden beri değişmeyen tek şey konuya olan ilgimdi, sanıyorum ki bu, çalışmayı gerçekleştirmek açısından önemli itici güçlerden oldu. İnsan ömrü için uzun, iniş çıkışlı ve meşakkatli bir sürece sahip olan bu dönemi kolaylaştıran ve bu zor yolda yürürken varlıkları için teşekkürü borç bildiğim birçok insan var. İlk ve en öncelikli teşekkür, varlığıyla akademik hayatımın hem ışığı hem de şansı olan, bu uzun yolda biz öğrencilerine büyük bir sabır ve içtenlikle sevgi ve emek sunan ve öğrettikleriyle hakkını hiçbir zaman ödeyemeyeceğim Hocam, tez danışmanım Doç. Dr. Fuat Aksu'ya. Bu tez, onun soruları, yönlendirmesi ve güveni sayesinde tamamlanmıştır. Prof. Dr. Gencer Özcan ve Doç. Dr. Çiğdem Nas'a, tezin hazırlandığı tüm süreçte ne zaman ihtiyacım olsa verdikleri emek ve sürece sağladıkları katkı için çok teşekkür ederim.

Yıldız'da aynı yolda yürüdüğümüz arkadaşlarıma, özellikle Dr. Emin Salihi, Ayşe Küçük ve Kahraman Süvari'ye emekleri, destekleri ve teknik açıdan her ihtiyaç duyduğumda yanımda oldukları için çok teşekkür ederim. İran Dışişleri Bakanlığı Siyasi ve Uluslararası Çalışmalar Kurumu'nun (IPIS)

diplomatları, değerli çalışanları ve hocalarına katkılarından dolayı teşekkür ederim. Tahran ve Tebriz'deki dostlara, çalışmada her türlü ihtiyacımda, canla, başla emek verdikleri ve yardımcı oldukları için minnettarım. Payman Yazdani, Mirhadi Mousavi ve Farid Soltangheys iyi ki yollarımız kesişti.

Son teşekkür hayat arkadaşım Murat Jane'ye, bu uzun süreçte, eş zamanlı iki doktora tezi yazarken, bundan daha anlayışlı ve yardımcı olunamazdı. Emeğin, öğrettiklerin ve güvenin için çok teşekkürler Murat.

Öğretmenlerim kadar üzerimde emeği olan, öğütleri, fikirleri ve özellikle toplumumuzda kadına düşenin daima ileriye gitmek olduğunu bana aşıl原因 ve bedenen bu dünyadan gittiğinden beri her gün andığım anneannem, Cumhuriyet kadını Nermin (Gözet) Atlı, bu tez onun hatırasına ithaf edilmiştir.

İstanbul; Ağustos 2019

Hazar VURAL JANE

İÇİNDEKİLER LİSTESİ

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER LİSTESİ.....	ix
TABLolar LİSTESİ.....	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xii
KISALTMALAR	xiii
1. GİRİŞ	1
2. TEORİK ÇERÇEVE	10
2.1. NEOKLASİK REALİZM ÖNCESİ REALİZM (GERÇEKÇİLİK) VE NEOREALİZM (YAPISAL GERÇEKÇİLİK).....	11
2.1.1. Güç ve Güç Dengesi	19
2.1.1.1. Eleştiriler	21
2.2. NEOKLASİK REALİZM	25
2.2.1. Eleştiriler.....	38
2.3. DIŞ POLİTİKA ANALİZİ VE KARAR ALMA	39
2.3.1. Dış Politika Analizi.....	40
2.3.2. Dış Politikada Karar Alma Birimi	43
2.3.3. Hükümet Çeşitleri ve Karar Alma	49
2.3.4. Dış Politikada Karar Alıcı	60
3. TARİHSEL VE KİMLİKSEL/KÜLTÜREL ARKA PLANDA İRAN İSLAM CUMHURİYETİ	68
3.1. İRAN'DA TOPLUMSAL, SİYASAL YAPININ DÖNÜŞÜMÜ: İKTİDARIN DÜNYEVİLİĞİNDEN, UHREVİLİĞİNE	68
3.1.1. Kaçar Hanedanlığı, Şiilik Etkisi ve İlk Anayasal Hareketler.....	69
3.1.2. Rıza Şah Dönemi	71
3.1.3. Muhammed Rıza Şah'ın Birinci Dönemi	73
3.1.4. Muhammed Musaddık, Ulusal Cephe Hareketi ve Karşı Darbe	74
3.1.5. Muhammed Rıza Şah'ın İkinci Dönemi: Zorunlu Modernleşme Politikaları- Beyaz Devrim.....	75
3.1.6. İran Toplumsal-Siyasal Yapısında Ulema	77

3.1.7. Devrim Öncesi Durum.....	80
3.2. İRAN İSLAM DEVRİMİ VE VELAYETİ FAKİH	81
3.2.1. İslam Cumhuriyeti Kurumları	85
3.2.2. Velayeti Fakih, Rehberlik/Liderlik Makamı ve Ayetullah Humeyni	88
3.2.3. Rejimin Siyasal Meşruiyet Dayanağı.....	93
3.2.3.1. 1989 Anayasası	97
3.2.4. İran İslam Cumhuriyeti'nde Hizipler	99
3.2.5. İran İslam Cumhuriyeti'nde [Dış Politika] Karar Alma Yapısı	103
3.3. AYETULLAH SEYYİD ALİ HAMANEY DÖNEMİ VE İRAN POLİTİKASINDA LİDER'İN ROLÜ.....	110
3.3.1. Lider'in Karar Almasını Etkileyen Faktörler.....	114
4. AYETULLAH ALİ HAMANEY DÖNEMİ İRAN DIŞ POLİTİKASI ÖRNEK OLAYLAR.....	117
4.1. İRAN'IN SUUDİ ARABİSTAN POLİTİKASI	117
4.1.1. Tarihsel Ayrışmanın İlk Çıkışı	119
4.1.2. İki Devlet Arasındaki Farklılıklar	121
4.1.3. Rekabet Alanları.....	123
4.1.4. Üçüncü Devletler/Aktörler Üzerinden Güç Mücadelesi: Vekalet Savaşları	132
4.1.5. Değerlendirme.....	140
4.2. İRAN NÜKLEER PROGRAMI.....	141
4.2.1. İran'ın Nükleer Enerji Tarihi.....	142
4.2.2. 14 Temmuz 2015 Tarihi Anlaşma ve ABD Politikaları/Etkeni	149
4.2.3. Değerlendirme.....	157
4.3. İRAN'IN IRAK VE SURİYE POLİTİKASI	159
4.3.1. Direniş Hattı'nın En Önemli Halkası	163
4.3.2. Bölgedeki Krizin Suriye'ye Sıçraması	167
4.3.3. Devrim Muhafızları Ordusu Kudüs Gücü ve Kasım Süleymani.....	173
4.3.4. Değerlendirme.....	175
5. SONUÇ	178
KAYNAKÇA.....	186
ÖZ GEÇMİŞ	203

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 2.1: Realizm, Neorealizm ve Neoklasik Realizmde Benzerlik ve Farklılıklar	28
Tablo 2.2: Klasik Realizm, Neorealizm ve Neoklasik Realizm	31
Tablo 2.3: Ortadoğu Ülkelerinde Askeri Harcama Miktarı (Milyon Dolar/Yıl)	125

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: İran Sisteminde Mutlak Liderin Belirleyiciliği 87

Şekil 2: İran’da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar 104

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AIOC/APOC	: Anglo Persian Oil Company (İngiliz Petrol Şirketi)
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
CIA	: Central Intelligence Agency (Amerika Merkezi İstihbarat Teşkilatı)
DMO	: İran Devrim Muhafızları Ordusu
DPA	: Dış Politika Analizi
DYTH	: Düzenin Yararını Teşhis Heyeti
İŞİD	: Irak Şam İslam Devleti Örgütü
JCPOA	: Joint Comprehensive Plan of Action (Kapsamlı Ortak Eylem Planı)
KİK	: Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi
MOSSAD	: İsrail İstihbarat ve Özel Operasyonlar Enstitüsü
NATO	: North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü)
NPT	: Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (Nükleer Silahsızlanma Anlaşması)
OIC	: Organisation of Islamic Cooperation
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
ÖSO	: Özgür Suriye Ordusu
P5 + 1	: BMGK Beş Daimi Üyesi ve Almanya
RTÜK	: Radyo Televizyon Üst Kurulu
SAVAK	: Sazeman-e Ettelaat va Amniyet-e Keshvar (İran Milli İstihbarat ve Devlet Güvenlik Örgütü)
SIPRI	: Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu
TUDEH	: İran Kitlelerinin Partisi
UAEA	: Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı
YÖK	: Yükseköğretim Kurulu
YUGK	: Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi

1. GİRİŞ

İran İslam Cumhuriyeti, 1979 yılındaki kuruluşundan başlayarak hem Ortadoğu'da hem de küresel anlamda büyük etki yaratmıştır. Farklı kimliği ve kendine özgü yönetim sistemiyle dikkat çeken İran'ın, özellikle son on beş yılda maddi gücü de artmıştır. İran'ın tarihsel hafızasında yaşadığı travmalar bugün hala canlıdır. Tarihte, emperyal güçler tarafından iki defa işgal edilmiş, Pehlevi Yönetimi öncesi tütün, monarşi döneminde de petrol üzerinde imtiyazlar vermek durumunda kalmış ve İslam Devrimi öncesi, dönemin iki hegemonundan biri olan ABD ile kurduğu orantısız ilişki, toplumun çeşitli kesimlerinde rahatsızlık yaratmıştır.

1979 itibarıyla, rejim değişerek İran yeniden yapılanırken, Soğuk Savaş da tırmanma sürecine girmiştir. Bu süreçte ABD açısından Körfez'deki önemli müttefiklerden biri olan İran kaybedilmiştir. Özellikle İran'ın ABD Büyükelçiliği'nde gerçekleşen Rehineler Krizi İran-ABD arasındaki diplomatik ilişkilerin kopmasına, Batılı devletlerin rahatsızlığına ve İran-ABD arasındaki iletişimin kesilmesiyle endişe verici bir duruma sebep olmuştur. İran'ın, yakın ve uzak birçok devlet tarafından tam olarak anlaşılamaması (zira İran'ın iddiasına göre bu durum, aleyhine yapılan propagandalar sebebiyledir), nükleer çalışmaların krize evrilip tırmanması ya da İran'ın son on beş yılda Ortadoğu'da artan nüfuzundan duyulan kaygılar gibi temel sorunlar devam etmektedir. Öte yandan "Velayet-i Fakih" teorisinin pratiğe yansması, Lider'in görev ve yetkileri, özellikle İran'daki konumu, İran'ı anlamak için önemlidir. Bu noktada çalışmamıza konu olan otuz yıllık sürecin dış politika çıktıları, kimi devletlerin varsaydığı gibi sadece "otoriter bir din adamı" tarafından alınmamaktadır. Çalışmamız İran dış politikasını Lider odaklı ortaya koymayı amaçlamaktadır. Böylelikle, Lider'in denetiminde işleyen İran iç ve dış politikaları daha sağlıklı bir zeminde analiz edilebilecektir.

İran'da karar alma süreci diğer devletlere göre farklılık arz etmektedir. Modern devletlerde, devletin siyasal sistemine uygun olarak seçilen başbakan ya da başkan, anayasanın tanıdığı yetki ölçüsünde dış politikayı yürütmektedir. Başbakanlık makamının bulunmadığı İran'da, anayasa dini lidere de birtakım görev

ve sorumluluklar vermektedir. Bu da İran İslam Cumhuriyeti Lider'i Ali Hamaney'in sürecin merkezinde yer almasına neden olmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, İran dış politikasını anlamak için, Lider'in² dış politika karar alma sürecindeki etkisini araştırmaktır.

Ön plana çıkan çalışmalardan bazıları şu şekildedir: Tez konumuza en yakın yapılmış çalışma olarak İran dış politikasını neoklasik realizm üzerinen analiz eden Thomas Juneau'nun 2015 yılında yayımladığı *Squandered Opportunity-Neoclassical Realism and Iranian Foreign Policy*³ (Kaçırılmış Fırsat: Neoklasik Realizm ve İran Dış Politikası)'dir. Juneau çalışmasında örnek olay olarak İran'ın Irak politikası, Arap-İsrail ilişkisi ve İran'ın nükleer çalışmalarını seçmiştir. Juneau, Suriye konusunu çalışmaya dahil etmemiştir. Bu sebepten çalışmamız Juneau'nun çalışması ile teori bazında benzeşse de örnek bazında farklılaşmaktadır. Bu çerçevede çalışmamız, İran'ın Suriye Krizi'ndeki tutumu ve İran-Suudi Arabistan ilişkileri analiz edilerek Juneau'nun çalışmasından farklılaşmaktadır.

Ezgi Uzun'un 2018 yılında tamamladığı '*Direnış Ekseni*': İran Dış Politikasında Dinin Rolü⁴ başlıklı doktora tez çalışmasında, İran'ın Ortadoğu'da artan etkinliği bölgedeki Şii'lerle olan ortaklığı çerçevesinde ilişkilendirilmektedir. Uzun, çalışmasında İran'ın Ortadoğu'ya artan yöneliminin pragmatik değil de dini ve ideolojik temelli oluşunun nedenlerini sorgulamıştır. Çalışmada ABD'nin Irak'ı işgali sonrası oluşan güç boşluğu ortamında Irak'ta Şii etkinliğinin artması ve 2011 yılı itibariyle Arap İsyancıları gibi bir sistemsel şokun ortaya çıkması ile bölgenin tekrar değiştiiğinin altı çizilmiştir. Uzun, çalışmada, İran İslam Cumhuriyeti dış politikasında dinin rolünü ve kuruluşu itibariyle geçirdiiği evrimi realizm, liberalizm ve inşacılık teorileri ışığında, Irak ve Suriye'deki Şii hareketler üzerinden incelemiştir. Çalışmada Lider Hamaney'in çeşitli konuşmaları üzerinden söylem

² İran'da Lider ve Liderlik makamı ile anılan kişi, anayasal olarak 1989 yılından beri Rehber olan Ayetullah Ali H. Hamaney'dir. Bu makam, T.C. Dışışleri Bakanlığı internet sitesinde (<http://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa>) "Dini Lider" olarak tanımlanmaktadır. İran'ın resmi kaynaklarında ise İslam İnkılabı Rehberi yahut Lider olarak geçmektedir. Biz çalışmamız boyunca Lider, Velayeti Fakih veya Rehber kavramı ile aksi belirtilmedikçe Ayetullah Hamaney'den bahsedeceğiz.

³ Thomas Juneau, **Squandered Opportunity-Neoclassical Realism and Iranian Foreign Policy**, (California: Stanford University Press, 2015).

⁴ Ezgi Uzun, "'The Axis of Resistance': The Role of Religion in Iranian Foreign Policy", (PhD Dissertation, Sabancı University, 2018).

analizi yapılmıştır. Uzun'un çalışması din ve dış politika çerçevesinde, teori bazlı oluşuyla literatüre katkı sağlaması açısından öznel bir tez olmayı amaçlamıştır.

Lider'e odaklanması bakımından öncelikli olarak ortaya çıkan, Elizabeth Richter'in 2016 yılında hazırladığı, “*Ayetullah Humeyni ve Hamaney'in Operasyonel Kod Analizleri*”⁵ başlıklı tez çalışması, İran'ın her iki dini liderinin politik düşünce sistemindeki yapıyı tespit etmeyi amaçlamıştır. Richter çalışmasında özellikle Ayetullah Hamaney'in selefine göre daha uzlaşmacı olduğunu belirtmiş, dış politik amaçlarını gerçekleştirirken karamsar bir tablo çizdiğini ileri sürmüştür.

Said Amir Arjomand'ın 2009 yılında yayımlanan *After Khomeini Iran Under His Successors*⁶ başlıklı çalışması, Humeyni sonrası İran yönetimini ele alırken, son iki bölümde Lider Hamaney yönetimindeki İran'a ve İran dış politikasında nükleer çalışmaların analizine odaklanmıştır. Çalışmada yer alan, Hamaney'in göreve geldiği ilk yıllara göre dış politikada daha etkili olduğuna ve kendi kadrolarının yönetim kurumlarında güçlendiğine dair analizleri dikkat çekmiştir.

Masoud Kazemzadeh'nin *Ayatollah Khamenei's Foreign Policy Orientation*⁷ başlıklı makalesi; Lider'in kişisel geçmişi, ideolojik formasyonu, karakteri ve dış politika söylemlerini bir arada tartışmaktadır. Kazemzadeh çalışmasında Hamaney'i incelerken kalıplaşmış bir ideoloji ile mi yoksa faydacı bir karar alma yöntemi mi izlediğine odaklanmıştır. Hamaney'in çok geleneksel dini bir çevreden geldiği, kişisel olarak çok “bedel ödediği” ve bununla birlikte ideolojik amaçlarına (İslam Devrimi) sıkı sıkıya bağlı bir profil çizdiğini vurgulamaktadır.

Yvette Hovsepian-Bearce, *The Political Ideology of Ayatollah Khamenei Out of the Mouth of the Supreme Leader*⁸ başlıklı çalışmasını 2016 yılında yayımlamıştır. Hamaney'in hayatını ayrıntılı bir şekilde ele alan bu çalışma, özellikle ikinci bölümüyle dikkat çekmektedir. Söz konusu bölümde, önce Hamaney'in kişiliği ve liderlik tarzı açıklandıktan sonra Hamaney'in hangi cumhurbaşkanı ile çalıştığı fark

⁵ Elizabeth Richter, “Operational Code Analysis of Iran's Supreme Leadership-Ayatollahs Khomeini and Khamenei”, (Master Thesis, İhsan Doğramacı Bilkent University, 2016).

⁶ Said Amir Arjomand, **After Khomeini Iran Under His Successors**, (New York: Oxford University Press, 2009).

⁷ Masoud Kazemzadeh, Ayatollah Khamenei's Foreign Policy Orientation, **Comparative Strategy**, 32:5, (2013): 443-458, DOI: 10.1080/01495933.2013.840208.

⁸ Yvette Hovsepian-Bearce, **The Political Ideology of Ayatollah Khamenei Out of the Mouth of the Supreme Leader**, (New York: Routledge, 2016).

etmeksizin Humeyni'nin öğretileri doğrultusunda görevine devam ettiği vurgulanmıştır.

2019 yılında çıkan Amin Saikal'ın *Iran Rising*⁹ başlıklı çalışması teorik bir yaklaşımdan ziyade, kapsamlı bir tartışma çerçevesinde İran İslam Cumhuriyeti'nin kırk yıllık sürede geçirdiği evrime odaklanmaktadır. Yazar kitabında, Liderlik makamına gelecek kişinin İran politikalarında etki edebileceğini savunmuştur. Hameney çizgisinde bir Lider geldiğinde onun gibi davranması beklenebilir. Daha “liberal” bir Lider gelirse, daha farklı bir etki yaratması beklenebilir. Fakat her iki durumda da Lider'in aynı muhafazakar dini topluluktan geleceği vurgulanmıştır.

Dilip Hiro, *Cold War in The Islamic World Saudi Arabia, Iran and the Struggle for Supremacy*¹⁰ başlıklı çalışması Körfez Bölgesi üzerinden İran ve Suudi Arabistan'ın Ortadoğu'daki karşılaşmalarını ele alması bakımından güncel ve kapsamlı bir çalışma olarak öne çıkmaktadır. John Murphy, 2008 yılında yayımladığı *Ali Khamenei*¹¹ başlıklı çalışmasında, modern İran tarihini araştırdıktan sonra, Hamaney'in İran İslam Cumhuriyeti tarihinde aldığı görevlerdeki pozisyonuna ve İran'ın geleceği üzerine odaklanmıştır. Söz konusu eser, lideri ve liderliği ele alması bakımından öne çıkmaktadır. Patrick ve Jaclyn O'Brien McEachern tarafından 2018 yılında yayımlanan *North Korea, Iran and the Challenge to International Order*¹² başlıklı karşılaştırmalı analiz kitabında iki ülkenin nükleer çalışmaları NPT rejimi üzerinden tartışılmıştır.

Mahan Abedin, 2011 yılında kaleme aldığı *The Domestic Determinants of Iranian Foreign Policy: Challenges to Consensus*¹³ başlıklı makalesinde, İran'daki kurumsal aktörler arasındaki karmaşık etkileşim sürecine, ilişkilere ve işleyişe odaklanmıştır. Abedin üretilen dış politikanın ideolojik mi yoksa çıkarlar çerçevesinde mi oluşturulduğu noktasına odaklanmıştır.

⁹ Amin Saikal, **Iran Rising The Survival and Future of The Islamic Republic**, (Princeton: Princeton University Press, 2019).

¹⁰ Dilip Hiro, **Cold War in The Islamic World Saudi Arabia, Iran and the Struggle for Supremacy**, (USA: Oxford University Press, 2018).

¹¹ John Murphy, **Ali Khamenei**, (USA: Chelsea House Publishers, 2008).

¹² Patrick Mceaharn, Jaclyn O'Brien McEachern, **North Korea, Iran and the Challenge to International Order**, (USA: Routledge, 2018).

¹³ Mahan Abedin, *The Domestic Determinants of Iranian Foreign Policy: Challenges to Consensus*, **Strategic Analysis**, 35:4, (2011): 613-628, DOI: 10.1080/09700161.2011.576097.

Eva Patricia Rakel, 2008 yılında yayımladığı *The Iranian Political Elite, State and Society Relations and Foreign Relations Since the Islamic Revolution*¹⁴ başlıklı eserinde, İran içindeki hiziplerin farklı konulara yaklaşımlarını inceleyerek bir karşılaştırma yapmıştır. Çalışmanın 5. bölümü dış politika üzerine hazırlanmıştır. İran içindeki elitler arası güç mücadelesi ve cumhurbaşkanları dönemlendirmesi altında incelenmiştir. Çalışma İran'ın iç yapısını ve iç yapı ile dış politika etkisini ele alması bakımından önceliklidir.

Mahtab Alam Rizvi, *Velayat-e-Faqih (Supreme Leader) and Iranian Foreign Policy: An Historical Analysis*¹⁵ başlıklı makalesinde, anayasal olarak Liderlik makamı ve diğer rejim kurumları arasındaki etkileşimle şekillenen İran dış politikasının oluşturulma sürecini ele almıştır. Rizvi, devrimin ruhunu korumak için oluşturulan Liderlik makamının konumuna ek olarak, ülke içi hizipler ve İran toplumunda etkin olan elitlerin çıkarlarının da faktörler olarak dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir. Wilfried Buchta, 2000 yılında yayımlanan *Who Rules Iran? The Structure of Power in the Islamic Republic*¹⁶ başlıklı çalışmada İran'ın resmi ve resmi olmayan güç yapılarını ele almıştır.

YÖK veri tabanındaki tezler incelendiğinde, yapılan çalışmaların çoğunun Türkiye-İran ilişkileri üzerine yüksek lisans tezleri olduğu görülmektedir. Sayıca çok daha az olan İran dış politikası doktora tezlerinin ise yalnızca birkaç tanesi İran dış politikasında dinin etkisi yahut karar alıcı olarak lideri ele almıştır. Türkiye'de lisansüstü tez hazırlayan İran vatandaşları da bu konuya çok ilgi göstermemiştir.

Çalışmamız, Lider'in algıları ve birey olarak dış politika kararlarına etkisine de odaklanacak olması bakımından farklılaşmaktadır. Bu bağlamda, İran dış politikasını oluşturan kurumların tarihsel kırılmaların da etkisinde oluşturulduğunu anlamının, dış politik çıktıları anlamaya yardımcı olacağı düşünülmektedir.

İran'a yıllardır uygulanan ambargo ve yaptırımlar tüm etkileriyle İran'da halk düzeyinde geniş yer tutmakta ve dolayısıyla bunun etkileri, İran dış politikasına da

¹⁴ Eva Patricia Rakel, **The Iranian Political Elite, State and Society Relations and Foreign Relations Since the Islamic Revolution**, (Amsterdam, 2008).

¹⁵ Mahtab Alam Rizvi, *Velayat-e-Faqih (Supreme Leader) and Iranian Foreign Policy: An Historical Analysis*, **Strategic Analysis**, 36:1, (2012): 112-127.

¹⁶ Wilfried Buchta, **Who Rules Iran? The Structure of Power in the Islamic Republic**, (USA: Konrad Adenauer Stiftung, 2000).

yansımaktadır. Bu noktada Lider önem kazanmakta ve yerel faktörler de karar almada etkili olmaktadır. Bu durum şu soruların ortaya çıkmasına neden olmuştur:

- İran siyasi yapısı dış politikasını nasıl etkilemektedir?
- İran'da dış politikanın dinamikleri içerisinde Lider'in etkisi, dış politikanın şekillenmesinde/oluşumunda nasıl bir etki yaratmaktadır? Lider'in siyasi karar alma üzerinde somut etkisinin kaynağı nedir?
- Dini lider hangi kodlanmalarla dış politikanın genel çerçevesini belirlemektedir?
- Dini lider hangi kısıtlara sahiptir ve uluslararası sistemin baskılarını nasıl algılamaktadır?
- Reformist ya da muhafazakâr kanattan bir meclis/cumhurbaşkanı görevdeyken, sistemin kurumsal denetleme mekanizması politik işleyişi nasıl etkilemektedir?
- İran kendi iç yapısı çerçevesinden uluslararası sistemi nasıl okumaktadır?
- İran'ın Ortadoğu ülkeleri ile kurduğu ilişkiler ve bölgedeki varlığı hangi faktörlere göre şekillenmektedir?

Bu temel sorulara cevap verilerek ülke içi yapının ve rejimin kimliğinin Lider üzerinden dış politik kararlara etkisi ortaya konmaya çalışılacaktır. Yukarıdaki araştırma soruları ışığında çalışmamız için belirlenen hipotezler şunlardır:

- Dini lider kamuoyunu yönlendirerek siyasi karar alıcıyı istediği yönde karar almaya zorlamaktadır.
- Dini lider değişikliğinin İran dış politikasında köklü bir değişiklik yaratması düşük bir olasılıktır.
- Batılı (ABD ve AB ülkeleri) devletlerin İran'a yönelik yaptırımları ve politikaları İran'ın dış politik kararlarını, dini liderin de etkisiyle sertleştirmiştir.
- İran İslam Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesi itibariyle Batılı ya da hegemon güçlerle kalıcı (uzun süreli) bir barış veya normal ilişki kurma olasılığı düşüktür.
- İran'da Liderlik makamı reformist bir cumhurbaşkanının seçilmesine izin verse dahi bu, dönemlik bir imgeden öteye gidememektedir. Pragmatik esnekliği belirleyen Liderdir, dolayısıyla rollerinden biri de ülke içine yönelik dengeyi sağlamaktır.
- İran dış politikası üretilirken öncelik rejim bekası ile ilgilidir.

Çalışma yöntemi olarak, uygun bir çerçeve sunacağından hareketle neoklasik realizm belirlenmiştir. Genel ve soyut olarak neoklasik realizm; iç politikada karar alma sürecinin ve uluslararası sistemdeki gelişmelerin dış politikayı nasıl belirlediğini açıklamaktadır. Neoklasik realizm'in uluslararası ilişkilere en önemli katkısı, uluslararası sistemin yapısının, devletin gücünün ve dış politika seçimlerinde karar alıcıların bireysel tercihlerinin bir bütün olarak okunabilmesine olanak sağlamasıdır. Bu teoride olduğu gibi İran dış politika kararlarında Lider, hem içeriden gelen etkilerle yerel faktörlerden beslenmekte, hem de uluslararası sistemden gelen baskılar ve oluşan etkileşimler sonucu politikalarını oluşturmaktadır.

Araştırma sorularına cevap üretmek ve hipotezleri denemek için, girişten sonra üç ana bölüm planlanmıştır. Tezin ilk bölümünde, çalışmamızda kullanılan teori olan neoklasik realizmi ortaya koymak için, realizm ve neorealizm de dahil realizm'in üç yorumu üzerinde durulacaktır. Teorinin temel argümanları ve neoklasik realist çalışmalar ortaya konulacaktır. Öte yandan dış politikada karar alma birimi olarak Lider'in kararları nasıl aldığı, karar alma süreçlerinin nasıl işlediği, Lider'in karar sürecindeki algılamaları, devletin ulusal ve uluslararası aktörlerle kurduğu ilişki ve etkileşimi gibi etmenler de konuya dahil edilmektedir.

İkinci bölümde sistemin işleyişi ve çıktıları anlamlandırmak için önce İran'ın siyasi tarihi, toplumsal yapısı kırılma noktalarıyla ele alınacaktır. Bu bağlamda, İran'ın iç yapısına, İran'ın yönetim kurumlarına ve esas güç olmasından hareketle Liderlik makamını yaratan tarihsel arka plana ve kökenlerine değinilecektir. Bu çerçevede Lider'in kişisel özellikleri de çalışmamızda yer bulacaktır.

İran'ın dış politika yönelimleri ve kararlarının inceleneceği üçüncü bölümde, Lider Ali Hamaney'in Ayetullahlık¹⁷ mertebesine yükseltilerek Rehber seçildiği 1989 yılından günümüze, İran dış politikası örnek vakalar üzerinden analiz edilecektir. ABD tarafından Ortadoğu'nun ötekisi olarak konumlandığı kendi coğrafyasında, irrasyonellik ve "belirsizlikle" sıfatlandırılan pozisyonu, İran'ın Suudi

¹⁷ Şii din adamları için en yüksek mertebe Ayetullahlık seviyesidir. Ayetullah Ali Hamaney, 1989 yılında Rehber seçilene kadar, bir alt kademe olan Hüccetül İslam mertebesindedir. Bu mertebe daha orta seviye dini bir derecedir ve İran'da sayıca yaygındır. İran'ın eski Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani, Muhammed Hatemi ve günümüzde Hasan Ruhani de bu sığata sahiptir. Bu konuda bkz: Mehdi Muhakkık, "Ayetullah", **İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ayetullah>, [01.02.2018].

Arabistan ile olan ilişkileri, nükleer çalışmalar ve nihayet “Direniş Hattı”nın geçiş ülkesi olan Suriye ile ilişkileri üzerinden incelenecektir.

İran-Suudi Arabistan ilişkileri iki ayrı mezhebin ve yönetim şeklinin farklı temsilcileri olarak aynı bölgede yer almaları açısından özgün bir örnektir. İki devlet arasında yaşanan Vekalet Savaşları (Proxy War), OPEC’teki rekabet ve ABD faktörü İran-Suudi Arabistan ilişkilerinin çerçevesini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, yerleşmiş algılar ve mevcut kronik güvensizlik durumu liderlerin söylemlerine de yansımaktadır.

Öte yandan, nükleer çalışmalar hakkında İngilizce literatürde birçok yayın bulunmaktadır. Zira Ayetullah Hamaney döneminde krize evrilen ve İran dış politikasının öncelikli konularından olan nükleer çalışmalar, son on yedi yılda İran dış politikasının en çok çalışılan konularından olmuştur. Bunun sebebi son dönemde; nükleer krizin, nükleer müzakerelerin, ambargoların, yaptırımların ve nihayet nükleer anlaşmanın gündemde olmasıdır. Devam eden nükleer süreç, uluslararası yönden İran’a baskı yaşatmakta, dolayısıyla İran nükleer çalışmaları güncelliğini kaybetmediği için ele alınması uygun görülmüştür.

Üçüncü seçilen örnek olay ise Suriye krizidir. Sekiz senedir devam eden iç savaşta, sahadaki aktif ve önemli aktörlerden biri olan İran, hem Suriye liderine ilk günden itibaren verdiği destekle hem de sahada bulunan Lider Hamaney’e bağlı (İran) Devrim Muhafızları Ordusu üzerinden varlık göstermesiyle krizin önemli aktörlerinden olmuştur. Konu, İran’ın bölgede nüfuzunu arttırma çalışmalarına iyi bir örnektir. Son dönemde gücü artan İran’ın bölgedeki davranışlarını açıklamak, bu yaklaşımla güç kavramını tam olarak ortaya koymak için ülke içi değişkenler ve etmenler de değerlendirilecektir.

İran üzerine yapılan çalışmalar genelde iç dinamiklere ya da Velayeti Fakih’e yönelik olmamaktadır. Oysa karar alma süreci, anayasa ve ülke içi hiziplerin tavrı anlaşılmadan kurumlar arası dengeler tam olarak anlaşılmayacaktır. Dolayısıyla bu durum İran dış politikasının anlaşılmamasına sebep olacaktır. Çalışmanın Lider odaklı oluşu özgün kısmını oluşturmaktadır. Çünkü genel olarak yapılan çalışmalarda Lider konusu çok tali kalmıştır.

İran dış politikası ve krizleri günümüzde de güncelliğini koruması bakımından önemlidir. Seçilen üç örnek olaydan ikisi (İran nükleer krizi ve Suriye İç

Savaşı) hâlihazırda gündemdeki krizler olarak devam etmektedir. Bölgesel ve küresel etkileri olan bu sorunlar İran'ı her zaman olduğu gibi bugün de önemli kılmaktadır. Bu çalışma, Lider'in dış politika karar alma sürecindeki yerini ortaya koymayı amaçlamıştır.

Lider'in sistemdeki rolü ve sistemi kurma tarzı davranışsal özelliklerinin İran dış politika tercihine yansıdığı düşünülürse, İran'ın sistem içindeki diğer aktörlerle ilişkilerini uzlaşmacı/çatışmacı yürütüp yönetemeyeceği analiz edilmeyi gerektirmektedir. Bu yapıda, İran'ın sistemle ilişkili işbirliği, uzlaşma ilişkisi kurmasında Lider'in davranışsal özellikleri ne ölçüde etkilidir? Dış politikayı lider mi belirlemektedir? Yoksa yanı sıra sistemin kurumları bu kararlarda belirleyici midir? Çalışmada, İran dış politikasının değişkenler üzerinde nasıl bir işleyişe sahip olduğu analiz edilecektir. Yapı anlaşılırsa çatışmacı bir etkileşim yerine uzlaşmacı bir ilişki süreci başlatılması kolaylaşabilecektir.

2. TEORİK ÇERÇEVE

Çalışmamızda neoklasik realizmin tercih edilmesinin sebebi, tarihsel aktarımlar ışığında İran dış politikasını oluşturan yapıyı ve bu kararları uygulatan esas güç olan Liderin dış dünyayı nasıl okuduğunu analiz etmektir. Bu bağlamda bütüncül bakış açısının neoklasik realizmle sağlanacağı düşünülmektedir. Çalışmada, yerel etkenler ve sistemsel baskıların karar alıcıya etki etmesi sebebiyle neoklasik realizm tercih edilmiştir. Yöntemi ortaya koyan Gideon Rose'un önceki realist analizlere temel eleştirisi karar alıcıları, karar alıcıların algılarını, bireysel seçimlerini ve devleti oluşturan parçaları hesaba katmadıkları yönünde olmuştur.¹⁸ Bu durum da analizin eksik olmasına, dış politikanın doğru okunamamasına sebep olmuştur. Oysa neoklasik realizmin en kritik katkısı uluslararası, yerel ve bireysel faktörleri bir arada değerlendirmesidir. Neoklasik realizm devletlerin maddi gücünü, elitlerin algılarını, karar alıcının zihin dünyasını, iç ve dış baskıların karar alıcıdaki etkilerini ve bunun bir ürün olarak dış politik yansımaları ortaya koymaktadır. Örnek olarak tarihsel süreçte görüldüğü gibi Batı'nın bir yandan yaptırım ve ambargolarla diğer yandan coğrafi olarak İran'ı kuşattığı bölgede, İran nükleer çalışmalara devam etmiş ve nükleer anlaşmaya varan süreç aynı Lider döneminde yaşanmıştır. Lider'in sorumluluklarından biri de ülke içi çıkar gruplarına eşit mesafede durarak onlar ve diğer gruplar arasında bir hakem olma yükümlülüğüdür. Bu noktada nükleer anlaşmanın hemen ardından Liderin söylemleri iç kamuoyunu sakinleştirmeye yöneliktir. Dolayısıyla iç etkenlerin, dış baskıların (uluslararası ortamın yarattığı baskı ve etkileşim de dış politik kararları etkilemektedir) ve Ayetullah Ali Hamaney'in algıları ile tüm değişkenleri bir arada analiz etmeye en uygun teori, neoklasik realizmdir. Bu teoride güç kavramını tam olarak ortaya koymak için ülke içi değişkenler ve etmenler de değerlendirilecektir. Bu nedenle neoklasik realizm tercih edilmiştir. Fakat neoklasik realizm her ne kadar klasik ve neorealizmi eleştirse

¹⁸ Gideon Rose, "Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy", Cambridge University Press, **World Politics**, vol 51 no 1 (1998): 144-172.

de realist gelenekten beslenmektedir. Dolayısıyla realizm ve neorealizmi anlamadan neoklasik realizmi anlamak mümkün değildir.

Uluslararası ilişkiler disiplinindeki ana akım teorilerden realizm, salt temsilcilerine değil tüm diğer teorilere ve teorisyenlere de etki ederek, onlar tarafından da dikkate alınan bir ana teoridir. Bu sebepten realizmin varsayımları çokça eleştirilmiş ve savunucuları tarafından geliştirilmeye çalışılmıştır. Özellikle 1980 yılı itibariyle yapısalcı realizm (neorealizm) açısından devletlerin dış politik etkileşimleri analiz edilmeye çalışılmış, bu dönemde de realizmin bu yorumu fazla sistem endeksli olmakla eleştirilmiştir. Clausewitz; *“dış politikayı (stratejiyi) açıklamak basit, fakat en basit açıklama dahi zordur”* demiştir.¹⁹ Soğuk savaş sonrası gelişen dünyada küreselleşmenin de etkisiyle realist teorinin bir anlamda sonunun geldiği düşüncesi, 2000’li yıllardaki gelişmeler sonrası realizmin üzerinde yeniden düşünmeyi beraberinde getirmiştir. İşte bu noktada realizmin bir anlamda güncellenmiş hali olarak “neoklasik realizm” sunduğu yeni model ile hem realist teorinin eksik kaldığı bütüncüllüğü hem de neorealizmin eksikliklerini gidermek amacıyla yeni bir yol göstermek üzere ortaya çıkmıştır.

Neoklasik realizm kavramı ilk kez Gideon Rose tarafından ortaya konmuştur. Rose çalışmasında, neoklasik realizm yaklaşımını açıklarken klasik realizm ve Waltz’cu neorealizm’den beslenerek, onların eksik kaldığı, eleştirildikleri yerleri tamamlamayı amaçlamış, dış ve iç etkenleri bir araya getirerek dış politika analizi için üçüncü bir yol ortaya koymaya çalışmıştır. Hem realizmin temel yapıtaşlarından hem de neorealizmden parçalar taşımakta olan neoklasik realizmi ele almadan önce klasik realizm ve yapısalcı realizme (Waltz’cu Neorealizm) bakmak gerekmektedir.

2.1. Neoklasik Realizm öncesi Realizm (Gerçekçilik) ve Neorealizm (Yapısal Gerçekçilik)

Uluslararası ilişkilerin kurucu ana akım teorilerinden realizm I. Dünya Savaşı sonrası liberalizme karşı, liberalizmin eleştirisi olarak ortaya çıksa da kökenleri M.Ö.’ye dayanmaktadır. Realizm bugün de uluslararası ilişkiler literatüründe temel yaklaşımlardan biri olarak önemini korumaktadır. Thucydides’in M.Ö. 5. yüzyılda Peloponez Savaşı’nı anlattığı eseri Peloponez Savaşları, realizmin hipotezlerini

¹⁹ Carl Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, çev. Selma Koçak (İstanbul: Doruk Yayınları, 2011), 167.

oluşturan ilk örnek olarak kabul edilmektedir. Thucydides, savaşın nedenini Atina'nın güçlenmesinin Sparta'da yarattığı korku olduğunu belirtmektedir. Thucydides'in yanı sıra Niccolo Machiavelli (1469-1527), Thomas Hobbes (1588-1679) ve Max Weber (1864-1920) teorinin anahtar isimlerinden öncüleri arasında kabul edilmektedir. Realizm 1930'ların sonunda, idealizmin uluslararası sistemi açıklamada yetersiz olduğu iddiasıyla şekillenmiştir.²⁰ Devleti ve gücü temele koyan realizm, ulusal güce dayalı olarak devleti tüm unsurları ile başat aktör olarak kabul etmektedir. Realizm temel ve genel bir teori olarak devletler arası siyasette güçlü ve önemli bir yaklaşım ve anlayışlar bütünüdür.²¹ İnsanın kötü ve sorunlu doğasını temel alarak, güç ve çıkar için devletlerin birbirleriyle karşı karşıya geldikleri uluslararası alanı anarşik olarak tanımlamaktadır. Realizmin ön (proto) teorisyenlerinden olan, insan doğasının kötü olduğunu iddia eden düşünürlerden Thomas Hobbes insanların devlet öncesi durumdan (doğa hali) toplumu ve devleti oluşturdukları duruma geçişlerinin temeline insan doğasının kötülüğünü koymuştur. Kısacası Hobbes, “Doğa hali”nden toplumsal duruma geçişe değinmiştir. İnsanlar, toplum halinde ortak bir otoriteyi kabulünden (devletleşmeden önce herkesin herkese karşı savaş halinde olduğu) önce yaşadıkları durumda sosyal, iktisadi ve kültürel üretim bulunmakta herkes kendi bireysel çıkarını düşünmektedir. Pratikte bu durum bir savaş halidir.²² Hobbes için hakkın kaynağı “güçtür”. Çünkü doğa durumunda doğal yasaya uygun olan her şey ahlakidir. Doğal kötülüğün sınırlandırılması üst otorite varlığını gerektirir. Bu noktadan hareketle devletler ülkelerinde egemen iken, ülkeleri dışında egemen eşittirler. Uluslararası alanda üst bir egemen otoritenin olmayışı durumu da anarşiye neden olur.

Öte yandan “Realizmin üç yorumu” bakış açılarıyla farklılaşsa da beş temel soruya verdikleri ortak cevapları ile realist akımı oluşturmaktalar. Bu sorular;²³

1. Uluslararası ilişkilerin tabiatı nedir?
2. Uluslararası ilişkilerin gerçekleştiği ortamın başlıca özelliği nedir?
3. Uluslararası ilişkilerin temel aktörü kimdir?

²⁰ Ali Balcı, “Realizm”, **Uluslararası İlişkilere Giriş**, ed. Şaban Kardaş (İstanbul: Küre Yayınları, 2014): 124.

²¹ Jack Donnelly, “Realizm”, **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, ed. Scott Burchill, Andrew Linklater ve diğ., çev. Ali Aslan, M. Ali Ağcan (İstanbul: Küre Yayınları, 2009): 49.

²² Nuri Yurdusev, “‘Uluslararası İlişkiler’ Öncesi”, **Devlet, Sistem ve Kimlik**, der. İhsan Dağı, Atilla Eralp vd. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010): 44.

²³ Eyüp Ersoy, “Realizm”, **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, der. Ramazan Gözen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014): 161.

4. Uluslararası ilişkilerin temel aktörünün öncelikli amacı nedir?
5. Uluslararası ilişkilerde temel aktörün amaçlarına ulaşmak için kullandığı başlıca araç nedir?

Yukarıdaki soruların odak noktasında çıkar (raison d'état) yer almaktadır. Devletler çıkarlarını takip ederler. Devletler için temel sorun var olmaktır. Sürekli askeri güç geliştirmek güvenlik ikilemine sebep olmaktadır. Askeri kapasiteyi güvenliğin temeli olarak gören realistler, çıkarları doğrultusunda gücü korumayı esas almaktadır. Uluslararası politika, devletlerin kendi güvenlikleri, çıkar için güç kullandıkları eylem alanı olarak tanımlanmaktadır.²⁴ Uluslararası ilişkileri anlamada en temel kavram başta askeri güç olmak üzere gücün tüm unsurlarıdır. Realizmin kabul ettiği haliyle insan, doğası itibarıyla kötü, saldırgan ve bencildir ve bu davranışlar uluslararası ilişkilere de yansımaktadır. Çatışma ile düzenlenen egemen devletlerarası ilişkilerde en önemli araç güçtür. Uluslararası ilişkiler bir güç mücadelesidir ve bu noktadan hareketle realist bakış açısında savaşlar, anarşi ve çatışmalar doğaldır.

Realizmin bir diğer varsayımı devletlerin güvenilir bir merkezi otoriteden yoksun dünyada uluslararası bir anarşi içinde karşı karşıya gelmeleridir. Devletler barış ve savaş alternatifleri arasında ilişki kurarlar. Realist bakış açısında devletler rasyonel aktörler olarak üç unsura sahiptir:²⁵

1. Tutarlıdır,
2. Amaç odaklıdır,
3. Stratejilerini amaçlarına ulaşmak için tasarlarlar.

Kısaca özetlersek, temel aktör olan devletler rasyonel ve otonom olarak anarşinin etkisiyle hedeflerini, stratejilerini belirler. Uluslararası anarşi, ülke içi anarşiden daha katlanılabilir bir şey olarak görülmektedir.²⁶ Uluslararası ilişkilerin yeni bir bilim olarak ortaya çıktığı dönemde, tarihçi ve diplomat Edward Hallett Carr; “ütopik yapının kofluğunun” gerçekçi eleştirisi ile ortaya serilmesini

²⁴ Richard Ned Lebow, “Klasik Realizm”, **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, ed. Tim Dunne, Milja Kurki, Steve Smith, çev. Özge Keleşçi, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, 2016): 71.

²⁵ Joseph Grieco, “Realist Uluslararası Teori ve Dünya Siyaset Çalışması”, **Uluslararası İlişkiler Teorisinde Yeni Düşünce**, ed. Michael W. Doyle, G. John Ikenberry, çev. Fulya Akgül Durakçay (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2015), 165.

²⁶ Donnelly, **age**, 55.

düşünürlerin ilk görevi olarak vurgulamaktadır.²⁷ Böylelikle sağlam bir yapı ortaya çıkarılabilecektir. Carr, iki dünya savaşı arasında kaleme aldığı *20 Yılın Krizi (1919-1939): Uluslararası İlişkiler Çalışmasına Bir Giriş* eserinde, idealizmin ütopyacılığına vurgu yaparak, yeniden bir dünya savaşı çıkmasının sebeplerini analiz etmiştir. Carr çıkarların ortaklığı anlayışına dayanan siyaseti ütopyacı olarak değerlendirmiş ve bunu eleştirmiştir.²⁸ Meşhur “güç haktır” ifadesi, sadece güç kelimesine çok sınırlı bir anlam yüklersek yanıltıcıdır. En iyi uyum sağlayanın hayatta kalacağı doktrini, hayatta kalmanın aslında hayatta kalmaya en uygun olduğunu kanıtlar.²⁹

20. yüzyılın en önemli klasik realistlerinden Hans Morgenthau; E.H. Carr ve George Kennan ile birlikte insanın doğası, siyasetin özü, güç dengesi ve dış politikada etğin rolü gibi gerçekçi ilkeler temelinde kapsamlı ve felsefi bir ‘güç politikası kuramı’ geliştirmeye çalışmıştır.³⁰ Hans Morgenthau, Uluslararası İlişkiler disiplinde realizmin ilk teorileştirme çalışmalarını yapmıştır. Morgenthau, siyasi realizmin altı temel ilkesini şöyle ortaya koymaktadır:³¹

- Genel olarak toplum gibi siyasetin de kökleri insan doğasında bulunan objektif yasalarca yönetildiğine inanır.
- Siyasal gerçekçiliğin hareket noktasını güç olarak tanımlanan çıkar kavramının oluşturduğudur.
- Siyasal gerçekçiliğe göre çıkar kavramı gerçekten de politikanın özüdür ve zaman ve yere bağlı değildir.
- Evrensel moral (ahlaki) prensiplerin devletlerin dış politikadaki eylemlerine aynen uygulanmasının mümkün olmadığını belirtmektedir.
- Siyasal gerçekçilik, bir ulusun ahlaki hareket edip etmediğini belirleyip anlamakta küresel ahlaki yasaların ölçüt olarak alınması görüşünü kabul etmez.
- Siyasal eylemlerin siyasi kriterlerle değerlendirilmesi gerektiğini belirtirler.

Realizm, siyaseti sıfır toplam bir güç mücadelesi olarak okurken, insan doğasını da kötü ve bencil olarak kabul eder. İnsanın bu “güç arzusu”, siyaseti ekonomi veya din gibi diğer konulardaki halinden farklı kılar.

²⁷ Edward Hallett Carr, **Yirmi Yıl Krizi 1919-1939**, Çev. Can Cemgil (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010): 133.

²⁸ Bu konuda detaylı bilgi için bkz: Carr, **age**, 61-70.

²⁹ **age**, 15.

³⁰ Martin Griffiths, Steven C. Roach, M. Scott Solomon, **Uluslararası İlişkilerde Temel Düşünürler ve Teoriler**, Çev. CESRAN, (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2011): 50.

³¹ Hans Morgenthau, **Uluslararası Politika Güç ve Barış Mücadelesi**, (Ankara: Sevinç Matbaası, 1970), 2-14.

Realizmle ilgili yapılan eleştirilerin birçoğu onun varsayımlarının eksikliği üzerine olmuştur. Örnek olarak realizm güç kavramına fazlaca eğilerek diğer kavramları gözden kaçırdığı yönünde eleştirilmiştir. Realizmin salt güç odaklı bir analizle politikayı açıklamaya çalışması ve özellikle devlet dışındaki aktörleri görmezden gelmesi gibi noktalar çokça eleştirilmiştir. Öte yandan, realizmin devleti bir bütün olarak ele alması da eleştirilmiştir.

Realizmin bir şeyleri açıklamada yetersiz kaldığı bir dönemde, realizmi zenginleştiren yeni bir teori ortaya çıkmıştır. Realizme yöneltilen eleştirilere de cevap olacak şekilde teoriyi bir sistematığa oturmaya çalışan Kenneth Waltz (1924-2013) tartışmayı insanın doğasından sistem düzeyine getirmiştir. Neorealizm (yapısalcı realizm olarak da adlandırılır) temelde devletlerin özellikle büyük güçlerin uluslararası sistemde nasıl davrandıklarına, birbirleriyle nasıl bir ilişki içinde olduklarına bakmaktadır. K. Waltz'ın 1979 yılında *Theory of International Politics* kitabında ortaya koyduğu yapısalcı realizmde konuya farklı bir bakış açısıyla ele almaktadır. Waltz, farklı devletlerin benzer davranışlarını uluslararası sistemin yapısı ile açıklamaya çalışmıştır. Anarşik uluslararası yapı, ulusal yapının hiyerarşisinden farklılık göstermektedir.³² Waltz anarşik olanın, devletleri anarşiye sevk eden bireylerin yapısı değil uluslararası yapı ve bu yapıdaki anarşik durum olduğunu savunmaktadır. Devletlerin uluslararası sistemdeki konumları davranışlarına yön vermektedir. Neorealizmde güç dağılımı öncelikli etkidir. Devletlerin sistemdeki güç değişimleri sonucunda dengelerin değiştiğini iddia etmektedir. Daha soyut haliyle örneklersek uluslararası düzen, sistemin çift kutuplu mu, çok kutuplu mu olduğuna göre değişir.³³ Waltz büyük güçler arasında var olan iki kutuplu sistemin çok kutuplu güç dengesine göre daha istikrarlı olduğu düşüncesini ileri sürmektedir. Waltz analizinde yapıyı yalıtılmış olarak ele almaktadır. Soğuk savaş dönemini analiz eden Waltz'a yöneltilen eleştiri Griffiths, Roach, Solomon tarafından şu şekilde ifade edilmiştir:

“Soğuk Savaş düzeninde ‘istikrar’ kavramının iki kutupluluktan ziyade nükleer silah ile ilgili olduğunu (birim düzeyinde bir fenomen) öne sürmüşlerdir. Çünkü sadece süper güçlerin diğer devletlerden daha güçlü olması demek bunların birbiriyle eşit güce sahip oldukları ve hakim yapı ile başarılı olarak ‘sosyalleştikleri’ anlamına gelmez.”³⁴

³² Kenneth N. Waltz, **Theory of International Politics**, (Illinois: Waveland Press, 2010), 43.

³³ Donnelly, **age**, 56.

³⁴ Griffiths, Roach, Solomon, **age**, 61.

Yukarıdaki eleştirilerin yanı sıra Griffiths, Roach, Solomon; Waltz'un devletlerin doğasına ilişkin varsayımı, güç dağılımı yaklaşımına gereğinden fazla önem vermesi ve devletler arası iş birliğini göz önüne almaması nedeniyle neoliberraller tarafından da eleştirildiğini ifade etmiştir.³⁵ Waltz'a göre devletlerin birinci kaygısı güçlerini en üst düzeye çıkarmak değil, sistemdeki konumlarını en tepeye çıkarmaktır.³⁶ Diğer yandan Waltz, klasik realizmden farklı olarak güvenliğe bir de ekonomi boyutunu eklemiştir.³⁷

Uluslararası ilişkiler teorilerinden realizmin ana tartışma konusu olan anarşi, merkezi otoritenin olmadığı kargaşa ortamıdır. Anarşik uluslararası sistemde devletler ulusal çıkarlarını korumalı ve gücü ele almak için gerekli olan tüm çabaları göstermelidir.³⁸ Anarşi için bir sözlük tanımı da şöyledir: ³⁹

“kelime karşılığı sözlükte tam olarak ‘yönetim yokluğu’ olarak geçmektedir ancak genellikle düzensizlik, karışıklık, karmaşa ve kaosun eş anlamlısı olarak kullanılmaktadır. Resmi anlamıyla merkezi bir otoritenin yokluğuna işaret etmektedir. Bu açıkça uluslararası bir sistemin özelliğidir ve uluslararası ilişkilerin olduğu sosyo-politik çerçeveyi tanımlamaktadır.”

Anarşi uluslararası ilişkiler literatüründe, farklı teoriler arasında tartışmalı bir kavramdır. İnşacı teorinin öncüsü Alexander Wendt'e göre anarşi, “devlet ona ne anlam veriyorsa odur.”⁴⁰ Klasik realizmin doğrudan sonuç odaklı anlayışı yerine Waltz'ın neorealizmde taraflar arasındaki ilişki ve nedenler birbirini etkilemektedir. Bu da neorealizmi bilimsel bir temele oturtmaya çalışan Waltz'ın klasik realizmden ayrıldığı nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Klasik realistler güç arzusunu insan doğasından kaynaklı kabul ederken, Waltz devlet davranışının genelde bu gerçeğe çeliştiğini öne sürerek “aslolan güvenliktir” demiştir. Bu noktadan hareketle neorealizmde güç amaç değil araç olarak görülmektedir. Waltz, barışı korumak için çalışan uluslararası kurumların dahi büyük güçlerin çıkarları doğrultusunda çalıştıklarını belirtmektedir. Bunun da ötesinde tüm devletler

³⁵ age, 62.

³⁶ Grieco, age, 170.

³⁷ Özgün Erler Bayır, “Uluslararası İlişkilerde Neorealist Ekolden Neoklasik Realist Ekole”, **Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar**, ed. Sibel Turan ve Nergiz Ö. Köroğlu (Bursa: Dora Yayınları, 2015): 56.

³⁸ Ahmet Emin Dağ, **Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü**, 3. bs. (İstanbul: Ağaç Kitabevi, 2009), 32.

³⁹ Graham Evans, Jeffrey Newnham, **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, çev. H. Ahsen Utku, (İstanbul: Gökkuşbu Yayın, 2007), 34.

⁴⁰ Griffiths, Roach, Solomon, age, 154.

demokratik dahi olsalar mevcut sistem ve uluslararası ilişkilerin doğası gereği çatışmalar kaçınılmazdır ve bu sistem devam ettikçe bu değiştirilemez demektir.⁴¹ Güvenlik temelli bu yaklaşım, sistemdeki anarşiden kaynaklanmaktadır.

Uluslararası sistemin hâkim anarşi ortamında, devletlerin güç arayışında ortaya çıkan güvensizlik durumu sonucu, sistemdeki diğer devletlerin tehdit algılaması ile oluşan ortamda neorealist teorinin dikkat çektiği en önemli iki durum, savunmacı realizm ve saldırgan realizmdir. Savunmacı realizme göre devletler her türlü güçlerini korur ve arttırırken, dışarıdan bir tehdit oluştuğunda başka bir devlet veya devletlerle ittifak yaparak bir denge arayışına girerler. Bunun sonucunda güç dengesi yeniden inşa edilir.⁴² Savunmacı realist anlayışa göre nasılsa bu geçici durum bitecek ve devletler yeniden sistemdeki dengeye döneceklerdir. Saldırgan realizmde ise, devletlerin sürekli güç arttırımı ile yapabilecekleri en üst seviyeye kadar güçlerini arttırma isteği ile bir hegemonya arayışı içinde olmalarını ifade etmektedir. Bu noktadan hareketle devletler güvenliklerini sağlamak için, saldırgan realistler savunmacıların aksine devletlerin mümkün olduğu kadar fazla güç arayışında olduklarını savunurlar çünkü güvenliklerini sağlamak için duydukları güç ihtiyacı belirsizdir.⁴³ Mearsheimer kendi bakış açısının devletlerin davranışlarını açıklamada daha başarılı olduğunu Waltz'ın ise devlet davranışlarını açıklama çabasında olmadığını sistemik yapıların sonuçlarını açıklamaya çalıştığını savunmaktadır.⁴⁴

Neorealizmin temel varsayımlarını kabul eden savunmacı realizmin kendine özgü varsayımları mevcuttur. Savunmacı realizm devletlerin sürekli diğer devletlerde tehdit algılaması yarattığını söylemektedirler. Rasyonel tercih faktörü üzerinde duran savunmacı realizm, ikinci olarak savunma-saldırı dengesi üzerinde durmaktadır. Devletlerin statükoyu desteklemesi varsayımına ulaşılabilir çünkü yayılmacı siyaset nadiren tercih edilirken savunma dengesi daha sık tercih edilmektedir. Savunmacı realizmde, Stephan Walt'un öne çıkardığı kavramlardan biri tehdit dengesi teorisidir.

⁴¹ Atilla Sandıklı, Erdem Kaya, "Uluslararası İlişkiler Teorileri ve Barış", **Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri**, ed. Atilla Sandıklı, (İstanbul: Bilgesam Yayınları, 2012): 147.

⁴² Göktürk Tüysüzöğlu, "Savunmacı Realizm ve Saldırgan Realizm Bağlamında Karadeniz Havzası'ndaki Çatışma Gerçekliğinin Değerlendirilmesi", **Uluslararası Güvenlik Kongresi**, (Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, 2013): 510.

⁴³ Donnelly, **age**, 66.

⁴⁴ Erler Bayır, **age**, 57.

Walt'a göre anarşik ortamda devletler kendilerini korumak için ittifaka girerler. Bunun temelinde algıladıkları tehdit yer almaktadır.

Saldırgan realizmin temsilcisi John Mearsheimer'a göre, devletler için uluslararası sistemde güç amaçtır. Devletler güvenliği değil güç maksimizasyonunu amaçlar.⁴⁵ Mearsheimer bir devlet için sistemdeki en ideal durumun hükmeden devlet olduğunda -ki bu neredeyse imkânsızdır- biteceğini söyler. Sonuç olarak Mearsheimer'ın kitabına *The Tragedy of Great Power Politics* ismini veren, büyük güçlerin daimî mücadelesi sürmektedir.⁴⁶ Savunmacı realistler güvenliği vurgularken, saldırgan realistler gücü vurgulama eğilimine sahiptirler.

Waltz'un neorealizmi yeni eleştirilere sebep olmuştur. Waltz analizinde, konuyu realizmin insanın doğası ve devlet odağından, uluslararası sistemi ve yapısını merkeze koyarak analiz etmesi devletlerin içini/iç yapıları göz ardı etmesi şeklinde eleştirilmiştir. Yapısalcı Realizm bu sebepten eksikleri tam kapatamayacağı yönünde eleştirilmiştir. Waltz'a yöneltilen eleştiri, sorunu tek bir düzleme indirgemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Nihai olarak yapısal değişimin salt birim-düzey süreçlerden başka kaynağı olmamasıdır.⁴⁷

Teorinin uluslararası sistemdeki dönüşümü açıklamadaki yetersizliği veya indirgemeciliği ve devletlerin dış politik eylemlerini açıklamadaki yetersizlikleri yapısalcı realizme yönelik temel eleştirilerdendir.⁴⁸ Daha önce ifade ettiğimiz gibi neorealizme yönelik bir diğer eleştiri, devletlerin dış davranışlarını açıklarken, iç faktörleri hesaba katmadığı yönündedir. Bu iç faktörle kastedilen bir devletin içindeki herhangi bir ekonomik, siyasi (yerel siyaseti yahut kişi veya kurumların etkisini) ya da sosyal süreçler, yapılarıdır. Bu nokta neoklasik realizmi doğuran ve neorealizmden farklılaştıran temel unsurdur.

Neorealizmin az sayıdaki değişkenle analiz yapması onu indirgemeci bir pozisyona sokarak çokça eleştirilmesine sebep olmaktadır. Sistem odaklı analizinin Soğuk Savaş'ın çatışmasız ortamını tam olarak açıklayamayışı ve özellikle Soğuk Savaş'ın bitişi sonrasında bunu tahmin edemediği için eleştirilmiştir. Aslında bir

⁴⁵ John J. Mearsheimer, **The Tragedy of Great Power Politics**, (New York: W.W. Nanon&Company, 2001), 2.

⁴⁶ Ersoy, **age**, 176.

⁴⁷ Grieco, **age**, 179.

⁴⁸ Samet Yılmaz, "Neoklasik realizm: İlerletici Mi? Yozlaştırıcı Mı? Lakatosyan Bir Değerlendirme", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s. 46, (2015): 7.

sistem teorisi olan neorealizmin dış politikaları analiz etmek gibi bir iddiası da yoktur.⁴⁹ Neorealizm cevapları uluslararası sistem kaynaklı aramıştır. Öte yandan neoklasik realistlerse dış politikayı sistemden gelen baskılar kadar iç kaynaklardan da beslenebilecek bir şey olarak gördüler ve etik kaygıların dış politikayı şekillendirmedeki rolünü saptadılar.⁵⁰

Waltz’a göre, uluslararası politika ancak klasik realizmin birim (devlet) düzeyindeki açıklamalarına yapının etkisini de ekleyerek tam olarak anlaşılabilir.⁵¹ Bu yöntemine rağmen neorealizm gelişmeye açık ve gelişmekte olan bir teoridir. Bu husus Alexander George şu cümleleriyle ifade etmiştir:⁵²

“Yapısal Gerçekçilik, çıkarım teorisi olarak kati bir formda olmasına rağmen tamamiyle son halini almış bir teori değildir çünkü değişkenleri ve hipotezleri henüz belirli problemlerde ortaya çıkacak sonuçların tahmin edilebilmesini sağlayan, tatbik edilebilirlik aşamasına getirilememiştir.”

2.1.1. Güç ve Güç Dengesi

Realizmin temeli güç kavramı üzerinde yükselmektedir. Realistler genelde gücü maddi kapasite üzerinden tanımlarlar. Realistlere göre güç, aktörlerin ekonomik, organizasyonel, demografik ve askeri kaynakları üzerinden incelenmelidir.⁵³ Salt mevcut rakamlar değil potansiyel güçler de önemlidir ve analize katılması gerekmektedir. Güç,

“Bir devletin kendi çıkarlarını koruma ya da taleplerini karşı tarafa kabul ettirme konusunda sahip olduğu maddi ve manevi potansiyeldir. Gücün birçok unsuru vardır: Coğrafya, tarih, kültür sabit unsurlarken, ekonomik gelişmişlik, teknolojik yapısı, askeri kapasite, yetişmiş insan sayısı gibi faktörler de gücün potansiyel unsurlarıdır.”⁵⁴

Güç yaklaşımı, uluslararası politikayı “güç” temelli, devletlerarası ilişkileri de güç mücadelesi ile açıklamaktadır. Hans Morgenthau tarafından kullanılan bu yaklaşıma göre uluslararası politika tüm politikalar gibi güç ve iktidar mücadelesidir. Güç politikası ise bir devletin bütün dış politikasını askeri yönden sürekli güçlü olmak ve bu olanaklarını baskı aracı olarak kullanmak ilkesine dayandırmasıdır.

⁴⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Kenneth Waltz, “International Politics Is Not Foreign Policy”, *Journal Secuirty Studies*, c 6, s 1, 1996.

⁵⁰ Gözen, *age*, 83.

⁵¹ Waltz, *age*, 73.

⁵² Alexander L. George, *Dış Politikada Teori ve Pratik: Boşluğu kapatan Köprü*, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Dış Politika Enstitüsü, 1996), 103.

⁵³ Burak Kadercan, “Güç”, *Uluslararası İlişkilere Giriş*, 4. bs. ed. Şaban Kardaş, Ali Balcı (İstanbul: Küre Yayınları, 2014), 328.

⁵⁴ Dağ, *age*, 368.

Klasik realist teorisyenlerden Hans Morgenthau, realist ilkeler temelinde “güç politikası” kuramı geliştirmeye çalışmıştır. Morgenthau’ya göre politika bir güç mücadelesidir. Güç hem amaç hem de politikayı gerçekleştirebilmek için araçtır. Daha önce belirttiğimiz gibi Morgenthau’dan farklılaşan Waltz’a göre ise güç, güvenliği sağlamak için araçtır. Çünkü devletlerin nihai amacı güç değil güvenlidir.⁵⁵ Klasik realistler gücü amaç olarak görürken, neorealistler ise gücü hayatta kalma amacı için bir araç olarak betimlemektedir.⁵⁶ Gücün yanı sıra uluslararası sistemin istikrarı için güç dengesinin gereği de realistler tarafından vurgulanmıştır.

Güç dengesi, uluslararası sistemde zaman zaman değişen dengeler ve güç kaymaları sonucunda bir hegemonun fazlaca güçlenerek ortaya çıkması durumunda diğer devletlerin bir araya gelerek o hegemonu dengelemek amacıyla ittifak oluşturması durumudur.⁵⁷ Bu birliktelik için aynı veya benzer ideolojiye sahip olmaya gerek yoktur. Bu dengeleme durumu çeşitli şekillerde olabilir. Sönmezoğlu, güç dengesi’ni, en temel ve eski kavram olarak tanımlamaktadır.⁵⁸ Buna göre, “güç” vazgeçilmez ve yaygın, çok tanımlıdır. Üç ya da daha fazla devlet varsa uluslararası sistemde güç dengesi ilişkisine rastlamak mümkündür. Henry Kissenger güç dengesini şöyle tanımlamaktadır:⁵⁹

“Güç Dengesi sistemi krizleri ya da savaşları önleme anlamına gelmemektedir. Sistem düzgün işlediğinde, hem bir devletin diğerlerini egemenliği altına alma arzusunu, hem de anlaşmazlıkları sınırlamak amacındadır. Sistemin amacı barıştan çok istikrarın sağlanması ve aşırılıklardan kaçınmanın sağlanmasıdır. Güç dengesi sistemdeki her devleti tamamen memnun edemez. Sistemin işlediği zaman, durumdan hoşnutsuz olan devleti, uluslararası düzenin dengesinin bozulmasının önüne geçecek kadar dengeyi içinde tuttuğu zamandır.”

Hans Morgenthau, güç dengesi kavramıyla denge durumunu ve bunu sağlamaya yönelik politikaları kastetmektedir. Morgenthau’ya göre güç dengesi, *“gücü ölçmenin zorlukları ve çeşitli güç biçimlerinin görece istikrarını ele alırken*

⁵⁵ Kenneth Waltz, George H. Quester, **Uluslararası İlişkiler Kuramı ve Dünya Siyasal Sistemi**, çev: Ersin Onulduran, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982), 103.

⁵⁶ John J. Mearsheimer, “Yapısal Realizm”, **Uluslararası İlişkiler Teorileri** Disiplin ve Çeşitlilik, ed. Tim Dunne, Milja Kurki, Steve Smith, çev. Özge Kelekçi, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, 2016): 91.

⁵⁷ Kenneth N. Waltz, **Theory of International Politics**, (Reading: Addison-Wesley Publishing Company, 1979), 132.

⁵⁸ Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, 4.bs. (İstanbul: Der Yayınları, 2005), 300.

⁵⁹ Henry Kissenger, **Diplomacy**, (New York: Simon & Schuster Paperbacks, 1994), 21.

temel bir düzenleyici araç olarak işlemektedir.”⁶⁰ Morgenthau dış politika oluşturulurken devletin sahip olduğu kapasitenin önemine dikkat çekmektedir. Ulusal gücün öğeleri hem nicelik (coğrafya, doğal kaynaklar, endüstriyel kapasite, askeri kapasite, nüfus) hem de nitelik (ulusal karakter, ulusal moral, diplomasi ve hükümetin niteliği) bakımından iki grupta toplamaktadır. Morgenthau da tüm diğer realistler gibi güç dengesinin uluslararası sistemde barışın korunması bakımından etkili bir teknik olduğu üzerinde durmaktadır.⁶¹

Carr, uluslararası sistemin bozulan dengesinin uluslararası örgütler aracılığıyla giderilebileceğini “iyimser”lik olarak nitelemiş, uluslararası örgütlerin söz konusu vasfının sistemdeki bütün büyük güçleri kapsamayacağını iddia etmiştir. Carr’a göre, uluslararası sistemdeki güçler arasındaki eşitsizliklerin giderilmesi “evrensel” normatif kurallarla çözülememektedir. Bu çerçevede güç dengesi, müzakerelerle değişmemektedir.⁶²

William C. Wohlfort’un Soğuk Savaş döneminde, güç dengesi ve gücün rolüne irdelediği *The Elusive Balance: Power and Perceptions During the Cold War* başlıklı kitabında temel sav, güce yönelik çerçevelerin, politik elitlerin belli zaman ve mekanlarda gücü nasıl algıladıkları konusunda sonuçlara ulaşp tarihsel bilginin kümülatif hale getirilerek geliştirileceğidir. Eğer güç, uluslararası ilişkilerin doğasını etkiliyorsa, bu karar alıcıların algıları vasıtasıyla yapılmak zorundadır.⁶³

Yukarıdaki teorisyenlerin yaklaşımları göz önüne alındığında güç ve güç dengesi kavramının sadece uluslararası ilişkiler literatüründe değil realizmin iç tartışmalarında da önemli yer tuttuğu görülmektedir.

2.1.1.1. Eleştiriler

1980’lerden itibaren uluslararası ilişkiler literatüründe neorealizme uluslararası sistemdeki gelişmeleri yeterince açıklayamadığı yönünde eleştiriler gelmiştir. Eleştirilere göre neorealistler devleti verili kabul edip, uluslararası sistemdeki değişimi açıklayamamaktadır. Bu husus, analizde eksiklik olarak göze

⁶⁰ Griffiths, Roach, Solomon, **age**, s.52.

⁶¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hans Morgenthau, **Uluslararası Politika**, çev. Baskın Oran, Ünsal Oskay (Ankara: Siyasi İlimler Derneği, 1970).

⁶² Griffiths, Roach, Solomon, **age**, 10.

⁶³ William C. Wohlfort, **The Elusive Balance: Power and Perceptions During the Cold War**, (London: Cornell University Press, 1993), 2.

çarpmaktadır.⁶⁴ Dolayısıyla neorealizmin eksiklerinin giderilmesi gereği ortaya çıkmıştır. Bu noktadan hareketle Rose, neorealizmin temel varsayımları olan devletin temel aktör konumunu, uluslararası sistemin anarşik ortamda gerçekleştiğini kabul ederek önceki teorinin değinmediği eksiklikler üzerinden bir tanımlama ve tamamlamaya gitmiştir. Waltz cevapları “yapı” kavramında aramıştır. Waltz hem uluslararası yapı kavramını irdilemiş hem de güç kavramına yeni anlamlar yüklemiştir. Uluslararası sistem içinde anarşi ortamında yer alan devletler ülke içi ortamda hiyerarşi ile davranırlar.⁶⁵ Teori uluslararası sistemi öne çıkarmakta öte yandan devletlerin sistemi dönüştürme gücünü göz ardı etmektedir. Bu noktada teoriye dair yapılan eleştiri, 1989 yılında çift kutuplu dünyanın çökmesi⁶⁶ sonrası yaşanan gelişmelerden hareketle, neorealizmin analizde hesaba katmadığı kavramlar (küreselleşme, karşılıklı bağımlılık, entegrasyon vb.) karşısında sistemin önemini koruduğu ve gücün baskın olduğunu belirtmiştir. Waltz’ın sistemin önemini abartması eleştirilmektedir.⁶⁷

Realizmin verdiği cevaplar, insan doğasının kötü ve bencilliği üzerine indirgemeci bakışı sebebiyle yetersiz kalırken, neorealizme yöneltilen en temel eleştiri vermeye çalıştığı cevapları sistem odaklı ararken göz ardı ettiği olgular üzerinden olmuştur. Waltz’ın farklı siyasal sistemler ve ideolojilere sahip devletlerin uluslararası sistem sebebiyle benzer davrandığı, hatta sınırlandırıcı bir uluslararası yapı söylemi eleştirilmektedir.

Küreselleşmenin de etkisiyle ulusalın küresele aktarımının/ulaşmasının kolaylaşması yerel politikaların da öneminin artmasına etki etmiştir. Realistler yüksek politikanın (high politics) alçak politikaya (low politics) nazaran daha önemli olduğunu öne sürerler. Yüksek politika olarak tabir edilen politikalar savaş ve devlet merkezli güvenlik konularıdır. Fakat asıl eleştiri alçak politika olarak tabir edilen

⁶⁴ Daniel Deudney, “Jeopolitik ve Değişim”, **Uluslararası İlişkiler Teorisinde Yeni Düşünce**, ed. Michael Doyle ve John Ikenberry, çev. Saygın Karabıyık (İstanbul: Beta Yayınevi, 2015), 92.

⁶⁵ Waltz, Quester, **age**, 53.

⁶⁶ Bu konuda ayrıntılı çalışma için bkz: Kenneth Waltz, “**Globalization Governance**” **Political Science and Politics**, vol 32, no 4, December 1999, 693-700, K. Waltz, “**Structural Realism After Cold War**”, **International Security**, vol 25, no:1, Summer 2000, 5-41.

⁶⁷ Andrew Linklater, “Kuramda ve Pratikte Neorealizm”, **Uluslararası İlişkiler Kuramları**, Ken Booth ve diğ., (İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, 2015), 259.

konuların da artık önemli hale geldiği dolayısıyla bu ayrımın geçerliliğini yitirdiği yönündedir.⁶⁸

“...yapısal gerçekçi teori gerekli bilginin zorunlu ve gerekli bir parçası olsa da kendi başına çalışma için oldukça yetersiz ve uluslararası meselelerin yürütülmesi ve yönetilmesinde daha da yetersiz kalmaktadır. İç yapı ve politika, ideoloji, inanç sistemleri, karşı tarafın imajı, bürokrasi politikası, strateji ve pazarlık gibi yapısal gerçekçi teoride yer almayan ancak dış politika karar ve sonuçlarını etkileyen diğer değişkenler de analitik çerçeveye sokulmalıdır.”⁶⁹

George’un bu eleştirisi neoklasik realizmin ortaya çıkması ile büyük ölçüde giderilmiş görünmektedir. Yapıyı öne çıkaran neorealizmin aksine neoklasik realizm devlet içi unsurları ön plana çıkararak açıklama yapmaktadır. Kısaca neoklasik realizm, devletin yapısını uluslararası sistemin etkileri ile devletin dış politika davranışı arasına bir ana değişken olarak yerleştirir.⁷⁰ Devlet içi gruplarla ilişkiler, bu farklı grupların etkisi, liderin bunlarla kurduğu ilişkiden başlayarak tüm maddi güç unsuru olarak değerlendirilebilecek etmenler bu hesaba dahil edilebilir. Liderin önemi, liderin inanışları ve dış politika karar alma sürecinde yerel faktörleri hesaba katması gerekliliği vurgulanmaktadır.

Waltz kendi ifadesiyle, tekrar eden devlet davranışlarını açıkladığı, fakat değişimi açıklamadığını belirtmiştir. Neorealizmin değişikliği açıklayamaması, disiplindeki yerine darbe vurmuştur. 1990 yılı itibariyle Soğuk Savaş’ın bitişi ve sonrası yaşanan dönüşümler neorealizmin geçerliliğin sorgulanmasına sebep olmuş ve bu değişimin getirdiği birçok soruya çare olamamıştır. Bu dönemde inşacılık ve eleştirel teori ortaya çıkarken, neorealizm de saldırgan realizmi ile kendini yenilemiştir. Neoklasik realizm yeni bir yaklaşım olarak çıkmış ve devletlerin iç yapılarını da dikkate almıştır. Waltz’ın dış politikayı ve devletlerarası ilişkileri açıklarken sistem merkezli analizinden sonra neoklasik realizm, klasik realizmle bir ölçüde yeniden harmanlanarak iç siyasal yapıları da analize ekleyerek daha kapsamlı bir çerçeve sunar. Neoklasik realizme göre devletlerin benzer davranmalarının sebepleri devlet yapılarının farklılığı, karar vericilerin sistemsel baskıları yorumlaması ve karar verirken devlet içi etkenleri de hesaba katmaları sonucu

⁶⁸ George A. Lopez, Michael S. Stohl, **International Relations: Contemporary Theory and Practice**, (Washington DC: Congressional Quarterly Inc, 1989), 11’den aktaran Tayyar Arı, Uluslararası İlişkiler Teorileri, age.177.

⁶⁹ George, age, 107.

⁷⁰ Stephan M. Walt “The Enduring Relevance of the Realist Tradition”, **Political Science: State of Discipline**, der. Ira Katznelson ve Helen V. Milner (New York: W.W. Norton & Company, 2002), 211.

oluşmuş olmasıdır.⁷¹ İç faktörlerin belirleyiciliği konuya etki edebilmektedir. İnşacılık, devlet içi aktörler arası sosyal etkileşimi vurgular, devlet merkezlidir. İnşacı kuramda, kilit rol oynayan devletlerin çıkar tanımları, tehdit algıları ve sosyal süreçler olmuştur. İnşacı yaklaşımlar ulusal ve uluslararası düzeydeki sosyo-kültürel yapıların etkileşimi sonucu şekillenmeyi vurgulamıştır. Önceki analizlerin aksine karar alıcıların algılarını şekillendiren faktör ve yapıları esas almıştır.⁷² Bu durum, neoklasik realizmi, neorealizm ve inşacılık ortasında bir noktaya koymaktadır. İnşacılıkta devletin kimliğe yüklediği anlamları besleyerek söylemleriyle güçlendirdiği bir ortak kimlik yaratma durumu mevcutken, neoklasik realizmde uluslararası kavramların içerden inşa edildiğini tartışarak bu noktadan inşacılığa yaklaşmaktadır.⁷³

Bu bağlamda, salt tek bir değişkene bakarak değil bütüncül bir okuma yaparak, daha sağlıklı analiz yapabilmek için uluslararası yapıya ek olarak, devlet içi aktörlere ve süreçlere de bakmak gerekmektedir. Böylelikle, inşacılığın eleştirildiği nokta neoklasik realizmde tamamlanmıştır.⁷⁴

Realist çalışmalar uluslararası sistemdeki önemli dönüşümleri savaşlarla açıklama yoluna gitmişlerdir. Güç dengesinin ancak savaşlarla değişebileceğini göstermişlerdir.⁷⁵ Güvenlik ortamının gittikçe karmaşıklaştığı, yeni tehditlerin ve dolayısıyla savaş sebeplerinin ortaya çıktığı son yıllarda, realizme yönelik eleştiriler ve arayışlar artmıştır. Bu bağlamda realizm yetersiz kalmakla eleştirilmiştir. Eralp'in de belirttiği gibi:

“Uluslararası ilişkiler karmaşıklarken, Realist paradigmanın sorunları açıklamada yetersizliği gündeme gelmektedir. Yaşadığımız uluslararası sistemde değişimin anlaşılabilmesi için iç ve dış siyasi sistem ayrımı yapmadan iç ve dış faktörlerin nasıl etkileştiğine bakmak gerekmektedir. Ayrıca ekonomik ve siyasi unsurların etkileşimine de bakmak, uluslararası sistemde değişimin kaynaklarını anlamak için vazgeçilmez gözükmektedir.”⁷⁶

Realist paradigmanın mevcut uluslararası sistemi açıklamada yetersiz kalması, paradigma içinde yeni bir okumayı gerektirmiştir. Bu çerçevede realist paradigmanın

⁷¹ Balcı, **age**, 141.

⁷² Bahar Rumelili, “İnşacılık/Konstrüktivizm”, **Küresel Siyasete Giriş Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**, ed. Evren Balta (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014): 170.

⁷³ Rose, **age**, 152.

⁷⁴ **age**, 180.

⁷⁵ Atıla Eralp, “Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm-Realizm Tartışması” **Devlet, Sistem ve Kimlik**, 12. bs. Der: Dağı, Eralp ve diğ., (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010): 86.

⁷⁶ **age**, 88.

yetersiz kaldığı noktalarda analiz düzeyi olarak birey (karar alıcı ve elitler) ve yerel faktörler de dikkate alınarak neoklasik realizmin temel varsayımları oluşturulmuş, neoklasik realizm bütüncül ve yeni bir iddiayla ortaya çıkmıştır.

2.2. Neoklasik Realizm

Neoklasik realizm ilk kez, Gideon Rose tarafından 1998 yılında yayımlanan “*Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy*”⁷⁷ başlıklı makalesinde ortaya çıkmıştır. Rose özellikle neorealizme yönelttiği eleştiri ile daha geniş bir bakış açısı ile değerlendirme ihtiyacını belirtmiştir. Realizmin diğer türlerinde olduğu gibi, neoklasik realizm de devletlerin uluslararası ortamda güç mücadelesi içinde olduklarını ve güvenlikten yoksun anarşik bir uluslararası sistemde var olduklarını kabul ederler. Neoklasik realizm, yapıların ve devletlerin iç özelliklerinin çözümlemelerini birleştiren üçüncü ve orta yol bir yaklaşım olarak ortaya konmuştur. Odaklandıkları husus devlet içi siyasal sistemlerin uluslararası yapısal güçlerle girdiği etkileşimdir.⁷⁸

Neoklasik realizm, neorealizmin temel varsayımlarını kabul etse de, neorealizmin baktığı çerçevedeki bir takım eksiklikleri göstererek dış politikayı anlamak için salt sisteme değil, dış ve iç etkenlere birlikte bakılması gerekliliğini belirtmiştir. Rose’un vurguladığı gibi dış politika otonom bir düzlemde var olmamaktadır.⁷⁹ Devletlerin politikaları sistemden çok, iç faktörler tarafından harekete geçirilir. Bu durumda “kara kutu” gibi görülen devletin açılması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Neoklasik realistler genellemelerden daha fazlasını söyleyebilmek istemektedir. Bu noktada vurgulanması gereken asıl nokta, neoklasik realizm dış politika teorisi olarak, bir ara teori olma iddiası ile çıkmıştır.

Neoklasik realizm, maddi gücün devletlerin dış politikalarında ve diğer devletlerle olan ilişkilerindeki etkisini incelemiştir. Neoklasik realizme göre devletlerin uluslararası politikadaki varoluşları güvenlik arayışından daha fazladır. Göreli gücün dış politikaya yansıtılması bu teorideki tüm çalışmaların öncelikli konusu olmuştur. Bu çalışmalarda, devletlerin gücünün arttığı durumlarda dış politik

⁷⁷ Rose, **age**.

⁷⁸ Donnelly, **age**, 67.

⁷⁹ Rose, **age**, 145.

eylemlerin gidişatı üzerine yapılan örneklemeler üzerinden analiz etmektedir. Devletler çevreleri üzerindeki kontrolü arttırmaya çalışmaktadır. Göreli maddi gücün arttığı dönemlerde izlenen politikanın ne olduğunu devletlerin kendi tercihi olarak tanımlayan Rose; ABD örneğini işleyen Fareed Zakaria, SSCB'yi analiz eden W.C. Wohlforth, ABD-Çin konularında T.J. Christensen ve II. Dünya Savaşı konusunda Randall Schweller gibi temel neoklasik realist yazarların örnek vaka çalışmalarını kullanmıştır. Bu yazarlar gücün artışının yayılcı bir politikayla sonuçlandığı ya da statükoyu koruyarak devletlerin beklediği durumları analiz etmiş, bunu liderlerin tercihi ile olduğunu ortaya koymuşlardır.

Realizmin güncellenmiş bir türevi olarak, realizmin açıklamada eksik kaldığı noktaları doldurmak amacıyla neoklasik realizm ortaya çıkmıştır. Bu noktadan hareketle bu yaklaşım içinde hem klasik realizmden hem de neorealizmden öğeler barındırmaktadır. Realizmin bu üç farklı akımı, analiz seviyesi temelinde farklılaşırlar. Rose'a göre, iç ve dış değişkenleri birleştiren neoklasik realizmin, realist tarafı; devletlerin dış politik hamleleri, özellikle maddi güç kapasitelerini uluslararası sistemdeki konumları tarafından ne kadar sevk edebildikleridir. Devletin dış politikası uluslararası sistemdeki yeri ve özellikle güç kapasitesi ile ölçülür.⁸⁰ Devletin uluslararası sistemde ne yapabileceği, onun gücüyle ve bu gücünü kullanabilmesi harekete geçirebilmesiyle gerçekleşmektedir. Neoklasik realizmde devlet içi kaynakların güce dönüşümü ve bunun dış politika ile uluslararası sisteme yansması üzerinden bir değerlendirme mevcuttur. Aynı zamanda neoklasiktir çünkü, bu tür güç kabiliyetlerinin dışarıya etkisi dolaylı ve karışıktır, çünkü sistemik baskılar birim düzeyindeki değişkenler vasıtasıyla aktarılır.⁸¹ Neorealizmin eksik bıraktığı ve "kara kutu" gibi tanımlayarak analizinde açmadığı devleti ön plana çeken neoklasik realistler, neorealizmle ortak bazı noktaları paylaştıkları halde neorealizmin analizinin her zaman yeterli olmayacağı görüşündedir. Devletlerin benzer olaylara farklı tepkiler vermelerinin sebebini iç faktörlerdeki farklılıklarda görmektedirler. İşte bu sebeple devletin iç yapıları ele alınmak durumundadır. Ancak bu şekilde realist analizler bir bütünlük yakalayarak doğru cevapları verebilecektir.⁸² Neoklasik realistlerin yaptığı çalışmalarda iç siyasal unsur ve süreçlerin ele alındığı

⁸⁰ age, 146.

⁸¹ age, 146.

⁸² Donnelly, age, 66-67.

bu örnekler sıklıkla görülür. Neoklasik realistler, Waltz'un neorealist analizinin uluslararası sisteme ilişkin söylediklerinden daha fazlasını ortaya koymaya çalışırlar. Hem sistem hem devlet düzeyinde çok daha fazla değişkeni hesaba katarak, genellemeden kaçmaktadırlar.⁸³

Neoklasik realizmin vurguladığı devlet içi etkenler ve birim değişkenler şu şekildedir;⁸⁴

- Devlet ile toplum arasındaki ilişkilerin dinamikleri,
- Toplumsal aktörlerin ve çıkar gruplarının dış politikaya etkisi,
- Devletin tüm kurumlarının kurumsal kapasiteleri,
- Elitler arasındaki mutabakat,
- Karar alıcının iç ve dış tüm siyasi fırsat ve risk değerlendirmeleri.

Tam olarak bu sebepten dış politika, karar alıcı açısından bağımlı değişkendir. Devletin iç yapısındaki tüm farklılıkları ve etkenleri, mümkün olan güç ile birleştirerek, kendi algı süzgecinden geçirerek dış politikaya yansıtmaktadır. Steven Lobell, karar alıcının durduğu noktayı, uluslararası siyaset sistemi ve yerel siyasi hesapların ortası olarak vurgulamaktadır. Dolayısıyla karar alıcı hem iç siyasetin mücadele ettiği hem de devletlerin güç mücadelesindeki güç dengesine odaklanmak durumundadır.⁸⁵ Neorealizmdeki eksik bakış açısı neoklasik realizmde bu şekilde giderilmektedir. Balcı'nın da ifade ettiği gibi “...*kısacası neoklasik realizm uluslararası koşullar ve iç siyasal imkân ve kısıtlamaların bir arada değerlendirilmesinin devletlerin davranışlarını daha iyi açıklayacağını savunur.*”⁸⁶ Analizi yaparken hem ulusal güç ve kapasiteyi temel alan iç faktörleri hem de sistem ve güç dengesini esas alan dış faktörleri dengeli bir şekilde hesaplamak analizin açıklayıcılığını arttırmaktadır.⁸⁷ Aktör düzeyindeki bu artışın daha doğru bir analize ulaşmaya yardımcı olacağı değerlendirilmektedir.

Neoklasik realistler elitler arası tartışmaların ulusal çıkarları nasıl etkilediğini tartışır. Birçok araştırma liderlerin inanış ve algıları üzerine yapılmaktadır. Analiz,

⁸³ age, 67.

⁸⁴ Ersoy, age, 179.

⁸⁵ Steven E. Lobell, “Threat Assessment, The State, And Foreign Policy: A Neoclassical Realist Model”, **Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy**, eds. Steven E. Lobell, Norrin M. Ripsman, and Jeffrey W. Taliaferro (Cambridge: Cambridge University Press, 2009): 46.

⁸⁶ Balcı, age, 141.

⁸⁷ Erler Bayır, age, 61.

insan doğası, devlet ve sistem seviyeleri olmak üzere üç seviyede gerçekleşir. Öte yandan, neoklasik realistler, neorealislere çok kutuplu sistemin dengesizliği konusunda da hak vermektedir.⁸⁸ Devlet merkezli (birim düzeyli) neoklasik realizm, sistem merkezli (sistem düzeyli) neorealizme göre daha fazla değişkeni bünyesinde topladığı için daha geniş bir analiz yapabilmektedir. Aslında iki yaklaşımın değişkenleri ve ele aldıkları sorular farklıdır. Her ne kadar ikisinin ortak paylaşımları bulunsa da açıklamaya çalıştıkları konular da farklıdır. Söz konusu farklılıklar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 2.1: Realizm, Neorealizm ve Neoklasik Realizmde Benzerlik ve Farklılıklar

	REALİZM	NEOREALİZM	NEOKLASİK REALİZM
AKTÖR	Devlet	Devlet	Devlet Lider
DEVLETLERİN AMACI	Gücü Maksimize Etmek	Güvenlik	Çevreyi Kontrol Ederek Şekillendirmek
DEVLETİN DIŞ POLİTİKAYA ETKİSİ	Var	Yok	Var
ANAHTAR KONSEPTLER	Güç, Çıkar Maksimizasyonu	Güç Mücadelesi, Sistemde Üst Otorite Eksikliği, Güvenlik İkilemi	Lider Algıları, Kaynak Aktarımı, Ulusal Kamuoyunu İkna, İç Politikanın Etkisi, Karar Alıcıların Özerkliği.
ELEŞTİRİLER	Devleti Yekpare Alıyor, Verili Kabul Ediyor. İndirgemeci Yaklaşım	Yerel Politikaları Hesaba Katmamak, Soğuk Savaş'ın Bitişini Açıklamıyor	Realizmin Temeliyle Çelişen Varsayımlar
Kaynak: Tablo tarafımızca oluşturulmuştur.			

Rose çalışmasında devletlerin göreceli güçleri ile karar vericilerin dış politikadaki hamlelerinin ilişkisini, sistematüğini analiz etmeye çalışmaktadır. Rose'a göre, göreceli maddi güç, *"bir ülkenin sahip olduğu siyasi, askeri, ekonomik vd. tüm güçleridir."* Burada önemle vurgulanan nokta önceki teorilerde karar alıcıların bu maddi gücü dış politikaya yansıtabilip yansıtamadıklarının üzerinde durulmadan onların etkisinin yadsınmasıdır. Devletlerin zaman zaman uluslararası sistemden gelen dış baskılara ya da fırsatlara farklı tepki vermeleri, karışık iç siyasi yapılarının

⁸⁸ Rose, *age*, 164.

güç değişikliklerini süzerek etkilemeleri sebebiyledir. Uluslararası sistemin mesajlarını eyleme dönüştüren bu taşıyıcı bant (*transmission belt*) ile açıklanan, dıştan içe aktarımı yapan bu etken, sistemsel seviyedeki faktörlerden daha etkili olabilmektedir.⁸⁹

Neorealizmin, devletlerin ekonomik imkânlarını yükseltme, askeri gücü arttırma, siyasi kapasitelerini dayatma gibi konuları ele almayı, uluslararası sistem düzeyindeki analizinin eksikliği olarak görülmüştür. Bazı zamanlarda devletler teorik beklentilere uygun davranmazlar. Waltz çalışmalarında, kimi durumlarda devletlerin neden kendilerinden beklenildiği gibi davranmadıklarını, dengeleme politikası (*balance*) gütmek ya da peşine takılma (*bandwagoning*) siyaseti gibi açıklamamıştır. Bu sebepten Neorealizm'in teorik ön kabullerinin her örnekte işe yaramayacağını, bunun da değişkenin devletin iç (domestic) yapısının parçaları sebebiyle olduğunu söylemektedir. Bu sebepten neoklasik realizmin dikkat çektiği gibi devletin iç faktörlerinin de etkisi dahil edilerek açıklanmak durumundadır. Örnek vermek gerekirse, devletin siyasal yapısı, lider ve elitlerin dış politika algıları da ele alınmalıdır.⁹⁰ Neorealizmde sistem düzeyinde analize karşılık neoklasik realizm, iç siyasal yapıları konuya dahil etmiştir.

Teoriyi geliştiren, Gideon Rose ve öncüllerden Randall Schweller, sistemdeki güç dengelerindeki değişimlerin karar alıcılar tarafından algılanışının önemine dikkat çekmektedirler. Devletlerin karar mekanizmalarındaki kişilerce yönetildiği ve dış politikanın halk düzeyinden ayrı uygulandığına dikkat çekmişlerdir. Anarşik sisteme ek olarak, iç siyasi engeller, küresel ve ulusal ekonomik süreçler ve lider algılarının belirleyiciliğine dikkat çekmişlerdir. Bu noktadan hareketle Neorealizmin açmadığı, hesaplamadığı lider, algıları ve ülke içi siyasal-ekonomik etmenleri, süreçleri de analize ekleyerek orta bir yol gösterirler.⁹¹ Neoklasik Realistler bu değerlendirmenin daha doğru cevaplar vereceğine inanmışlardır.

Neorealistler sistemi bağımsız bir yerde konumlandırarak, devlet etkileşiminden kopuk ve kutupluluk düzlemi üzerinden tanımlamaktadırlar. Neoklasik realizmde ise devletlerarası tüm ilişkilerin etkileşimi, sistemi oluşturmaktadır. Bir devletin, diğer devletler üzerindeki etki kabiliyeti, o devletin

⁸⁹ Randall L. Schweller, **Unanswered Threats**, (Princeton: Princeton University Press, 2006), 6.

⁹⁰ Donnelly, **age**, 68.

⁹¹ Balcı, **age**, 141.

uluslararası sistemdeki konumuna etki etmektedir. Neorealistlerin aksine, sistem bağımsız bir değişken olarak değil bağımlı bir değişken olarak var olmaktadır. Bir devlet sistemi etkilemezken, diğer devleti etkileyerek ancak sistemde etki yaratabilmektedir. İşte bu bakış açısıyla dış politika davranışlarındaki değişiklik sistemde bulunamaz, temelleri devlet düzeyinde ve devletlerarası ilişkilere bakılmalıdır. Burada dikkat çekilen ve analiz edilmesi gereken iç politik seviyedir.⁹²

Bu sebepten neoklasik realizm analizlerinde devlet içi unsurları ele almaktadır. Neoklasik Realistlere göre dış politika davranışları devletin iç düzeyine bağımlıdır. İçsel tercihler devletlerin dış politikalarında etkilidir. Neoklasik realizmin yapısalcı realizmden bir farkı da devletlerin dış politikalarını açıklamak iddiasında olmasıdır.⁹³

Morgenthau, sistem ve aktörü analize birlikte dahil etmektedir. Klasik realizmde sistem ve başat aktör olarak devletlerin davranışları önemlidir. Daha önce vurgulandığı gibi Waltz ise sistemik faktörlere ağırlık vermiştir. Günümüzde realist ekolde, Morgenthau realizminin ağırlık kazandığı gözlemlenmektedir. Mevcut uluslararası sistem içinde hem devletler hem de iç yapılanmalarındaki değişimler dolayısıyla iç aktörlerin de önemi artarak doğrudan etkilidir. Tam olarak bu sebepten 1989 sonrası dünyayı analiz ederken her ikisini kaynaştıran neoklasik realizmin açıklayıcılığının fazlalığını öne çıkarmaktadır.⁹⁴

Siyasetin çatışmacı doğası konusunda ise neorealizm ve neoklasik realizmde benzerlikler vardır. Her iki akım da bağımsız sistemik değişkenlere önem verir. Bağımlı değişkenler konusunda farklılaşırlar. Neoklasik realizm devletin dış politikasını bir sonuç olarak açıklarken, neorealizm uluslararası sonuçlardaki tekrarlanan modeller olarak açıklar. Neorealizm yerel seviyeyi bir başka deyişle iç politik etkenleri göz önünde bulundurmazken, neoklasik realizm bunları hesaba katmaktadır. Neorealistler uluslararası sistemin güçlü baskıları karşısında devletlerin benzer davranacağını söylerken, devletler arası farkları öne çıkarmazlar.⁹⁵

⁹² Barbara Kunz, "The Revisionist State in International Politics: What Level of Analysis?", Chicago, APSA, Basılmamış Konferans Tebliği, 30 Ağustos 2007, http://convention2.allacademic.com/one/apso/apso07/index.php?click_key=1, 7.

⁹³ Taliafero, Lobel, "Neoclassical...", 20.

⁹⁴ Erler Bayır, **age**, 61.

⁹⁵ Duygu Dersan, "Responses To International Changes: A Neoclassical Realist Analysis of Syrian Foreign Policy 1990-2005", (Doktora tezi, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012) 16-17.

Tablo 2.2: Klasik Realizm, Neorealizm ve Neoklasik Realizm				
Teori	Uluslararası Sistem'e Bakışı	Birimler	Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken
Klasik Realizm	Biraz Önemli	Farklılaşmış	Devletlerin Dış Politikaları	Güç Dağılımı---) Dış Politika
Neorealizm	Çok Önemli	Farklılaşmamış	Uluslararası Politik Sonuçlar	Görelî Güç Dağılımı ---) Uluslararası Sonuçları
Neoklasik realizm	Önemli	Farklılaşmış	Devletlerin Dış Politikaları	Görelî Güç Dağılımı ---) İç Faktörler ---) Dış Politika
Kaynak: Jeffrey W. Taliaferro, Steven E. Lobell, Norrin M. Ripsman, "Introduction: Neoclassical Realism, The State, And Foreign Policy", Neoclassical Realism, The State, and Foreign Policy , ed. Steven E. Lobell, Norrin M. Ripsman, and Jeffrey W. Taliaferro, (Cambridge: Cambridge University Press, 2009): 20.				

Neoklasik realist modelde karar alıcının rolü ve önemi büyüktür. Neoklasik realistler lideri dış politik mekanizmada merkezi bir role yerleştirmişlerdir. Fareed Zakaria'nın vurguladığı gibi, "*Uluslararası İlişkilerdeki öncelikli aktörler devlet değil siyasi liderlerdir.*"⁹⁶ Devlet bu yaklaşımda da temel aktör kabul edildiği halde bir de devletin iç yapısı, "lider" ve ötesi eklenmiştir. Bununla anlatılmak istenen, bir aktör olarak devletin ötesinde lideri, dış politikada temel karar verici olarak görmektedir. Çünkü dış politika kararları yahut daha geniş anlamda siyaset, halkın değil karar alıcıların yaptığı bir olgudur. Devlet adamları genel olarak topluma nazaran dış politikayla daha fazla ilgilidir. Dış politika halk tarafından değil, kişiler tarafından tasarlanmakta ve uygulanmaktadır. Bu durum, devlet adamlarının dış politikayla ilgili olarak daha rasyonel tercihlere ya da yaklaşımlara sahip olabildiğini beraberinde getirmektedir. Halk daha çok kendi hayatıyla ilgili olan yaşam alanlarıyla ilgili iken, devlet adamları, uzun dönemli planlar yaparlar ya da bu

⁹⁶ Balkan Devlen, Özgür Özdamar, "Neoclassical Realism and Foreign Policy Crises", **Realism Today: A Paradigmatic Inventory**, ed: Annette Freyberg, Ewan Harrison and Patrick James, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009): 1.

doğrultuda düşünürler. Dolayısıyla karar alıcıların hissettiği tehdit devletin içine yansımaktadır. Karar alıcı liderler, grup ya da elitler ve onların algıları bu noktada önem kazanmakta ve alınan karara etki etmektedir. Bununla birlikte karar alıcı istediklerini yapabilme, gücü yansıtabilme açısından tamamen veya yeterince özgür değildir. Toplumun kaynaklarının, gücünün dış politikaya yansıtılabilmesi bir kapasite meselesidir. Diğer realist teorilere bir eleştiri de burada cevap bulmaktadır. Toplum ve güç kapasiteleri açısından her devlet yapısı farklıdır bu sebepten farklı davranırlar. Başka bir deyişle devletlerin dış politikaları devlet içi etkenler ve farklılıklar düzleminde de analiz edilmelidir. Neoklasik realizmin eklediği açılardan biri budur. Schweller bir devletin yerinde dengeleme yapabilmesini içeride dört faktöre bağlamaktadır. Birincisi, tehdidin riskleri ve maliyeti hakkında elitlerin fikir birliğine varmasıdır. İkincisi, siyasi gücün çeşitli yapıdaki, farklılıktaki elitler arasındaki dağılımının etkisidir ki bunlar arasında kendi siyasi çıkarını güdenler de görülebilir. Üçüncüsü, sosyal uyuma/birleşmedir ve son olarak rejimin / hükümetin zarar hesabıdır.⁹⁷ Karar alıcı, kararını vermeden, devletin çıkarı, iç siyasal grupların baskısı ve tüm çıkar gruplarını hesaba katarak davranmak durumundadır. Karar alıcı toplumu yönlendirmeyi sağlayarak gücü ve toplumun kaynaklarını harekete geçirmek durumundadır.⁹⁸ Neoklasik realizmin en bilinen temsilcilerinden Zakaria, devletlerin değil, liderin uluslararası ilişkilerde temel aktör olduğunu söyleyerek klasik realizmden farklılaşarak, karar alıcıları devletten daha öncelikli bir yere koymaktadır.⁹⁹

Karar alıcılar hem dış baskılar hem de iç politikalar tarafından baskı görmektedir. Uluslararası anarşi ne klasik realizmin savunduğu gibi kötücül insan doğası temelli, ne de neorealizmin öne sürdüğü gibi saf sistemden kaynaklıdır. İnşacı bakış açısına göre ise Alexander Wendt realizmi verili olarak aldığı ve özneler arası etkileşimden ayırdığı gerekçesi ile eleştirir. Wendt yapıların sosyal veya kültürel

⁹⁷ Schweller, **age**, 12.

⁹⁸ Norrin M. Ripsman, Jeffrey W. Taliaferro, Steven E. Lobell, "Conclusion: The State of Neoclassical Realism", **Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy**, ed. Steven E. Lobell, Norrin M. Ripsman, and Jeffrey W. Taliaferro (Cambridge: Cambridge University Press, 2009): 281.

⁹⁹ Fareed Zakaria, **From Wealth to Power: The Unusual Origins of America's World Role**, (Princeton University Press, 1999).

olduğunu ve karşılıklı olarak inşa edilmiş olduklarını ileri sürer.¹⁰⁰ Bu yüzden neoklasik realistler saf yapısalcı teorilerle, inşacılar arasında orta bir yerde durmaktadır.¹⁰¹ Karar alıcının algıları tercih ve kararlarda büyük rol oynamaktadır. Uluslararası arenadan gelen tehdidi yerinde karşılama (olması gerektiği ölçüde) hususunda (overreacting veya underbalancing) doğrudan bir müdahalesi söz konusudur. Liderler politikalarını oluştururken, var olan tehdidi farklı algılamaları halinde farklı politikalar izlerler. Christensen'in vurguladığı gibi "Liderler güç dağılımını yanlış algılasa, çatışmanın en önemli noktasında bir tarafa çekilebilir, önemsiz tehditlere aşırı tepki verebilir ya da savaşta yanlış tarafa destek verebilir."¹⁰²

Karar alıcının kişiliğinde, geçmiş deneyimlerden, kişinin kendine özgü değer sistemine kadar uzanan, bu kişisel özelliklerin hangi durumlarda ne ölçüde etkili olduğunu ortaya koyarak sürekli bir genellemeye ulaşmak güçtür. Bu noktada birçok faktörün etkileyebileceği bir durum söz konusudur. Her saldırgan karaktere sahip aktör aynı dış politik hamlede bulunmayabilmektedir. Devlet ve sistem bu farklılıklarda etkindir. Bruce Bueno de Mesquita, uluslararası ortamdaki devlet davranışlarının yerel faktörler ve onların kısıtlarının etkisiyle gerçekleşebileceğine dikkat çekmektedir. Dengeleme, eksik dengeleme, nükleer ya da nükleersizlik, kirlilik ya da temizlik bütün bu kararların bireyler tarafından alındığına ve karşılıklı bağımlılığına vurgu yapmaktadır. Nihai olarak uluslararası politikanın önceden verili bir gerçeklik gibi değil bireysel ve toplumsal kararlarımızla oluştuğunu, devletlerin değil liderlerin hareketi seçtiğini karar verdiğini söylemektedir.¹⁰³

Liderin algıları, tercihleri tamamen kişisel olmamakla birlikte, Holsti'nin deyimiyle ülkenin "dış politika rol kavrayışı" olarak süzülmektedir. Dolayısıyla kararlar yerel siyasal sürecin, rejim ihtiyaçlarının ve dış sistemin kısıtlarının etkileşimi olarak görülebilir. Bunların her birinin ağırlık yüzdeleri analiz edilen olaya göre değişmektedir.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Alexander Wendt, "Anarchy Is What States Make of It", **International Organization**, c 46 s 2, (1992).

¹⁰¹ Rose, **age**, 152.

¹⁰² Thomas J. Christensen, "Perceptions and Alliances in Europe, 1865-1940", **International Organization**, Cilt 51, s 1, 1997, 68.

¹⁰³ Bruce Bueno de Mesquita, "Domestic Politics and International Relations", **International Studies Quarterly**, c. 46 (2002): 7.

¹⁰⁴ Ehteshami, **age**, 22.

Karar alıcının dış politika analizinde önemli parametrelerden biri operasyonel kodlardır. Karar alıcının operasyonel kodları zihin dünyası hakkında ipuçları verebilen önemli bir parçadır. Dolayısıyla operasyonel kod analizi karar verici olan aktörün inanış dünyasının temel taşları hakkında bilgi verir.¹⁰⁵ Alexander George tarafından geliştirilmiş olan sorular aktörün felsefi ve araçsal türdeki inanışlarını ortaya koymak için hazırlanmıştır. Felsefi inançları, siyasetin ve çatışmanın doğasını nasıl gördüğü ile ilgilidir. Araçsal inanışlar ise, amaçlar-aracılar ekseninde politik ilişkilerde doğruluğuna inandığı şeylerdir. George, operasyonel kod analizinin karar alıcının davranışlarını anlamaya çalışırken fayda sağlayacağını söylemektedir.¹⁰⁶

Realizmin temeli uluslararası güç üzerinde yükselirken, neoklasik realistlerin konuyu güce dair inanışlar ve algılara getirmesi, realizmin temeliyle çelişen bir noktaya taşımıştır.¹⁰⁷ Liderler devlet dışından gelen baskıları kendi algı süzgecinden geçirerek idrak ettikten sonra ülke içine yansıtmaktadırlar. Wohlfort'un ifade ettiği gibi *"Algılar, dünya politikasının güç kompozisyonunda ya da ilişkilerinde yeni ve ikna edici kanıtlar yaratan olaylar sonrasında hızlıca değişirler. Algılar, gerçek güç dağılımının ne olduğu konusunda geriye bakarak sürekli onu anlamaya çalışırlar."* Dünya politikasındaki değişiklikler genellikle güç dengesini değiştiren olayların ortaya çıkışı (savaş, krizler ve devrimler gibi) ile gerçekleşirler.¹⁰⁸ Devletlerin davranışları, ülke dışına verdikleri cevaplar, o dönemki görece güçlerindeki değişikliğin bir yansıması ölçüsünde olmaktadır. Devletlerin gücündeki büyük kaymalar, onların verdikleri tepkileri değiştirebilmektedir. Bir başka etken de liderin etkisi temelinde gerçekleşmektedir. Karar alıcıların çevrelendikleri ortamın kısıtlarına nasıl cevap verecekleri belirsizdir.¹⁰⁹ Neoklasik realistler devletin başındaki karar alıcının devletin sahip olduğu maddi kaynakların dış politikaya yönlendirilmesinin önemine dikkat çekerler. Ulusal güç ile maddi güç arasındaki

¹⁰⁵ Alexander L. George, **The "Operational Code": A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision-Making** (Santa Monica, CA: RAND Corporation, 1967), 11-14, https://www.rand.org/pubs/research_memoranda/RM5427.html.

¹⁰⁶ George, **age**, 53.

¹⁰⁷ Jeffrey W. Legro, Andrew Moravcsik, "Is Anybody Still A Realist?", **International Security**, Vol. 24, No. 2 (Fall 1999): 35.

¹⁰⁸ Wohlfort, **age**, 290.

¹⁰⁹ Rose, **age**, 157

farka dikkat çeken Christensen, ulusal politik gücü şöyle tanımlamaktadır¹¹⁰: “Devlet adamlarının güvenlik politikasına yönelik girişimlerini yönlendirmede, toplumun ya da ulusun maddi ve insani kaynaklarını mobilize edebilme yeteneğidir.” Ulusal kaynakların dış politikada kullanılmak üzere yönlendirilebilmesi liderin maharetindedir. Büyük önem taşıyan bu kaynak aktarımı için toplumun mobilizasyonu gerekmektedir. Politik güç olmaksızın, askeri ya da ekonomik güç işlevsiz kalmaktadır. Bu nokta devlet adamını teori merkezinde konumlandırması ve hesaba katılması gereken bir değişken olarak ele alması bakımından önemlidir.¹¹¹ Politikayı uygularken iç faktörleri hesaba katması gereken karar alıcı, temel aktör olan devletin yanında nihai aşamada kararı veren kişi olarak durmaktadır. Fakat devleti bir bütün olarak ele alan realizmin içinde neoklasik yaklaşım bu çelişkiyi nasıl açıklamaktadır? Teori, karar alıcıyı bulduğu nokta ve etrafındaki tüm sınırlandırmalarla değerlendirirken bir sorunu da doğurmaktadır. Eğer sistem salt aktörü kısıtlandırıran bir faktörse bu belirleyici olan aktöre daha fazla anlam yüklenmesiyle yaklaşımı liberal teoriye yaklaştırmaktadır. Zakeria’nın dikkat çektiği gibi: “devletlerin değil devlet adamlarının uluslararası ilişkilerdeki temel aktörler olduklarını” söyleyerek klasik realizmin aksine aktörü devletten daha önemli bir yere koymaktadır.¹¹²

W. Wohlfort ve Leffler’e göre devletler güçlerini en üst seviyeye getirmeye çalışmaktadır.¹¹³ Bu güçteki artış da ülke dışına bir tehdit olarak yansıyabilmektedir. Neoklasik realizmin ana metninde yararlanılan çalışmalardan biri olan Schweller’in *Deadly Imbalances* eserinde devletlerin birtakım yanlış algılamalar sonucu yaptıkları dış politika kararlarında uyguladıkları dengeleme politikalarının da yanlış olabileceğinden bahsetmektedir.¹¹⁴ Bir diğer vurgulanması gereken nokta ise, devletin gücü ile ulusal güç arasındaki farklılıktır. Devletin gücü ulusal gücün bir parçasıdır.¹¹⁵ Her ne kadar sahip olunan güç fazla olsa da kullanılabilecek olanına vurgu yapılmaktadır. Sonuçta dış politika hükümet ve liderler tarafından yapıldığı

¹¹⁰ T. J. Christensen, **Useful Adversaries: Grand Strategy, Domestic Mobilization, And Sino-American Conflict 1947–1958**, (New Jersey: Princeton University Press, 1996).

¹¹¹ Rose, **age**, 147.

¹¹² Balci, **age**, 142.

¹¹³ **age**, 159.

¹¹⁴ **age**, 161

¹¹⁵ **age**, 162

gibi, karar alıcının asıl güçlü olduğu nokta bu gücün kullanılabilir, dışarıya (uluslararası güç dengelerindeki değişikliklere) yansıtılabilirliğidir. Bir ulusun, uluslararası politik meselelere ilgisi ve farklı koalisyonları bir araya getirebilme yeteneği, ulusal politik gücü belirleyen unsurlardan biridir. Bunun yanında, bir devletin demokratik, komünist ya da geleneksel monarşi olması da onun ulusal politik gücünü etkileyebilir. Ancak bu yönetimler de toplumun, toplum içindeki grupların ya da devlet içindeki organların tepkisi ile karşı karşıya kalabilirler. Bu bakımdan, tek tek mevcut olaylara odaklanmak gerekir.¹¹⁶

Wohlfort'a göre hem yerel hem uluslararası seviyede analizi doğrulayabilmek için her bileşen birleştirilmelidir. Teorinin bir başka yazarı olan Randall Schweller, Cevaplanmayan Tehditler (*Unanswered Threats*) başlıklı çalışmada, gereğinin altında dengeleme (*underbalancing*) sorununa iç politik bir açıklama ile yaklaşmaktadır. Güç dengesindeki bu boşluğun geleneksel olarak, doğal bir kanun gibi kabul edilmesinin yanlışlığına dikkat çekmektedir. Fakat bütün bir evren ve devletler birbirinin eşi bir makina, gibi işlememektedir. Çalışmasında, devlet içi politikalar yerine yapı ve doğal yasaların yüzlerce yıl hâkim bir üst bakışa sahip olduğunu ve konunun genellendiğine dikkat çekmiştir.¹¹⁷

Analiz düzeyi tartışması bir diğer farklılaşılan konudur. Farklı teorilerin indirgenmiş ya da bir aktörün veya sistemin etkisi öne çıkarılmış birim düzeyi analizleri, teorilerin eksik olarak eleştirilmesine sebebiyet vermektedir. Salt aktör ya da uluslararası sistem temelli yapılan analizler devlet içi sosyo-ekonomik dengeleri ya da etkileri göz ardı ettiği zaman elde edilen sonuç eksik veya indirgemeci olmakla eleştirilebilecektir. Örnek olarak realistler analiz düzeyi olarak birey ve devlet düzeyini, neorealistler devlet ve sistem düzeyini benimsemekte bu noktada geriye kalan etkenler, değişkenler analize dahil edilmediğinden yetersizlikle eleştirilmektedir.¹¹⁸ Devlet davranışını şekillendiren, devletlerin güç kapasiteleri ve sistemsal kuvvetlerdir. Neoklasik realizme göre yerel, iç siyasi durum önemlidir. Maddi güçteki artış yayılmayı ve hareketliliğin artmasını beraberinde getirmektedir.

Ara/orta ölçek (mid-range) bir teori olan neoklasik realizm, realizmin temel varsayımlarından vazgeçmeden işe yarar zengin bir temel çerçeve sunmaktadır. Dış

¹¹⁶ Christensen, *age*, 11.

¹¹⁷ Schweller, *age*, 5.

¹¹⁸ Arı, *age*, 124.

politik unsurların açıklanması konusunda uluslararası sistemdeki kapasite dağılımına ek olarak, devletlerin ulusal politik unsurlarını da analizlere dahil ederek daha fazla değişkeni bünyesinde barındırmaktadır. Bu da teorik analizlerin kapasitesinin artmasına sebep olmaktadır.¹¹⁹ Aslında tüm neoklasik çalışmaların eleştirisi uluslararası ilişkiler literatürünün indirgemeci tutumuna yöneliktir. Bununla anlatılmak istenen husus teorik yaklaşımda sadece uluslararası sistem üzerinden dış politikayı anlamaya çalışmanın eksik olduğudur. Aynı şekilde sadece topluma, ulusal çıkarı kovalayan lideri temel alarak bakmak da eksik değerlendirmeye sebep olmaktadır. Neoklasik modelin göstermeye çalıştığı, sistemsal değişkenlerle yerel siyasi kurumların hangi koşullar altında nasıl bir ilişki içinde ve birçok farklı toplumsal grubun ve uluslararası sistemin devlet üzerindeki baskıların da hesaba katılarak analiz edilmesini sağlamaktır.¹²⁰ Brian Rathbun, *Rose By Any Other Name* isimli çalışmada, “neoklasik realizmi, gerçekçiliğin farklı bir çeşidi olarak değil, daha çok yapısal gerçekçilikle ortaklıkları olan bağlantılı bir ileri nesli olarak anlamalıyız”¹²¹ şeklinde değerlendirmiştir. Aralarındaki iş bölümüne dikkat çeken Rathbun, bu iki yaklaşımın rakip değil, neoklasik realizmin, neorealizmi aklayan bir yaklaşım olduğunu söylemektedir. Bu şekilde bakıldığı zaman neoklasik realizmin kullandığı değişkenlerin (fikirler ve iç politika) sorun olmaktan çıktığını savunmaktadır.

Toplamak gerekirse, neoklasik realizm; iç politikada karar alma sürecinin ve uluslararası sistemdeki gelişmelerin dış politikayı nasıl belirlediğini açıklamaya çalışmaktadır. Devlet merkezli bir teori olan neoklasik realizmin uluslararası ilişkilere en önemli katkısı, uluslararası sistemin yapısının, devletin gücünün ve dış politika seçimlerinde karar alıcıların bireysel tercihlerinin bir bütün olarak uygun bir çerçeveden okunabilmesine olanak sağlamasıdır. Bu yaklaşımda göreceli güç kavramı önemlidir. Liderin psikolojisi, algıları, kültürel faktörler gibi birçok etken de dış politikaya yansımaktadır. Devlet dışına etki edebilmek için ülke içi gücün kapasitesi kullanılabilir durumda olmalıdır. Bu yaklaşımın sunduğu farklı bakış açısında devletlerin davranışlarındaki belirsizliği bir nebze ortadan kaldıracak olan şey devletin iç yapısından yararlanılarak, onların güçlerini yansıtmayı mı seçecekleri

¹¹⁹ Yılmaz, **age**, 15.

¹²⁰ Ripsman ve diğ., **age**, 298.

¹²¹ Brian Rathbun, “A Rose By Any Other Name: Neoclassical Realism as The Logical and Necessary Extension of Structural Realism”, **Security Studies**, Vol: 17, (2008): 296.

yoksa başka türlü bir seçenekle mi davranacakları hakkında eksik resmi tamamlamaya yardımcı olabileceklerdir.

2.2.1. Eleştiriler

Neoklasik realizme yönelik yapılan, her şeyi açıklama iddiası ve her değişkeni kattığı yönündeki eleştiri tüm teoriler için söylenebilir. Realizm'in her türünde, devletlerin uluslararası sistemdeki en önemli aktörler olduğu, anarşinin devletin davranışları üzerinde güçlü bir etkisinin bulunduğu ve nihayetinde tüm politikaların güç politikası olduğu konusunda anlaşır.¹²²

Realizmin kendisinden önceki akımlarının temel varsayımlarını kabul eden, bu akımı da diğerleri gibi eleştirilmiştir. Neoklasik realizme, saldırgan realizmin savunucusu J. Mearsheimer tarafından yöneltilen bir eleştiri, bu akımın bir realist teori olmaktan ziyade bir genel bir dış politika teorisi olduğu yönündedir.¹²³ Bir diğer eleştiri ise neoklasik realizmin incelediği olguların ve etkileşimlerin fazlalığı sebebiyle, çok eklektik olduğu yönündedir. *Is Anybody Still a Realist?* isimli çalışmasında, Legro ve Moravcsik, realist paradigmayı dejenere olmakla eleştirmekte, realistler arasında paylaşılan ortak müştereklerin kaybolduğuna dikkat çekmekte ve “geriye eklenmeyen ne kaldı?” eleştirisini yöneltmişlerdir.¹²⁴ Üçüncü eleştiri ise, neoklasik realist bakış açısının ne kadar realist olduğu konusudur.¹²⁵ Devlet adamını öne çıkarması neoklasik realizmi liberal yaklaşıma yaklaştırdığı için eleştirilmiştir. Çünkü realizmin temel varsayımı devletin tek ve yekpare bir bütün şeklinde aktörlüğüdür. Öte yandan neoklasik realizm, liderin ülke içi elitlerle etkileşiminden sonra dış politik kararı uygulayarak sınırlandırıldığı iddiasıyla, realizmden uzaklaşarak liberal öğeleri savunmakla eleştirilmiştir. Realizm adı altında realizmin temel varsayımlarıyla oynanması, eleştirilmesine sebep olmuştur. Liberalizmin

¹²² Joseph Nye, David A. Welch, **Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak**, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010), 83.

¹²³ John J. Mearsheimer, “Reckless States and Realism”, **International Relations**, 23, 241 (2009): 245.

¹²⁴ Legro, Moravcsik, **age**, 53.

¹²⁵ Mehmet Ali Tuğtan, “Güç, Anarşi ve Realizm”, **Küresel Siyasete Giriş Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**, ed. Evren Balta (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014): 128.

öğelerini sunarak realist olduklarını iddia etmek teorinin tutarlılığına bir darbe vurmakla itham edilmiştir.¹²⁶

Realistler her bir güncellemede realizme yöneltilen eksikleri kapatmak ve teoriyi güçlendirmek için çalışmaktadır. Neoklasik realizm, neorealizmin sistem analizine, dış politikaya devlet içinden etki edebilecek ara faktörleri katarak eleştirilere cevap vermeye çalışmıştır. Saldırgan realistlerin, devletlerin aynı koşullarda neden farklı davrandıklarını açıklayamayışına, neoklasik realistler devletlerin dış politikalarını, liderin ülke içi tüm kaynakları harekete geçirilebilme kabiliyeti ve iç süreçleri ön plana çıkararak politikasını oluşturduğu şeklinde cevap vermiştir. Bu noktadan hareketle her devletin gücü aynı olmadığı gibi, geçilen süreçler de farklıdır. Neorealizmin sistemi koyduğu noktayı fazla bularak, iç faktörleri sisteme dahil etmesi neoklasik realizmin farklılaştığı ve neorealizmin eksiğini bir anlamda tamamladığı noktadır.

2.3. Dış Politika Analizi ve Karar Alma

Dış politika kavramı, birçok akademisyenin bakış açısına göre tanım farklılığı göstermektedir. Dış politika kimi zaman bir ürünün, sürecin beklentisi, ülkeler arası etkileşimin sonucu yahut kimi zaman da sürecin kendisi olarak tanımlanabilmektedir. Genel olarak söylemek gerekirse dış politika, devleti esas aktör olarak kabul eden ve genelde devletlere özgü olan, ülke içinde tasarlanıp, ülke sınırları dışına yönelik uygulanan eylemler bütünü olarak tanımlanabilmektedir.¹²⁷ Dış politika söz konusu olduğunda, karar alıcı ve kurumsal/bürokratik yapılanma incelemeye değer önceliklidir. Bir süreç olarak dış politika kararlarının yapımı devletlerin siyasal yapılarının incelenmesi ile anlaşılabilir.

Karar alma yaklaşımı ise Soğuk Savaş'ın başlamasıyla "liderlerin tercihlerini nasıl yaptıkları" sorusuyla birlikte araştırmacıların ilgi odağı olmuş ve konuyla ilgili çalışmalar artmaya başlamıştır. Belirtmek gerekir ki liderler ve kararlarının analizi ve neden, nasıl sorularının cevabı, anlaşılma ihtiyacı, konu olarak 20. yüzyılın bir gerçeği olmayıp antik Yunan'dan, Niccolo Machiavelli'ye kadar farklı zamanlarda değerlendirilmiştir. Fakat özellikle lider psikolojisi yahut liderlerin aldığı kararlar,

¹²⁶ age, 128.

¹²⁷ Ömer Göksel İşyar, **Karşılaştırmalı Dış Politikalar**, (Bursa: Dora Yayınevi, 2013), 201.

küresel dünyada daha çok insanı etkilemesi bağlamında dikkat çekici ve araştırılmaya değer olmuştur.

2.3.1. Dış Politika Analizi

Uluslararası ilişkilerin bir alt alanı olan dış politika analizi, geleneksel yaklaşımdan farklı olarak, karar vericilere ve karar verme süreçlerine odaklanmaktadır.¹²⁸ “*Tek başına ya da grup halinde hareket eden insan karar vericileriyle ilgili teorik temele atıfta bulunarak dış politikayı ya da dış politika davranışını açıklamaya çalışan uluslararası ilişkiler alt dalı*”¹²⁹ olarak tanımlanan dış politika analizi, karar vericiye, sürece ve karara olmak üzere üç unsura odaklanır.

Geleneksel bakış açısından konuya yaklaşan araştırmacılar karar vericilerin rasyonel davranacağından hareketle, dış politikanın ortaya çıkardığı sonuca göre konuya iyi veya kötü olarak yaklaşırlar. Bu bağlamda dış politika, karar alıcının beklentisini karşılayarak onu öncekinden karlı bir pozisyona taşıyorsa başarılı, zarara uğratiyorsa başarısızdır. Baskın Oran, bir dış politika incelemesinde konunun özünü anlamak için akılda tutulması gerekenleri şu şekilde özetlemiştir¹³⁰:

1. Rasyonelliği aramak,
2. Olayları altyapıyla açıklamak,
3. İç-dış dinamik ilişkisini gözden kaçırmamak,
4. İç-dış politika ilişkisini gözden kaçırmamak,
5. Etki-tepki ilişkisini gözden kaçırmamak,
6. Neden-sonuç ilişkisini doğru algılamak,
7. Tek neden / birden fazla neden sorunu.

Dış politika analizi çalışmalarının uluslararası ilişkilere en önemli katkısının, aktörler olarak devletler yerine birey faktörünü öne çıkararak insanı olduğu söylenebilir.¹³¹ Zaman değiştiğçe dış politika tanımından başlayarak, devletin ve karar alıcının rolü ve aktörler de değişiklik göstermiştir. Küreselleşmenin yansıması

¹²⁸ Ertan Efeğil, **Dış Politika Analizi Ders Notları**, (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2012), 20.

¹²⁹ Valerie M. Hudson, “Dış Politika Analizinin Tarihi ve Evrimi”, **Dış Politika Teoriler Aktörler Örnek Olaylar**, ed. Steve Smith, Tim Dunne, Amelia Hadfield, çev. Nasuh Uslu (İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, 2016): 13.

¹³⁰ Baskın Oran, “Yöntem ve Yaklaşım”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler Yorumlar, Cilt 1 (1919-1980)**, ed. Baskın Oran, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 13-15.

¹³¹ Valerie M. Hudson, **Foreign Policy Analysis: Classic and Contemporary Theory**, 2. bs. (USA: Lanham, Rowman and Littlefield, 2014), 7.

olarak dünya ekonomisinin yarattığı koşullar ve yeni yapılar karar alma süreçlerine etki etmekte, rekabete yeni oyuncular girmektedir. Dolayısıyla değişkenlerin sayısı artmaktadır. Bu bağlamda günümüz koşullarında, Dış Politika Analizi'nin ilgi alanı devletler ve her türlü iktidar odaklarının dünya siyaseti ile etkileşimi olarak tanımlanabilir.¹³² Küreselleşen dünyada karar alıcılar (birey ya da grup olabilir), salt dış politikadaki gelişmeleri değil, ülke sınırları dahilindeki grupların, çeşitli güç odaklarının talep ve beklentilerini de dikkate alarak, ülke dışındaki stratejilerini geliştirmek, politikalarını planlamak durumundadırlar.¹³³

Efegil, dış politika analizinin disiplinler-arası bir çalışmayı gerektirdiğini belirterek, sürecin her zaman detaylı ve doğru bilgi almaya elverişli olamayacağını vurgulamış ve ulaşılan sonuçların sağlıklı bir analiz için her zaman yeterli olamayabileceğine dikkat çekmiştir.¹³⁴ Zira tüm faktörleri dahil ederek konuyu sistemli analiz etmek, sosyal bilimlerin yapısı itibarıyla karmaşık ve zordur. Konuyu anlamak ve sisteme oturtmak için yapılan modellemeler de eksik ve sorunlu olabilmektedir. Dış politika karar vermede, *Birey*, *Grup* ve *Koalisyon* olmak üzere üç çeşit analiz düzeyi bulunmaktadır.¹³⁵ David Singer, 1961 yılında yayımladığı *Uluslararası İlişkilerde Analiz Düzeyi Sorunu*¹³⁶ adlı makalesinde, bunu üç boyutlu yer küreyi iki boyutlu şekle dönüştürerek resmetmeye çalışmak şeklinde bir benzetme ile tanımlamıştır. Marijke Breuning de, dış politika analizinde birey, devlet ve sistem odaklı üç farklı analiz düzeyi sınıflamaktadır.¹³⁷ Birey düzeyli analizlerde, karar alıcı lidere, kişiye odaklanmaktadır. Bu analiz düzeyinde dış politika kararlarının kişiler tarafından alınmasından hareketle lidere odaklanmaktadır. Bu bağlamda kararlar arasından tercihi yapan, lideri oluşturan tüm özelliklere odaklanmak ve incelemek gerekliliği mevcuttur. Burada gözden kaçırılmaması gereken önemli nokta ise, liderlerin kararlarını boşlukta almadığıdır. Bir başka ifade

¹³² Gencer Özcan, “Dış Politika Analizi”, **Küresel Siyasete Giriş Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**, ed. Evren Balta, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014): 324.

¹³³ Efegil, **age**, 5.

¹³⁴ **age**, 22.

¹³⁵ Alex Mintz, Karl DeRouen, **Understanding Foreign Policy Decision Making**, (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 18.

¹³⁶ J. David Singer, “Uluslararası İlişkilerde Analiz Düzeyi Meselesi”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, c. 3, s. 11 (Güz 2006): 3-24.

¹³⁷ Marijke Breuning, **Foreign Policy Analysis: A Comparative Introduction**, (New York: Palgrave Macmillan, 2007).

ile söylersek diğer aktörlerden, etmenlerden yahut kendinden bağımsız almaz. Bununla vurgulanmak istenen, seçenekler değerlendirilirken diğer aktörlerle girilen etkileşimlerin de incelenmesi gerekliliğidir. Devlet düzeyli analizde ise, devlet içi aktörler ele alınmaktadır. Devlet içi aktörler devlet için çalışan devletin kendi birimleri ve sivil örgütler (medya ve STK'lar başta olmak üzere, iş çevreleri vb.) olarak ikiye ayrılmaktadır. Sistem düzeyinde ise üç unsur olan, devlet ve devletin sınırları dışındaki tüm aktörler, uluslararası sistemin yapısı ve sistemin değerleri ele alınmaktadır.

1966 yılında yayımladığı *Pre-Theories And Theories of Foreign Policy* isimli çalışmasında James Rosenau, orta düzey teori bağlamında genelleştirilebilir önermeler üretilmesini sağlayan “spesifik aktör teorisini” geliştirmiştir. Rosenau, dış politikanın anlaşılması konusunda istatistiki sonuçlar ve kanıtlardan yola çıkarak, lider olan bireylerden uluslararası sisteme kadar değişik analiz düzeylerinin bir araya getirilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır. Çünkü dış politika analizini çok karmaşık ve genellemesi zor olarak değerlendirmiştir. Birtakım aktörleri tespit edip, süreçleri anlamak yeterli değildir. Dolayısıyla kapsamlı test edilebilen genellemeler sistemine sahip olmayan dış politika analizi, genel teoriden mahrumdur.¹³⁸

K. J. Holsti, algılamaları, imajları, tavırları, değerleri, inançları dikkate alarak bir model geliştirmeye çalışmıştır.¹³⁹

“Holsti’ye göre dış politikanın temel belirleyici unsurları: uluslararası sistemin yapısı, ulusal gereksinim ve ihtiyaçlar, ulusa özgü özellikler ve davranışlar, yetenekler, genel sosyal değerler, kamuoyu ve özel çıkar gruplarının talepleri, örgütsel gereksinimler, kurumsal değerler ve geleneklerdir.”

Harold ve Margaret Sprout ise dış politikanın karar vermeye katılan bireylerin psiko-çevresine atıfta bulunularak açıklanabileceğini belirtmiştir. Sonuç olarak özetlemek gerekirse Snyder, Rosenau ve Sproutların çalışmaların ortaya çıkardığı nokta, dış politikayı yapan insanların özelliklerinin önemli olduğu ve çalışmalara dahil edilmelerinin gerekliliğiydi. Yazıldığı zamanda Dış Politika Analizi’nin (DPA) özünü oluşturan bu mesaj günümüzde de önemini korumaktadır.¹⁴⁰

Özetlersek, DPA söz konusu olduğunda, karar alıcıyı oluşturan tüm unsurlar psikolojisi, geçmişi, onu çevreleyen faktörler, karar verme süreci ve sistemsel

¹³⁸ Hudson, *Dış Politika*, 16.

¹³⁹ Egegil, *age*, 102.

¹⁴⁰ Hudson, *age*, 17.

baskılar dikkate alınarak analiz edilmelidir. Böylelikle tek bir genel modelleme olmasa da daha net bir çerçeve ortaya çıkabilecektir.

2.3.2. Dış Politikada Karar Alma Birimi

Ülkelerin dış politikaları alınan kararlar dahilinde bir süreç olarak, karar alıcılar tarafından yürütülmektedirler. Bu bağlamda devletlerin dış politikalarını anlamlandırmak için karar alma ortamlarını incelemek gerekmektedir. Geleneksel anlayışa göre devlet hala temel aktör konumundadır. Karar alma yaklaşımında devletlerin kurumsal yapıları ve bu yapılardaki görev dağılımını inceleyerek daha sağlıklı analiz yapılabilmektedir. Karar birimi olarak, devlet için karar veren karar alıcı aktörler birey veya gruplar olabilmektedir.¹⁴¹

Margaret G. Hermann ve Charles Hermann, nihai karar birimlerinin üç çeşit olduğunu ileri sürmüştür: baskın lider, tek grup ve çoklu özerk aktörlerdir. Genel olarak bu karar birimlerinin önceden var olan bilgileri, inançları da göz önüne alınmalıdır, çünkü bu şekilde dış politika yapımını etkilemektedirler.¹⁴²

Karar alma yaklaşımları, uluslararası ilişkiler teorisinin gelişmesine katkıda bulunmak için konumlandırılmışlardır.¹⁴³ Savaş zamanında dahi karar alma önemini korumaktadır. Gerek her iki Dünya Savaşı ya da Soğuk Savaş sırasında tarafların karar birimlerinin etkileri bunun örneklerini barındırmaktadır. Bu doğrudan karar birimlerinin çatışmaların baş sorumlusu olduğu anlamına gelmemektedir. Savaşa giden uzun süreçlerin, iç ya da dış politika kaynaklı olmasının yanı sıra bu süreçlerde liderlerin sistemik baskılara karşı verdiği tepkilerin de etkisi vardır. Joe Hagan’a göre, iç ve dış politik etkilere ek olarak karar alıcı boyutu da önemlidir. Hatta karar alıcılar zaman zaman bu iç ve dış baskılardan bağımsız da karar verebilmektedir.¹⁴⁴ Gönlübol’un ifadesiyle söylersek, “*basit anlamıyla karar verme, var olan seçenekler arasında tercih yapma davranışdır.*”¹⁴⁵ Her zaman net olamayan seçenekler, doğası

¹⁴¹ Fuat Aksu, **Türk Dış Politikasında Karar Alma ve Kriz Yönetimi Süreç Analizi**, (İstanbul, 2017), 26, <http://www.tfpcrises.org/images/pdfmakaleler/tfpcrises-fuat-aksu.pdf> [11.09.2017] .

¹⁴² Margaret G. Hermann, Charles Hermann, “Who Makes Foreign Policy Decisions and How: An Empirical Inquiry”, **International Studies Quarterly** c. 33, s. 4, (1989): 384.

¹⁴³ Joe D. Hagan, “Does Decision Making Matter? Systemic Assumptions vs. Historical Reality in International Relations Theory”, **International Studies Review**, c 3 s 2 Summer (2001): 6.

¹⁴⁴ **age**, 35.

¹⁴⁵ Mehmet Gönlübol, **Uluslararası Politika: İlkeler-Kavramlar-Kurumlar**, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2000), 15.

gereği belirsizlikleri içermektedir. Niccolo Machiavelli'nin *Prens* eserinden beri yapılması gereken tercihleri analiz konusu, uluslararası politikada mevcuttur.

Karar alma sürecinde alınan her karar ve alternatifi, karar alıcının inançlarıyla ve onların sonuçlarıyla ilişkilidir. Aynı zamanda bu kararlar her karar alıcı açısından kendine özgü olabilmektedir. Çünkü her biri bir değerle, tercihle ilişkilidir. Fakat üç nitelik her kararın genel çerçevesini sağlamaktadır. Bunlar; seçenekler, sonuçlar hakkındaki inançlar ve o sonuçlarla ilgili değerlerdir.¹⁴⁶ Siyasal karar alma genellikle birçok seçenekten vazgeçmeyi de içermektedir. Birini elde etmek için başka bir şeyden vazgeçmek gerekebilmektedir. Buna ek olarak bir tarafın yararına olan bir diğerinin dezavantajı olabilmektedir.¹⁴⁷

Henry Kissinger'ın vurguladığı üzere, devleti yönetenler kısıtlı zaman içinde çözmeleri gereken sorunları önlerinde bulmaktadırlar. Devlet için en iyi, en doğru kararı vermek durumundadırlar. Karar verme sürecinde doğruluğu muhtemelen henüz kanıtlanmamış bilgilerle karar vermektedirler. Karşılaşılan değişimi ne derece doğru yönlendirdikleri ve düzeni, barışı ne derece korudukları üzerinden değerlendirilecektir.¹⁴⁸

Karar alma yaklaşımında kararları kimin, ne şekilde ve neye dayanarak aldığı önemlidir. Kararlar ayrımında üç tip karar alma şekli belirlenmiştir: Birincisi, bütünlüğe dayalı (holistic), ikinci olarak tecrübeye dayalı (heuristic) ve üçüncüsü bütünsel (wholistic)'dir. Bütünlüğe dayalı karar alma tarzında, rasyonel aktör modelinde olduğu gibi, tüm boyutları ve alternatifleriyle incelenmektedir. Tecrübeye dayalı olan kararlar ise kişinin tecrübelerinden hareketle alınan kararlardır. Bütünsel kararlarda ise konunun her ayrıntısının yahut tamamlayıcı boyutunun hesaplanmadığı, dikkate alınmadığı türdür. Bütünsel hariç diğer iki yaklaşım daha süreç odaklı olarak tanımlanabilir.¹⁴⁹ Alex Mintz, karar alma sürecinde, genel olarak liderlerin stres ve baskı altında bir belirsizlik içinde karar vermek durumunda

¹⁴⁶ Richard R. Lau, "Models of Decision Making", In David O. Sears, Leonie Huddy, and Robert Jervis (Eds.), **Oxford Handbook of Political Psychology**, (New York: Oxford University Press, 2003), 21. <http://www.uky.edu/AS/PoliSci/Peffley/pdf/Lau.%20Models%20of%20Decision-Making.pdf>.

¹⁴⁷ George A. Quattrone, Amos Tversky, **Political Psychology**, ed. John T. Jost, Jim Sidanius, (New York: Psychology Press, 2004), 333.

¹⁴⁸ Henry Kissinger, **Diplomasi**, 3. bs, çev. İbrahim H. Kurt (İstanbul: İş Bankası Yayınları 2002), 20.

¹⁴⁹ Mintz, DeRouer, **age**, 17.

olduğunu belirtmektedir. Zaman sınırlaması, bilgi sınırlaması, belirsizlik, yatkınlık, dinamik ortam, karşılıklı etkileşime dayalı ortam, risk, stres ve hesap verebilirlik gibi karar çevresi özellikleri, verilen kararları ve süreci etkileyebilmektedir. Öte yandan özellikle dış politikada karar alma esnasında liderler, karşı taraftaki liderle etkileşimli bir ortamda karar almaktadırlar. Bu bağlamda, karşı tarafın bilgileri konusundaki belirsizlik, karşı tarafın motivasyonları, niyeti ve yüksek risk bulundurmaktadır.¹⁵⁰

Realist bakış açısından baktığımızda devlet ve devletin davranışları çıkarlar üzerinden tanımlanmaktadır. Realistler, güç kavramı üzerinden tanımlanan bir yaklaşımla konuyu ele alırlar. Oysa Snyder, Bruck ve Sapin¹⁵¹ tarafından belirtildiği üzere, devletin ve diğer siyasi birimlerin davranışlarına da bakmak gerekliliğidir. Devleti oluşturan karar alıcılar kendi algılarıyla sorunu algıladıkları için, amaçları, niyetleri devletin eylemlerine etki eder. Bu bağlamda birey düzeyinde yapılan analiz devleti anlamak açısından önemlidir.¹⁵² Çünkü nihayet devlet bireylerden oluşmaktadır ve kararlar kişiler tarafından alınmaktadır. Snyder'in çalışmasının en önemli ve öncül olan tarafı, dış politika çıktıları yerine açıklamanın bir parçası olarak karar verme sürecinin kendisine odaklanılmasını sağlamış olmasıdır.¹⁵³

Dış politika kararları birçok etken tarafından şekillenmektedir. Öte yandan karar alıcı liderin aldığı kararlar, tüm bu karmaşık süreçte kendi içinde bir rasyonelliğe sahiptir. Bu “kendi içinde” rasyonelik, aktörün kısıtlarından kaynaklanmaktadır. Aktörün zihin dünyası, inançları, liderlik şekli, duyguları bunların hepsinin karar alma üzerinde bir etkisi bulunmaktadır. Öte yandan psikoloji ve psikolojik faktörlerin etkisi göz önünde bulundurulmalıdır. İçinde bulunulan durum, ülkenin savaş eşiğinde yahut krizde olup olmaması hatta eğer ülke yeni kurulmuşsa liderin baskınlığı değişebilmektedir.¹⁵⁴ Rasyonel karar alıcının önündeki seçenekler arasında hedefi açısından en doyurucu tercihi yapacağı inancı ve

¹⁵⁰ age, 25.

¹⁵¹ Burton Sapin, “Foreword”, **Foreign Policy Decision - Making**, ed. Richard C. Snyder, H.W. Bruck ve B. Sapin, (US: Palgrave Macmillan, 2002): viii.

¹⁵² Richard C. Snyder, H. W. Bruck, B. Sapin, “Decision-Making As An Approach To The Study of International Politics”, **Foreign Policy Decision - Making**, ed. Richard C. Snyder, H.W. Bruck ve B. Sapin, (US: Palgrave Macmillan, 2002): 87.

¹⁵³ Hudson, “Dış Politika Analizinin...”, age, 15.

¹⁵⁴ Mintz, DeRouen, age, 98.

alternatiflerin sonuçlarını değerlendirerek böylelikle rasyonel karar alıcının bütün seçenekler içinde amacına en yakın olana ulaşması beklenmektedir.¹⁵⁵

Rasyonel modelde en iyi sonuca ulaşmak için izlenecek adımları Greg Cashman şöyle sıralamaktadır¹⁵⁶:

- “1. Problemi tanımla,
2. Tanımla ve amaçları sırala,
3. Bilgi toplama,
4. Amaca ulaşırken alternatifleri sırala,
5. Alternatifleri analiz et fayda – zarar açısından,
6. Bu alternatifler içinden en iyisini seç,
7. Kararı uygula,
8. Gözlemler ve değerlendir.”

Rasyonelite sorunu, konuyla ilgili çalışmalarda temel farklılaşma eksenlerinden biri olmuştur. Araştırmacılar modellemelerini yaparken, bir bölümü karar alıcının rasyonel karar aldığını kabul etmiştir. Diğer modellemelerde ise rasyonelite esas kabul değildir.¹⁵⁷

Dış politika yapım sürecinde içinde bulunulan durum ile dış politika kararları arasındaki ilişkiye baktığımızda, *Bağımlı değişken - Bağımsız değişken* konusu açıklanmalıdır. Dış politika kararı içinde bulunulan etkenler sebebiyle bağımlı değişken olarak tanımlanırken, kontrol edilemeyen uluslararası sistemin yapısı ve etkisi bağımsız değişkendir. John P. Lovell, dış politika kararını bağımlı değişken olarak kabul ederken, sekiz farklı bağımsız değişken belirlemiştir:

- “Tahmin edilen veya edilemeyen durumlar,
- Durumun basitliği veya karmaşıklığı,
- Çıkarların sessizliği,
- Durum ulusal çıkarları tehdit mi ediyor? Yoksa destekliyor mu?
- Tahmini süre mevcut imkânları gizleyecek mi? Geliştirecek mi?
- Durumu ele almak için tahmini takstiksel imkanlar mevcut mu?
- Ulusal liderler arasındaki görüş birliğinin boyutu üzerine algılama.

¹⁵⁵ age, 57.

¹⁵⁶ Greg Cashman, **What Causes War? An Introduction to Theories of International Conflict**, (New York: Lexington Books, 2014), 51-52.

¹⁵⁷ Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, 3. bs, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000), 95.

- Ulusal liderler arasındaki görüşlerin istikrarı.”¹⁵⁸

Öte yandan karar alıcıya yönelik özelliklerin karar alma sürecinde etkili olduğu kadar kararın alındığı zamanda içinde bulunulan uluslararası ortam ve devlet içi siyasal ortam da etkili olmaktadır.¹⁵⁹

Mintz ve DeRouen, çalışmalarında dış politika kararlarını satranç oyununa benzetmiştir. Bazı kararlar çok ince düşünülerek zaman içinde alınırken bazen de kısa zamanda karar vermek gereklidir. Mintz ve DeRouen dış politika kararlarını etkileyen faktörleri dört kategoride ele almaktadır; kararların alındığı çevre, psikolojik faktörler, uluslararası faktörler ve ulusal faktörler.¹⁶⁰ Benzer şekilde Efegil’in vurguladığı gibi, *“Karar verme yaklaşımında, siyasi toplum içerisinde hareket eden karar vericiler ve bu karar vericilerin davranışlarını etkileyen faktörler ele alınmaktadır. Bu sayede, birbiriyle ilişki içerisinde görünmeyen iç ve dış etkenler bağlantılı hale gelmektedir.”*¹⁶¹ Karar verme perspektifinden incelendiğinde bakılması gerekenler: karar türlerine, analiz düzeyine, süreçlere ve dinamiklere, karar verme modellerine (rasyonalite gibi) ve dış politika kararlarını etkileyen faktörler olarak sıralanabilir.¹⁶²

Dış politik kararlarda ekonominin etkisi küreselleşme ile birlikte ağırlığını arttırmıştır. “Uluslararası piyasalara bağlı olan devletler bu küreselleşme sürecinden daha fazla etkilenmiş ve devletler arası ekonomik ilişkiler dış politik kararlarını da etkilemiştir.”¹⁶³ Dış politika kararların alınmasında çevresel etkenler olan sosyo-psikolojik nedenler de önemli rol oynamaktadırlar.¹⁶⁴

Karar alma sürecini etkileyen faktörler, bireysel düzeyde kişinin kendi geçmişi, deneyimleri, inançları ve kültürü olarak sıralanabilir. Karar alma sürecinde dört aşamadan söz edilmektedir. Birincisi, “bilgi, imaj ve algı” önemli öğelerin başında sayılmaktadır. Karar alıcının algılarının doğruluk derecesi, karar üzerindeki

¹⁵⁸ John P. Lovell, **Foreign Policy in Perspective: Strategy, Adaptation and Decision Making**, New York: Holt, Rinehart and Winston Inc., 1970.’den aktaran Ertan Efegil, Dış Politika Analizi Ders Notları, (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2012), 122.

¹⁵⁹ Aksu, **age**, 26.

¹⁶⁰ Mintz, DeRouen, **age**, 4.

¹⁶¹ Efegil, **age**, 106.

¹⁶² **age**, 106.

¹⁶³ Cengiz Erişen, “Dış Politika Analizi”, **Uluslararası İlişkilere Giriş**, 4. bs. ed. Şaban Kardaş, Ali Balcı, (İstanbul: Küre Yayınları, 2014): 367.

¹⁶⁴ Gönlübol, **age**, 192.

önemli etmenlerden biridir. Çeşitli nedenlerin etkisiyle karar alıcının yanlış anlaması çoğunlukla karşı tarafın maddi kapasitesine yönelik değil niyetlerine ilişkin olmaktadır.¹⁶⁵ İkinci olarak *durumun tanımlanması*, üçüncü olarak *seçeneklerden tercih yapılması* ve nihayet *kararın alınması, uygulanmasıdır*.

Dolayısıyla farklı modellemelerin yaklaşımları da farklı olmaktadır. Karar alıcının tercihleri doğrultusundaki karar türleri şu şekilde sıralanmıştır. Bunlar; daha nadiren gerçekleşen tek seferlik karar, genelde sıkça rastlanan karşı tarafın hamlesi sonrası kendi kararını yeniden oluşturduğu cevap niteliğinde olan, birbirinden etkilenen stratejik etkileşimli kararlar, aynı süreçte birbirini takip eden ardışık kararlar ve karşı tarafın kararına cevaben ve önceki kendi kararının devamı niteliğinde etkileşimli - ardışık kararlar ve son olarak grup kararlarıdır.¹⁶⁶

Glenn Palmer ve Clifton Morgan, *A Theory of Foreign Policy* isimli çalışmalarında, devletlerin dış politika uygulamalarında iki belirgin olgudan bahsederler bunlar; değişim ve korumadır. Önem atfettikleri konularda statükoyu kendilerine göre değiştirmek isteyen devletler, politikalarını uygularlar, bu *değişimdir*. Bununla birlikte şayet tercih ettikleri politikayı yansıtıyorsa, bu statükonun değişiminde ısrar etmeleri de *onarım* olarak ifade edilmiştir. Örnek vermek gerekirse, devletlerin uyguladığı bazı stratejiler mesela çatışma çözümleri gibi bunlar, uluslararası statükoyu çözmeyi amaçlamaktadırlar. Fakat diğer stratejiler onu korumak içindir.¹⁶⁷ Palmer ve Morgan'ın literatüre önemli katkısı, devletlerin bir araya gelerek kurdukları ittifakla ilgilidir. Buna göre, daha güçlü devletler statükoyu müttefiklikler kurarak değiştirmek isterken, zayıf devletlerse bunu korumak için ittifakları kullanmaktadır. Bir diğer nokta ise güçlü devletler uluslararası ihtilafları daha çok başlatan taraf olurken, çıkan ihtilaflara daha az karşılık vermişlerdir. İhtilafların değişim için bir araç olduğunu vurgulayan yazarlar, ihtilaflara karşılık vermenin ise statükonun değişimine direniş olduğunu belirtmektedirler.¹⁶⁸

Karar verme kuramına yönelik eleştirilerse şu şekilde sıralanabilir: Ulaşılan verilerin yetersizliği, yanlışlığı yahut bilerek ya da bilmeyerek verilerin bozulmuş

¹⁶⁵ Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve...**, 200.

¹⁶⁶ Mintz, De Rouen, **age**, 15-16.

¹⁶⁷ Peter Rudloff, "Goals and Trade-offs in Foreign Policy Decision Making", **International Studies Review**, 8, (2006): 643–645.

¹⁶⁸ **age**, 645.

olabilme ihtimali bulunmaktadır. Bir diğer eleştiri devletlerin maruz kaldığı tüm etkenler altında karar verildiğidir. Bir başka önemli nokta da rastlantıların rolü ve belirsizliğidir. Dördüncü olgu ise, iç ve dış çevrenin bir çerçevede sürekli etkileşim içinde olduğudur. Beşinci ve son olarak kararların hangi düzeyde ve kim tarafından başlatıldığını her zaman söylemek kolay değildir. Bu da sürecin sağlıklı değerlendirilmesi karşısında bir etmendir.¹⁶⁹ Her ne kadar modellemeler üzerinden genelleme yapmanın çok da sağlıklı sonuçlar vermeyeceğini savunan yazarlar olsa da, verilerin etkisi de göz ardı edilememektedir.

2.3.3. Hükümet Çeşitleri ve Karar Alma

Hitler Almanyası ve İtalya'da Mussolini faşizmi vb. yönetimler sonrası, 1945–1991 yılları arasında iki kutuplu sistem yaşanmıştır. Dünya, 1991 yılında Soğuk Savaş'ın ve SSCB'nin hukuken sonuna gelene kadar bu siyasal bölünmüşlük içinde yaşamıştır. Bu dönemde olduğu gibi iki kutuplu sistem sona erdikten sonra da demokratik, otokratik ve totaliter sistemli devletler olmuştur. İktidarı zorla, halkın rızasına bakmaksızın yahut meşruiyetleri tartışmalı şekilde elinde bulunduran bu otoriter/totaliter devletlerden bazıları bugün de yaşamaktadır.¹⁷⁰ Çoğulcu sistem, demokrasi, tekilci sistemler ise totaliter ve otoriter sistemler olarak ayrılmaktadır.¹⁷¹

Soyut bir kavram olan “devlet” elinde bulundurduğu egemenliği kullanmak için değişik kurum ve organlara ihtiyaç duymaktadır.¹⁷² Liderin karar alma yapısındaki yerini tanımlamak için genel olarak devletlerin nasıl karar aldığına ve hangi karar mekanizmalarını işlettiklerine bakmak gerekmektedir. Buradan hareketle, “devletler nasıl karar alırlar?” sorusuna cevaben, her devlet farklı karar alma mekanizmalarına sahiptir. Bu farklı hükümet çeşitlerinin dayanak noktası, meşruiyetlerini dayandırdıkları en temel yer anayasalarıdır.

Devletler açısından en üst yasa olan “Anayasa”, geniş anlamıyla devletin çeşitli kurumlarının görev ve yetkilerini ve işlevlerini oluşturmaya çalışan, onlar arasındaki ilişkileri düzenleyen, devlet – birey arasındaki ilişkiyi tarif eden, yazılı kurallar dizisidir. Kanunlaştırılmış yahut adet, teamüle dayalı kurallar arasındaki

¹⁶⁹ Gönlübol, **age**, 17.

¹⁷⁰ Andrew Heywood, **Siyaset**, (Ankara: Adres Yayınları, 2007), 52.

¹⁷¹ İlyas Söğütü, “Bir Örgütlü İktidar Olarak Devlet ve Siyasal Sistemler”, **Siyaset Bilimi**, ed. Davut Dursun ve Mustafa Altınoğlu, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2012): 70.

¹⁷² Heywood, **age**, 148.

denge her sistemde farklılık göstermektedir.¹⁷³ Anayasaların tek ve basit amaçları yoktur, değişik şekilde işleyen fonksiyonları vardır. Bunların en önemlileri devletleri yetkilendirmek, birleştirici değerler ve hedefler oluşturmak, yönetimde denge sağlamak, özgürlüğü korumak ve rejimleri meşrulaştırmak olarak tanımlanabilir.¹⁷⁴ Bu bağlamda, her ülkenin siyasal sistemi, yönetenler ve yönetilenler arasındaki ilişkiye göre değişiklik gösterebilmektedir.¹⁷⁵ Siyasal sistem ve hükümet sistemi birbirinden farklı kavramlara karşılık gelmektedir.

Siyasal rejim geniş anlamda, bir toplumda yönetenler ve yönetilenler arasındaki ilişkinin biçimi, dar anlamıyla bir ülkedeki hükümet biçimine verilen isimdir. Sönmezoğlu, genel bir tanım yapmanın zorluğuna dikkat çekmiştir. Sınıflandırmak için çeşitli kriterler sıralamıştır:

- a. Yönetenlerin seçilme biçimi açısından,
- b. Hükümet organlarının türleri açısından,
- c. Yetki ve faaliyetlerin dağılımı açısından,
- d. Toplumda kamu yetkisi ve bunu sınırlandırma derecelerine göre.

Siyasal sistem ise, toplumların siyasal yapıları açısından ele alınışdır. Siyasal sistem, *“toplumların ortak amaçlarını belirlemek, oluşturmak ve gerçekleştirmek üzere geliştirdikleri ve aralarında çeşitli düzey ve biçimlerde bağlantılar bulunan bir örgütler bütünü olarak tanımlanabilir.”*¹⁷⁶ Devletler arasındaki bir temel ayrım noktası da demokratik yönetimler olup olmadıklarıdır. Zira halkın yönetimi olan demokrasi, günümüzde çağa uygun meşru yönetim biçimi olarak kabul görmektedir. Demokrasi, “halk yönetimi” kadar basit bir anlama gelse de aslında karmaşık süreçleri ifade etmektedir. Çağdaş demokratik sistemler halkın yönetime, seçtiği temsilciler vasıtasıyla katılması ve oluşturdukları kurumlar yoluyla katılmaları ve taleplerini optimum düzeyde sağlamaya çalıştıkları bir yönetim anlayışdır. Çağdaş demokrasi, salt serbest seçimlerden ibaret olmayıp hukukun üstünlüğü, güçler ayrılığı, fikir, ifade, örgütlenme, basın, din ve vicdan özgürlüğü de içine alan temel

¹⁷³ age, 418.

¹⁷⁴ age, 426.

¹⁷⁵ age, 150.

¹⁷⁶ Sönmezoğlu, age, 587.

hak ve hürriyetlerin güvence altına alındığı bir yönetim anlayışıdır.¹⁷⁷ Seçimsiz bir demokrasi düşünölemeyeceğı gibi salt seçimler de demokrasi açısından yetersizdir.¹⁷⁸ Robert Dahl'ın duyarlı bir demokrasi olarak nitelendirdiğı çoğun yönetimi “Poliarşi”nin sekiz unsuru tüm demokrasilerde az çok var olan temel nitelikleri de ifade etmektedir:

1. Örgüt kurma ve katılma özgürlüğü,
2. İfade özgürlüğü,
3. Oy verme hakkı,
4. Kamu görevlerine getirilebilme hakkı,
5. Siyasal liderlerin yarışabilme hakkı,
6. Özgür ve çok sesli medyanın varlığı,
7. Serbest ve adil seçimler,
8. Halkın tercihlerini yansıtabilecek kurumların varlığı.

Demokrasilerde doğası gereğı, yarışma ve rekabet vardır. İktidar üzerinde, ancak ölkelerin toplumsal kültüründe empati vb. yaklaşımlar bulunduğunda çatışmaya dönmez.¹⁷⁹ Halkın kendi kendini doğrudan yönetmesi çok nadir ve küçük ölkelerde olabilmektedir. Halk kendisini seçtiğı temsilcileri vasıtasıyla yönetmektedir. Dolayısıyla halk temsili demokrasiyle, dolaylı yönetim sistemiyle yönetilmektedir. Ancak gelişmiş ölkelerde sivil toplum örgütleri seçim sonrası süreçte de toplumu yönetenleri doğrudan yahut dolaylı yoldan etkilemeye devam edebilmektedir.¹⁸⁰ Halkın egemenlik haklarını bir süre için devretmesi şeklinde de açıklanabilir. Bu devredilen yetkilerle seçilen temsilciler mecliste biraraya gelerek yasamayı oluştururlar. Meclis çoğunluğunun oylarıyla hükümet (yürütme organı)

¹⁷⁷ Yılmaz Bingöl, “Çağdaş Yönetim Biçimi Olarak Demokrasi”, **Siyaset Bilimi**, ed. Davut Dursun, Mustafa Altınöğılu, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2012): 142.

¹⁷⁸ **age**, 123-124.

¹⁷⁹ Söğötlü, **age**, 74.

¹⁸⁰ Rıza Arslan, **Siyaset Sistem Önerisi**, (Bursa: Vipış Yayın, 2001), 26.

seçilir. Bu durumda bu sistem içinde milletvekillerini doğrudan, yürütmeyi ve başını da dolaylı olarak seçmiş sayılmaktadır.¹⁸¹

Bu bağlamda devletleri demokratik hükümet sistemleri ve otoriter / totaliter sistemler olarak iki başlıkta kısaca inceleyebiliriz. “Demokratik sistemler” yasama, yürütme ve yargı arasındaki yetki dağılımlarına göre parlamenter, başkanlık ve yarı başkanlık olmak üzere üç şekilde oluşabilir.

Birincisi, parlamenter sistemdir. Parlamenter sistem temsili demokrasidir. Halkın egemenliğini kendi seçtiği temsilcileri aracılığıyla kullandığı demokrasi tipidir. Örnek olarak, Almanya, Türkiye¹⁸², Japonya, Hollanda vb. verilebilir. Liberal demokrasi kavramının temel niteliklerine baktığımızda, düzenli seçimleri simgelemekte, rekabete dayalı seçimlerle eş zamanlı farklı siyasal görüşlerin varlık gösterebildiği bir ortam, devlet ve sivil toplumun ayrı ayrı varolabildiği bir ortam olarak tanımlanabilmektedir.¹⁸³

Parlamenter hükümet sistemi, Kemal Gözler’in kavramsallaştırmasıyla, “yumuşak kuvvetler ayrılığı sistemi”nde, yasama ve yürütme birbirinden yumuşak şekilde ayrılmıştır. Her ne kadar ayrı organlar olarak işleseler de birbirlerinden tamamen bağımsız olduklarını söylemek güçtür. Karşılıklı olarak birbirinin varlığına son verme hakkına sahip olan bu organlar arasında işbirliği de vardır. Bu sebepten bu sisteme kuvvetler işbirliği sistemi de denmektedir. Oldukça yaygın olan parlamenter sistem başta İngiltere olmak üzere Almanya, İtalya, İspanya, Belçika, Hollanda, Danimarka, Lüksemburg, İsveç, Norveç ve Yunanistan örnek verilebilir. Türkiye de 12. Cumhurbaşkanı’nın halk tarafından seçildiği 2014 yılından önce saf Parlamenter hükümet sistemi idi.¹⁸⁴ Yürütme, yasamanın içinden çıkmaktadır. Yasama yürütmenin, yürütme de yasamanın görevine son verebilmektedir. Yürütme organı

¹⁸¹ Arslan, **age**, 27.

¹⁸² Türkiye, 16 Nisan 2017 Anayasa Değişikliği Referandumu sonrasında Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçmiştir. Böylelikle Cumhurbaşkanı’nın görev ve yetkileri genişlemiştir. Bu tarihe kadar nihai karar verici ve sorumlu Başbakan ve Bakanlar Kurulu iken artık Cumhurbaşkanı’dır. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bakınız: Haluk Alkan, **Kurumsalcı Yaklaşım Işığında Yeni Siyasetin Analizi: Cumhurbaşkanlığı Sistemi**, (Ankara: Liberte Yayınları, 2018). Bkz. Değişikliğe uğramış haliyle 1982 Anayasası, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/anayasa/>, (01.08.2019). Türk Dış Politikasında karar birimlerinin etkileri üzerine yapılmış bir çalışma için bakınız: Fuat Aksu, “Türk Dış Politikası Krizlerinde Hükümetler, Cumhurbaşkanları ve Başbakanlar”, **Uluslararası İlişkiler**, c 13, s 59, 2018, 65-87, DOI: 10.33458/uidergisi.523830.

¹⁸³ Heywood, **age**, 100-101.

¹⁸⁴ Kemal Gözler, **Anayasa Hukukunun Genel Esasları**, 5. bs. (Bursa: Ekin Basın Yayım, 2014), 243.

kanun önerme hakkına sahiptir. Parlamenter hükümet sistemlerinde yasama tarafından kabul edilmiş kanunlar devlet başkanı tarafından kabul edilerek çıkarılırlar. Dolayısıyla geciktirici veto ile kanunu hemen değerlendirmeyip bir kez daha görüşmek üzere geri gönderme yetkisi devlet başkanınınındır.¹⁸⁵ Parlamento ve bakanlar kurulu önemlidir.

İkincisi, başkanlık sistemidir. Başkanlık hükümeti olarak da adlandırılan başkanlık sisteminde yürütme yetkisi, meclise karşı doğrudan sorumlu ve onun tarafından görevinden alınamayan bağımsız olarak seçilmiş bir başkana tevdi edilir.

- Yürütme ve yasama organları ayrı ayrı seçilir ve her birine bağımsız anayasal yetkiler verilir.
- Devlet ve hükümet başkanlarının rolleri başkanlıkta birleştirilmiştir.
- Yürütme yetkisi başkanın ve sırf başkana karşı sorumlu danışmanlar olan kabine ve bakanların elinde toplanmıştır.
- Yasama ve yürütme organlarının kadroları arasında ayrım mevcuttur.
- Seçim dönemi tamamlanmadan ne başkan meclisi feshedebilir, ne yasama organı başkanı görevden alabilir (olağanüstü durumlar hariç).

ABD örnek olarak verilebilir. ABD’de sınırlı başkanlık mevcuttur ve kongre önemli unsurdur. Başkanlık sisteminde halk, yasama organını üyelerini ve hükümetin başını ayrı ayrı seçmektedir. Başkanlık sisteminde güçler ayrılığı kesin olarak anayasada ayrı olduğundan yürütmenin başı başkan doğrudan halk tarafından seçilir ve başkan hükümet üyelerini atar. Buradaki en önemli nokta seçilen bakanların parlamentonun (kongre) parçası olan Senato tarafından onaylanması gerekmektedir.¹⁸⁶ Güçler ayrılığı sistemi işlemektedir. Yasama organları Temsilciler Meclisi ve Senato’dan oluşur yürütme ise seçimle iş başına gelen Başkan’ın yetkisindedir.¹⁸⁷

Kongre’nin önemli yetkilerine mukabil, başkanın veto yetkisi bir başka önemli nokta olarak çıkmaktadır. Başkan kongrenin kabul ettiği kanunları veto edebilir. Başkanın veto ettiği kanunun kabulü için bunun Temsilciler Meclisi ve Senato tarafından ayrı ayrı 2/3 çoğunluk ile kabulü gerekmektedir. Fakat bu

¹⁸⁵ Gözler, **age**, 247.

¹⁸⁶ Arslan, **age**, 27.

¹⁸⁷ Esat Çam, **Devlet Sistemleri**, (İstanbul: Güryay Matbaası, 1976), 87.

çoğunluğun elde edilmesi kolay olmadığından, Başkan'ın istemediği kanunları engelleyebilmektedir. Kongre Başkanla uzlaşmak durumundadır çünkü Başkan'ın istemediği bir kanunun yürürlüğe girme ihtimali düşüktür. Bunun haricinde Başkan'ın kanun teklif etme yetkisi bulunmasa da kongreye mesaj hakkı vardır. Gözler başkanlık sistemine bu uyum içinde çalışma gerekliliğinden ötürü “fren ve denge” (checks and balances) mekanizmaları sistemi denmekte olduğunu bildirmiştir.¹⁸⁸

Üçüncüsü ise yarı başkanlık sistemidir. Yarı başkanlık sistemi, ayrıca seçilmiş bir başkanın meclis içinden çıkan ve ona karşı sorumlu olan bir hükümete başkanlık ettiği yönetim sistemidir. Fransa örnek olarak gösterilebilir. Fransa örneğindeki, yarı başkanlık sisteminde, halk cumhurbaşkanını ve milletvekillerini doğrudan seçmektedir. Başbakan meclisin çoğunluk oylarıyla seçilmesine rağmen, cumhurbaşkanına bağlıdır. Bu bağlamda başbakan hem başkana hem de meclise hesap vermektedir. Bu yönetim sisteminde başkan anayasal olarak güçlüdür.¹⁸⁹

Yarı başkanlık sistemde, işleyişte Cumhurbaşkanı, başkanlık sistemindeki başkan kadar güçlü görünmekle birlikte, teorik olarak geniş yetkilerini dar sahada kullanabilmektedir. Örnek olarak bu yetkiler:

- Meclis'i dağıtma,
- Anayasa'nın 16.maddesini uygulama,
- Anayasa Konseyi'nin üyelerini tayin etme olarak belirlenmiştir.¹⁹⁰

Bu örnekte, sistemin işleyebilmesi için karşılıklı anlayış ve iş birliği gereklidir. Millet Meclisi önünde sorumluluk taşıyan hükümetin milletvekillerinin çoğunluğu tarafından da desteklenmesi gerekmektedir. Bu durumda parlamentoda çoğunluk sağlanması gerekmektedir. Ancak bu şekilde istikrar sağlanabilmektedir.

Öte yandan, çoğulcu ve tekilci sistemler olarak da sınıflandırılacak sistemlere baktığımızda, tekilci sistemler, totaliter ve otoriter sistemler olarak iki ana başlıkta değerlendirilebilir. Bu noktada, bireysel özgürlük veya düşünce özgürlüğünden söz etmek zordur. Totaliter sistemlere örnek olarak komünist sistemler verilebilir. Bu tip sistemler, belirli bir ideolojiye sahiptirler. Hayatın tüm

¹⁸⁸ Gözler, **age**, 236.

¹⁸⁹ Arslan, **age**, 27.

¹⁹⁰ Çam, **age**, 188.

alanlarına yayılan düzenlemeleri bulunur. Hitler dönemi Almanya da örnek gösterilebilir. Bir diğer örnek de SSCB’de Josef Stalin dönemidir. Stalin, tek bir şahıs olarak, işçi sınıfının, merkez komite partinin ve genel sekreter merkezi komitenin yerini alarak, gizli polis aracını da kullanmış ve geniş çaplı bir tasfiye politikası izlemiştir. Mutlak diktatörlüğü kurarak yönetimi devam ettirmek için polisin de desteğiyle baskı ortamı kurmuştur.¹⁹¹

Totaliter rejimlerden ayrılan otoriter rejimler, basit tanımıyla, yukarıdan aşağıya yönetim pratiğidir. Monarşik mutlakçılıkla, geleneksel diktatörlüklerle, muhalefetin ve siyasi özgürlüklerin bastırılmasıyla uğraşan dikta yönetimlerle de birleşebilmektedir.¹⁹²

Dünyada otoriter rejimlerin sayıca oldukça fazladır. Bir otoriter yönetim örneği olarak Monarşiler ise, mutlak yahut meşruti monarşi olarak ikiye ayrılırlar. Otoriter ve teokratik mutlak monarşiye örnek olarak Suudi Arabistan verilebilir.¹⁹³ Suudi Arabistan’da mutlak monarşi benzeri bir yönetim mevcuttur:

“23 Eylül 1932 yılında Kral Abdülaziz tarafından kurulan Suudi Arabistan’ın idare şekli monarşidir. Kral’ın aynı zamanda Hükümet Başkanı olduğu bu sistemde, hükümet fonksiyonları Bakanlar Kurulu marifetiyle yürütülmektedir. Yasama çalışmalarında ise Şura Meclisi de rol üstlenmektedir. Şura Meclisi’nde görüşülen yasa tasarıları, Bakanlar Kurulu’na kabul edildiği ve Kral tarafından onaylandığı takdirde yürürlüğe girmektedir. Suudi Arabistan’da siyasi parti mevcut değildir. Genel seçimler yapılmamakta, Şura Meclisi üyeleri Kral tarafından atanmaktadır.”¹⁹⁴

Monarşilerde, basit anlamıyla açıklarsak, devlet başkanlığının ırsi olarak intikal ettiği devlet şeklidir. Avrupa tipi meşruti monarşilerde, İngiltere, Belçika, Hollanda, Danimarka, İsveç, Norveç ve Lüksemburg örneklerinde de, hükümdarla birlikte devlet organları, kısmen de olsa halk tarafından seçilen parlamento gibi organlar vardır. Bu organların anayasal yetkileri tanımlıdır. Dolayısıyla hükümdar dahil herkesin yetkilerini sınırlayan anayasa vardır.¹⁹⁵ İngiltere örneğine bakarsak, Devlet Başkanı, Kraliyeti temsilen Kral yahut Kraliçe’dir. Yürütmede, seçimle iş başına gelen bir Başbakan bulunmaktadır. Öte yandan Parlamento iki kanatlıdır, Lordlar kamarası (türünün tek örneği olarak), yasama gücü ve denetleme

¹⁹¹ Çam, **age**, 211-212.

¹⁹² Heywood, **age**, 52.

¹⁹³ Gözler, **age**, 174.

¹⁹⁴T.C. Dışişleri Bakanlığı web sitesi, “Suudi Arabistan’ın Siyasi Görünümü”, <http://www.mfa.gov.tr/suudi-arabistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, [01.11.2017].

¹⁹⁵ Gözler, **age**, 175.

mekanizması olarak da Avam kamarası bulunmaktadır. Dış politika, savunma gibi konular parlamentonun yetkisinde bulunmaktadır.¹⁹⁶ Çift parti sisteminde, iktidar ve muhalefet olarak daima iki grup öne çıkmaktadır. Bunlar günümüzde Muhafazakâr Parti ve İşçi Partisi'dir.¹⁹⁷

Otoriter yönetimlere, Mısır yahut 2003 yılına kadar olan dönemde otoriter ülkelere örnek Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak verilebilir. Hüseyin, Irak'ı, Baas Partisi üzerinden yönetmiştir. Öte yandan, Totaliter yönetimin günümüzdeki en uygun örneği Kuzey Kore yönetimidir.

Totaliteryenizmdeki toptancılığın aksine, otorite kısmı boyun eğme olarak tanımlanabilir. Özgürlükler alanında toptan bir yok etme yoktur, bununla birlikte yönetim kademelerinde farklı düşünenler rejime tehdit oluşturmadıkları müddetçe varolma hakkı tanınır.¹⁹⁸

İran'da ise kendine özgü kurgulanmış çok farklı bir yönetim biçimi (hükümet sistemi) mevcuttur. Bu sistem Hüccetül İslam ve Ayetullahların (İran'daki Şii din adamları için Ayetullah Uzma'dan¹⁹⁹ sonraki en üst mertebe) ya da Ayetullah olmayan mollaların, devletin önemli kurumlardaki pozisyonları sebebiyle oligarşi türü olarak da nitelendirilmiştir. İran'da sistemin gücünü aldığı ilahi inanış anayasal olarak kabul edilmiştir.²⁰⁰ Bunlar iktidarı, Tanrı adına yönetmek, cezalandırmak vb. olgulardır. İran'da yürütme, teokrasi, parlamenter ve başkanlık sisteminin üçünün birleştiği şekilde bu üç ayrı güç arasında paylaşılmıştır. Öte yandan küresel olanın benzeri siyasi parti örgütlenmesi bulunmayan İran'da, liberal demokrasi açısından bakıldığında bu, temel farklılıklardan biri olarak değerlendirilmektedir. Mehdi Moslem, İran Devleti'ni modern ve gelenekselin birleştirilmiş şekli olarak tanımlamıştır. Aynı zamanda kendine özgü kurumların kurgulanışı sebebiyle

¹⁹⁶T.C. Dışişleri Bakanlığı web sitesi, “**Birleşik Krallık'ın Siyasi Görünümü**”, <http://www.mfa.gov.tr/ingiltere-siyasi-gorunumu.tr.mfa> , [01.11.2017].

¹⁹⁷ Çam, age, 61.

¹⁹⁸ Cengiz Çağla, **Yeni Başlayanlar İçin Siyaset Bilimi**, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017), 191.

¹⁹⁹ Ayetullahlar içinde, Şii âlim ve fakihlerinden birinin veya bir kısmının ilmî bakımdan diğerlerinden daha üstün olduğu kanaatine varılırsa bunlara “âyetullâhi'l-uzmâ” denilir. Bu ünvan hiyerarşide var olan en üst mertebedir. İran İslam Cumhuriyeti ilk Lideri Ayetullah Humeyni Ayetullah-uzma idi.

²⁰⁰ Çalışmamızın ilerleyen kısımlarında, “Anayasa” bölümünde bu konuya ayrıntılı olarak değinilecektir.

demokratik ve despotik olduğunu ifade etmiştir.²⁰¹ Modernleşmeyi tanımayan teokratik sistemler, kutsal değerler üzerinden yapılarını oluşturmuş olsalar da kendine özgü şekilde modern değerleri sistemlerinde içselleştirme imkanına sahiptirler.²⁰² Açıkladığımız bütün bu örneklerde farklı mekanizmalar siyasi kararları almakta ve uygulamaktadır.

Hükümet çeşitleri yanı sıra karar alma konusunda da, M. G. Hermann, C. F. Hermann ve J. D. Hagan tarafından geliştirilen, “karar birimi çerçevesi” anlayışı dış politika karar oluşturma yapısında, kimin gücü elinde bulundurduğunu anlamaya çalışan, bir anlamda kara kutuyu açan bir yaklaşım, bir araç olarak ortaya çıkmaktadır.²⁰³ Dış politik kararı daha iyi anlamak ve yardımcı olmak için oluşturulmuş olan otoriter karar birimi, üç çeşittir:

1. Baskın Lider: Tek bir liderin karar verme gücüne sahip olduğu örnektir.
2. Tekil Grup: Birkaç bireyin toplu şekilde birbirine danışarak hareket etme durumudur.
3. Çoklu Otonom Gruplar: Ayrı bireylerin, örgüt temsilcilerinin, grupların biraraya gelerek hareket için karar verdikleri durumdur. Bu örnekte tek bir grup bağlayıcı karar verememektedir. Fakat aktörlerin aklına yatmazsa bloke etme, yahut çekilme hakkı vardır.

Hermann, Hermann ve Hagan’ın yaklaşımına göre bu üç sınıflandırmadan biri dış politika karar sürecinde nihai karar birimi olarak işlemektedir. Bu yaklaşım süreci bakmakta, kararı etkileyen faktörler üzerinden analizi ortaya koymaya çalışmaktadır.

Nihai karar alıcı baskın lider olduğunda, liderin kişiliği çok önemli bir veri olarak ortaya çıkmaktadır. Lider yapısı gereği dış politikaya ilgisiz yahut hassas olabilmektedir. Duygusal kişiliğe sahip olmayan biriye şayet, liderin kişiliği bize hükümetinin dış politik kararına ait ipucu verebilmektedir. Eğer baskın lider hassas yahut duyarlıysa, dış politika problemine cevabın nasıl olacağı konusunda, siyasi sistemin diğer bakış açılarıyla ilgili daha fazla bilgiye ihtiyaç duyulacak ve kişisel

²⁰¹ Mehdi Moslem, **Factional Politics in The Post Khomeini Iran**, (Syracuse: Syracuse University Press, 2002), 35.

²⁰² Çağla, **age**, 186.

²⁰³ Esra Çuhadar Gürkaynak, Binnur Özkeçeci Taner, “Decision Making Process Matters: Lessons Learned from Two Turkish Foreign Policy Cases”, **Turkish Studies**, c. 5, s. 2, (2004): 46.

bilgiler yetersiz kalacaktır.²⁰⁴ Tekli gruba baktığımızda, dış politik karar almada hiçbir bireyin tek başına dış politika kararını alabilme becerisinin olmadığı durumdur. Bir başka otorite harekete geçmek durumundadır. Örnek olarak Sovyetler Birliği Komünist Partisi veya Çin Komünist Partisi verilebilir. Burada her üyenin aynı fikirde olma gerekliliği aranmamaktadır. Eğer grup içinde büyük çapta bir fikir birliğine varılırsa dış etkenlerin etkisi sınırlı kalabilmektedir. Tam tersi durumda ise dış politik baskılar grup üzerinde etkili olabilmektedir. Grubun yapısında ortak bir karakteristiği varsa şayet çabuk bir fikir birliği ihtimali daha olasıdır.²⁰⁵ Grubun iç dinamiklerini bilmek bu noktada önemlidir. Grup çabuk karar alamadığı durumlarda ise, dış politika yapmadaki belirleyiciler ve işbirliği yapısı üzerindeki diğer etkenleri bilmek önem kazanmaktadır.

“Çoklu Otonom Gruplarda” ise, taraflar birbirlerinin girişimlerini üç şekilde bloke edebilirler: resmi, anayasal veto gücüyle, ikinci olarak, işbirliğinden çekilme yahut hükümeti devirme gücüyle ve üçüncü olarak, ihtiyaç duyulan kaynaktan alıkoyma ya da destek vermeme vb. durumlardır. Burada önemli olan nokta, bir tek kişi ya da tek bir grubun karar almasıyla değil çoklu bir ortak karar almayı gerektirmektedir.²⁰⁶ Çoklu özerk grupların nihai karar alıcı olduğu hükümet şekli yalnızca parlamenter rejimlerde değil, otoriter ya da başkanlık sistemlerinde de görülebilmektedir.

Dış politika davranışlarında karar birimlerinin etkilerine baktığımızda, baskın liderin, dış çevreden yahut danışmanlarından dahi etkilenmeyen bir yapısı olabilmektedir. Bir başka deyişle liderin kişisel karakteri, önceden oluşmuş dünya görüşleri ve ön kabulleri bulunmaktadır ve bunlar onun dış politika kararlarını, analizini etkilemektedir.²⁰⁷

Çoklu özerk grupların sıfır toplamı ilişkilerine baktığımızda diğer grupların da gücü paylaşmasına, karara katılmasına saygı gösterilmediğinde, konunun çıkmaza girdiği görülmektedir. Bu halde, gruplar arası bir anlaşmaya varmak güçtür. 1979 İran İslam Devrimi sonrası yeni yönetim şeklinin yaşadığı rehine krizi bu duruma

²⁰⁴ Margaret G. Hermann, Charles F. Hermann, Joe D. Hagan, “How Decision Units Shape Foreign Policy Behavior Insights from Comparative Case Studies”, **American Political Science Association Meeting**, August 30-September 2, 1990, San Francisco, 314.

²⁰⁵ Hermann ve diğ., **age**, 315.

²⁰⁶ **age**, 316.

²⁰⁷ **age**, 319.

örnek olarak verilebilir. İslam Cumhuriyeti yeni kurulduğu 1979 yılında her ne kadar Ayetullah Humeyni devrimin lideri olarak öne çıksa da, Amerikan rehine krizinin 444 gün sürmesi örneğinden hareketle, yönetimdeki kişi ve gruplar arası hemen bir anlaşmaya varılamamıştır.²⁰⁸

Hermann modellemesine göre, günümüzde İran’da karar birimi dinamikleri açısından hangi şekilde ilişkileri yönlendirmektedir? “Baskın Lider” mi “çoklu otonom aktör” mü? ²⁰⁹ Lider, devrimi yapan ekibin bir parçası olarak, rejim kimliğinin ve sisteminin koruyucu unsuru olmasının gerektirdiği üzere davranmakta ve karar almaktadır. İran karar alma sürecinde sistemdeki kurumlar kendi aralarında yarışarak Rehber’in kararını etkilemeye çalışmaktadırlar. Anahtar dış politika kararlarını veren Lider aynı zamanda kişi ve kararları veto yetkisine de sahiptir.²¹⁰ Lider’in anayasal konumu ve siyasal yapı içerisindeki statüsü dikkate alındığında İran’da karar biriminin “baskın lider” olduğu düşünülebilir. Oysa aslında Lider en azından ilke düzeyinde anaysal yetki ve görevlerini yerine getirirken farklı siyasal/kurumsal birimlerin sürece dahil olması ile yürütme fonksiyonunu icra etmektedir. Dolayısıyla kurucu ve karizmatik liderliğiyle Ayetullah Humeyni bir yana bırakılır ise Humeyni sonrasında Hamaney’in İran karar yapısı içerisindeki statüsü çoklu otonom aktör tipine daha yakındır. Dini lider anayasada statüleri belirlenmiş kurumların sürece müdahilliğini gözeterek kararlarını oluşturur ve uygulanmasını gözetir. Bu durum bir tür danışma süreci olarak işlemektedir ve çoğu kez Lider’in bu görüşlerle çelişen hatta çatışan bir kararı uygulamaya çalışması Lider’in liderlik vasıflarının sorgulanmasını da gündeme getirebilir. Bu niteliği ile anayasanın 107. maddesi Lider’i diğer İran vatandaşlarından ayrı bir dokunulmazlık zırhına sokmamaktadır. 1989 sonrası Rehber Hamaney dönemi için de gücü sebebiyle baskın lider özellikleri gösterse de, genelde sistem çoklu otonom aktör koalisyonu olarak işlemektedir. Kararlar pragmatik olarak bir çeşit kurumlararası oydaşma şeklinde oluşturulmaktadır.

²⁰⁸ age, 324.

²⁰⁹ age, 311.

²¹⁰ Hunter, age, 29-30.

2.3.4. Dış Politikada Karar Alıcı

Karar alma eylemini yapan kişi olarak bir bütün halinde karar alıcının incelenmesinin, kararların neye göre alındığının anlaşılması açısından faydalı olacağı düşünülmektedir. Karar alıcılar sorun çözmeye çalışırlar. Karar alıcılar zaman zaman eksik bilgiyle, bilinmeyenlerle çevrili durum ve şartlar altında, kısıtlı zamanda yahut baskı altında ve kendi deneyimlerine dayanarak, karar alırlar.²¹¹ Snyder, Bruck ve Sapin'in çalışması, karar alıcının içinde bulunduğu durumun çeşitli elementler ile etkileşimi ve bu etkileşimin bazı sonuçlarını işaret etmektedir. Tercihin doğası gereği bilgiler, karar alıcının algı süzgecinden geçerek, kendi referans çerçevesinden değerlendirilmektedir. Tercihler karar alıcının biyografisi temelinde alınmaktadır.²¹²

Özellikle 1980'li yıllarda dış politika yapım sürecinde psikolojik faktörler göz önüne getirilmeye başlanmıştır.

“...insan olan karar vericinin beyni (bilişsel kapasitesi) boş bir beyaz sayfa (tabula rasa) gibi değildir. İnsan beyni inançlardan tutumlara, değerlerden yaşam tecrübelerine kadar çok çeşitli bilgilere sahiptir. Bu bilinçle hareket eden politik-psikoloji uzmanları, karar vericinin psikolojik yapısında yer alan bilişsel faktörlerin, dış politika yapım sürecine etkisini incelemektedir.”²¹³

Liderin biliş dünyasının politikaya yansımaları birçok akademik çalışmaya konu olmuştur: Alexander George liderin siyasal inanç sistemini anlattığı *Operasyonel Kodlar*'ı, Margaret Hermann *liderlik davranış analizini*, Joseph de Rivera *dış politikanın psikolojik boyutunu* ele alan çalışmalar yapmıştır.²¹⁴ Bu bağlamda sistemsal analizlerin yetersiz kaldığı noktada karar alıcı olarak etkili olan insanın incelenmesinin faydalı olduğunu düşünen yazarlar yeni bakış açıları geliştirmişlerdir. Kişinin karar alma güdüsü üzerine yapılan çalışmalar psikoloji gibi başka bilim dallarından sonra siyaset bilimciler tarafından da kullanılmıştır. Karar verme davranışlarının incelenmesi kişilerin siyasal etkinliklerini incelemek için dikkate alınmaktadır. Karar alma yaklaşımını:

“uluslararası politika alanında ilk uygulayan Richard Snyder olmuştur. Bu yaklaşım

²¹¹ Derek H. Chollet, James M. Goldgeier, “The Scholarship of Decision-Making: Do We Know How to Decide?”, ed. R.C. Snyder, H.W. Bruck ve B. Sapin, **Foreign Policy Decision - Making**, (US: Palgrave Macmillan, 2002).

²¹² Snyder, Bruck, ve diğ., 142-144.

²¹³ Efeğil, **age**, 29.

²¹⁴ Alexander L. George, “The “Operational Code”, A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision Making”, **International Studies Quarterly**, 23, 1969; Margaret G. Hermann, **Assessing Leadership Style: Trait Analysis**, Joseph de Rivera, **The Psychological Dimension of Foreign Policy**, Columbus: C. E. Merrill Publications, 1968.

çerçevesinde devlet, kendisi adına resmi kararları alan karar alıcılar ile tanımlanmaktadır. Dolayısıyla devletlerin tutumu ve davranışları demek onlar adına hareket edebilen karar alıcıların tutum ve davranışları demektir. Devletin tutum ve davranışlarının incelenmesi için onun adına kararları alanların, karar alma süreçlerinin incelenmesi gerekmektedir.”

şeklinde tanımlayan Sönmezoğlu, karar alıcıya dair üç noktada yoğunlaşmak gerektiğini vurgulamaktadır:²¹⁵

- Karar alıcının uzmanlık alanları ve hiyerarşideki yeri
- Karar alıcının konuya dair bilgilenme derecesi
- Son olarak karar alıcının motivasyonu.

Öte yandan, ülkenin yönetim şekli (rejim şekli), liderin dış politikaya olan ilgisi, kriz dönemleri, çelişkili bilgi akışı sırasında, lider diplomatik bir eğitim ya da bir bölge üzerine uzmanlaşmışsa, liderlik tarzı sebebiyle, grup yapısından ötürü, uzun süredir yönetimdeyse, liyakat, kişiselleşme, karizma gibi sebeplerden lider dış politikasındaki etkisini belirleyen faktörlerdir.²¹⁶

Algılama ve algı biçimleri, psikolojiyi göz önüne almayı gerektiren bir diğer önemli konudur. Hem karar vericilerin dünyayı algılaması hem de nesnel gerçeklerin hesaplanması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. O halde nesnelliğin ne olduğu sorusuna verilecek cevap “kişinin algılamalarıdır” şeklinde olacaktır. Fakat bu noktada karar vericinin hangi girdileri daha fazla önemseyip, hangilerini değerinin altında hesapladığı bir diğer sorundur. Bu anlaşılması kolay olmayan bir tartıdır.²¹⁷ Karar alıcının algıları kişisel olmasından hareketle aynı koşullarda farklı karar alıcılar, farklı kararları alabilmektedir. Bu noktada etken rol kişisel algılar olarak öne çıkmaktadır.²¹⁸ Dış politika kararlarını alanların birey olmasından ve her bireyin farklı olmasından hareketle, her zaman rasyonel sonuçlar beklemek gerçekçi görünmeyebilir. Karar alıcıların her zaman rasyonel kararlar alacağı varsayımı yani “rasyonellik” konusu, insan ve psikolojinin de etkisiyle bir başka tartışmalı konu olarak ortaya çıkmaktadır. “Karar alıcı karar verme sürecinde rasyoneldir” inancı karar alıcının bilinçaltının rolü ve etkileri hesaba katılarak “karar alıcı hem rasyoneldir, hem de zaman zaman rasyonel olmayabilir” şekline de

²¹⁵ Sönmezoğlu, **Uluslararası İlişkiler Söz...**, 386.

²¹⁶ Efegil, **age**, 219-220.

²¹⁷ Gönlübol, **age**, 16.

²¹⁸ Tayyar Arı, **Uluslararası İlişkiler Teorileri Çatışma, Hegemonya, İşbirliği**. 8. Bs. (Bursa: MKM Yayıncılık. 2013), 419.

dönüşebilmektedir. Bu bağlamda bunu araştıran yazarlar, irrasyonelliği her ne kadar göz önünde tutsalar da rasyonel öğelerin araştırılması ve analiz edilmesi veriler açısından daha kolay olduğundan ağırlık kazanmıştır.²¹⁹ Karar alıcı kişinin çocukluk dönemindeki deneyimleri olgunluk dönemine yansıyabilmekte yahut genel ruh sağlığına etki edecek geçmiş yaşanmışlıkları önem kazanmaktadır.²²⁰ Bununla birlikte, karar alıcının hatalı karar almasına sebep olabilecek üç farklı neden sayılmıştır. Bunlar; kendine duyduğu aşırı güven, yeniden düşünmeye karşı oluşturduğu direnç ve farklılıkları göz ardı etmesidir.²²¹ Paul R. Brewer and Marco R. Steenbergen, çalışmalarında kişilerin insan doğasına dair var olan ön kabullerinin, politik inançları ve psikolojileri üzerine etki ettiğini ve onları anlamak için bir gösterge olabileceğini belirtmişlerdir. Kişilerin siyasal dünyayı insana yönelik temel varsayımları üzerinden yargıladığını savunmuşlardır.²²²

Chollet ve Goldgeier'in vurguladığı gibi, kararın alındığı çevreye daha fazla dikkat edilmesi gerekmektedir çünkü kararlar boşlukta alınmaz. Karar alıcıyı çevreleyen, kuşatan, iç ve dış ortam da etkilidir. Karar alıcı, kendisine ulaşan kısıtlı bilgilerle ve öte yandan zaman kısıtıyla karar vermek durumunda olduğundan, baskı altındadır.²²³ Dolayısıyla tercihler yapılırken sınırlı rasyonalite ve algılarla kararlar alınmaya devam edecektir. Özetlemek gerekirse, karar alıcının kararları nasıl aldığı ve onu oluşturan parçalar, ona etki eden (danışmanlarının etkisi vb.) ortam da kararlar üzerinde etkiye sebep olabilmektedir.

Politik psikoloji ise en genel tabiriyle insan psikolojisinin siyaset çalışmalarında kullanılması olarak tanımlanmaktadır. İnsan psikolojisi, sosyal psikoloji, bilişsel psikoloji, grup kimliği ve psikolojideki benzer terim ve kavramlarının araştırmalara yansımasıdır. Biyografiler, liderlik tarzları, siyasal kitle davranışları, uluslararası çatışmalar, dış politikada karar alma dahil bir çok siyasi harekete etki ve işaret etmektedir.²²⁴ Politik psikoloji, karar vericinin iyi ve kötü

²¹⁹ Gönlübol, **age**, 17.

²²⁰ Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve...**, 194.

²²¹ Breuning, **age**, 77.

²²² Paul R. Brewer, Marco R. Steenbergen, "All against All: How Beliefs about Human Nature Shape Foreign Policy Opinions", **Political Psychology**, c. 23, s. 1 (Mar., 2002), 39-58.

²²³ Cholet, Goldgeier, **age**, 174.

²²⁴ David O. Sears, Leonie Huddy, Robert Jervis, **The Psychologies Underlying Political Psychology**, 3, Oxford Handbook of Political Psychology, (Oxford University Press, 2003).

yanlarını birlikte ortaya koymaktadır. Politik psikoloji alanı, siyasal karar verme prosedürlerini ve sonuçlarını geliştirici bir kapasiteye sahiptir. İnsan akıl yürütmesindeki kötülük ve erdemleri de inceleyen politik psikoloji alanı, bireyler yahut gruplar tarafından yapılan ve yürütülen karar verme görevlerinin ne kadar zor ve karmaşık bir yapıda olduğunu çalışmaktadırlar.²²⁵ Fred I. Greenstein, kişilik ve politika ilişkisinin, sistemli ve entelektüel bir ilerlemeyle çalışılabilmesinin ancak kanıtlara bilinçle yaklaşıldığında, çıkarım ve kavramsallaştırmalar yapıldığında mümkün olabileceğini söylemiştir.²²⁶

Siyasi elitlerin davranışlarını, yaklaşımlarını anlamlandırmak konusu ve aktörün dış politikadaki kilit önemi Soğuk Savaş öncesine kadar dönmektedir. Konunun sisteme oturtulması ise Nathan Leites tarafından gerçekleştirilmiştir. Onu Alexander George, Ole R. Holsti, Stephan Walker'ın çalışmaları²²⁷ takip etmiştir. Politik Psikoloji tam bir alan olarak çalışılması temelde 1960'lı yılların sonuna dayanmaktadır.

Geleneksel yöntemin, elitlerin yaklaşımlarını anlamada yetersiz kaldığı dönemde ortaya çıkan bu yaklaşım ile karar alıcılar tarafından uygulanan siyasetin, 'insan' faktörü etkisiyle çoğu zaman doğru anlaşılamaması ve aktörlerin davranışlarının tahmin edilmesindeki güçlük, liderin genel fikir ve inanç dünyası hakkında bir ipucu vermesi açısından liderin "operasyonel kodları" terimini ortaya çıkarmıştır. "Operasyonel Kod - *Operational Code*" terimini kullanan Nathan Leites'in²²⁸ 1950 yılında yayımladığı ve 1953 yılında geliştirdiği *A Study of Bolshevism* isimli çalışmasında eski Bolşevikler üzerinde sosyo-psikolojik

²²⁵ George A. Quattrone, Amos Tversky, "Challenges of Decision Making", **Political Psychology**, ed. John T. Jost, Jim Sidanius, (New York: Psychology Press, 2004): 320.

²²⁶ Fred I. Greenstein, "Can Personality and Politics Be Studied Systematically?", **Political Psychology**, ed: John T. Jost, Jim Sidanius, (New York: Psychology Press, 2004): 142.

²²⁷ Söz konusu çalışmalar için bkz: N. Leites, **The Operational Code of the Politburo**, New York, McGraw-Hill, 1951; Alexander George, "The Operational Code: A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision Making" **International Studies Quarterly** No: 23, 1969, 190-222; Ole R. Holsti, *The Operational Code as an Approach to the Analysis of Belief Systems*, **National Science Foundation**, Grant No. SOC 75-15368, Durham, NC, Duke University, 1977; Stephan Walker, "The Motivational Foundations of Political Belief Systems: A Reanalysis of the Operational Code Construct" **International Studies Quarterly** No: 27, 1983.

²²⁸ Nathan C. Leites, **The Operational Code of the Politburo, A Study of Bolshevism**, (USA: Free Press, 1953).

çözümlemelerde bulunmuştur. 1967 yılında Alexander George'un²²⁹, yeniden tanımlayıp, yapılandığı operasyonel kod analiziyle, siyasal aktörün felsefi inançları, varsayımlara dayandığı, siyasal çatışmanın doğasına yönelik önermeleri, siyasal strateji ve taktiklere daha çok odaklanacak bir araştırma ortaya çıkmıştır.

A. George bu çalışmayı gerçekleştirmek için felsefi ve araçsal inançlara ilişkin on temel soru sormaktadır:²³⁰ Alınan cevaplara göre liderin kodları analiz edilmektedir. Bu analiz metodu, liderin inançlarının dış politikayı, güvenlik politikalarını ve ekonomik politikaları nasıl etkilediğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.²³¹ “Operasyonel Kod” terimi, aktörün algılarını etkileyen, siyasi olaylara cevaben vereceği strateji, hamle ve seçeneklerini etkileyen ve şekillendiren norm ve standartlar olarak tanımlanabilmektedir.²³² Operasyonel kod analizi, siyasal liderlerin, inançlarının kişiliğinde gömülü olduğu ve bunun köklerinin toplumun kültürel kalıplarından kaynaklandığını söyleyen bir yaklaşımdır.²³³

Operasyonel kodun içeriğinde, felsefi konular ve araçsal ya da siyasal inanışlar olarak iki sınıfla tasvir edilmektedir. Karar alıcının siyasi evrene ilişkin konuya yaklaşımı ve bu siyasi evrende kendisini tanımlamasını sağlayan beş soruya yanıtıdır:²³⁴

“A. 1. Siyasi yaşamın en temel özelliği uyum mu yoksa çatışma mıdır? 2. Kişinin kendi temel siyasal değer ve hedeflerine ulaşması için beklentiler nedir? 3. Siyasi gelecek tahmin edilebilir mi? 4. Kişinin kendisi ve “öteki”nin tarihsel gelişim üzerindeki kontrol edebilme gücü ne kadardır? 5. İnsani ilişkilerde ve tarihsel gelişim üzerinde şansın rolü nedir?

B. 1. Siyasi eylem için hedeflerin seçilmesinde en iyi yaklaşım nedir? 2. Eylem hedefleri en etkin şekilde nasıl takip edilebilir? 3. Siyasi eylemin riskleri nasıl hesaplanır, kontrol edilir ve kabul edilir? 4. Çıkarları geliştirmek için en iyi zamanlama nedir? 5. Çıkarların geliştirilebilmesi için farklı yöntemlerin faydası ve rolü nedir?”

Alexander George'un çalışmasında da liderin inanç sisteminin tanımlanması bir örnek üzerinden anlatılmıştır. George bu soruları açıklarken Bolşevikler üzerinden kaleme almıştır. George'a göre, siyasal aktörlerin siyasetin doğasına

²²⁹ Alexander George, **The "Operational Code": A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision-making**, (USA: Rand Corp., 1967).

²³⁰ George, **age**, 6-7.

²³¹ Mintz, DeRouen, **age**, 102.

²³² George, **age**, 8.

²³³ Walker, Stephen and Mark Schafer. 2000b. “The Operational Codes of Bill Clinton and Tony Blair: Beliefs Systems or Schemata?” Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, Washington, DC, August 31–September 3, 2–3'den aktaran, Alex Mintz Karl DeRouen, **Understanding Foreign Policy Decision Making**, Cambridge, 102.

²³⁴ George, **age**, 18.

yönelik inanç sistemlerinin özellikle karşıt politik aktörlere yönelik duruşunu belirlerken oluştuğundan hareket etmektedir. Genellikle bunlar aktörün rakipleridir. George çalışmasında Bolşeviklerin algılarını onların rakipleri üzerinden oluşturduğuna ve yorumladığına vurgu yapmıştır.²³⁵ Vurguladığı bir başka önemli nokta ise, kişilerin inanç sisteminin zamanla değişebileceğidir.²³⁶ Genel inanışların, siyasal olayların akışında aktörün algılarına etki edebildiğini, aktörün kendine göre tanımlamaları olduğunu ya da durumu tahmin ettiğini belirtmektedir.²³⁷ George, bu inanç sistemini bilmenin siyasal karar alma ve liderlik şekillerinin davranış analizi açısından önemli bir girdi sağlayacağını ve bu kodların konuyu anlamak açısından ‘kullanışlı’ olduğunu belirtmiştir.²³⁸ Genel olarak siyasetin ve özellikle siyasal çatışmaların doğasına yönelik bir çerçeve sunması bakımından ve buna ek olarak da rasyonel problem çözümündeki bilişsel sınırlarına yönelik kullanışlı olacağını belirtmiştir.

Konuyla ilgili bir başka modelleme sunan Walker ve Falkowski, başkanlık karar alma ve dış politikada kişiliğin etkisinde psikolojik faktörler olarak; inançlar, motivasyonlar ve stilleri vurgulamıştır. Makalelerinde dört tür çalışmaya dikkat çekmişlerdir. Bunlar, başkanlık karakteri, kişilik analizleri, başkanlık performansı ile güç, mensubiyet ve başarı ihtiyacı arasındaki ilişki ve son olarak operasyonel kod çalışmalarıdır.²³⁹ M. Brewster Smith’in 1968 yılında yayımladığı *A Map for Personality and Politics* isimli çalışmada, kişiliğin siyasete etkisi üzerine faydalı olacak bir harita sunarak, konuyu doğru veya yanlış olmaktan ziyade karlı veya arındırılmış olarak değerlendirmiştir.²⁴⁰

Politik Psikoloji’nin kurucularından Vamık Volkan, kuruluşunda yer aldığı Uluslararası Politik Düşünce Derneği’nin (ISPP) 1978’de hayat geçmesiyle “politik

²³⁵ age, 21.

²³⁶ age, 22

²³⁷ age, v.

²³⁸ age, 51.

²³⁹ Stephen G. Walker, Lawrence S. Falkowski, “The Operational Codes of U.S. Presidents and Secretaries of State: Motivational Foundations and Behavioral Consequences”, **Political Psychology**, Vol. 5, No. 2 (Jun. 1984): 240.

²⁴⁰ Brewster Smith, “A Map For The Analysis of Personality and Politics”, **Journal of Social Issues**, c XXIV, s 3, (1968): 27.

psikoloji” kavramının gündeme yerleştiğini belirtmiştir.²⁴¹ Volkan, siyasi liderin kişiliğinin, siyasi ve ekonomik krizler, devrim, terör, savaş gibi durumlardan ve politikalardan etkilendiğini belirterek, dış etkenler kadar kişinin iç dünyasının da kişinin vereceği kararlarda anahtar rol oynayabildiğini söylemiştir.²⁴² Vamık Volkan’la beraber çalışmış, politik psikoloji alanının Türkiye’deki ilk isimlerinden Abdülkadir Çevik, politik psikolojiyi şöyle tanımlamıştır:²⁴³

“Büyük grupların, kitlelerin ve ulusların birbirleriyle olan ilişkilerini ele alarak, bu ilişkilerde rol oynayan psikolojik etmenleri değerlendirmektedir. Politik psikoloji bunun yanı sıra büyük gruplar ve uluslarla, bunların liderleri ve liderler arasındaki ilişkilerin psikolojik boyutlarını incelemektedir.”

Bir başka deyişle politik psikoloji, uluslararası ilişkilerde görünürdekinin ötesinde kararların altında yatan motivasyonları derinlemesine incelemeye açıklamaya çalışan bir alandır. Öte yandan Çevik, liderin şahsi ve çocukluk travmalarını, sorunlarını, grubun, topluluğun travmasıymış gibi ortaya koyabildiğini de vurgulamıştır.²⁴⁴

Liderler, karar alıcılar dış politika kararlarını verirken ülke içi ve ülke dışı etkileri, girdileri, olasılıkları hesaba katarak bir karar almaktadırlar. Dolayısıyla kararları etkileyen tüm bu faktörler, lider bazında psikolojik faktörler olarak, toplum bazında sosyolojik faktörler olarak, ülke içi ve dış politik anlamda uluslararası çevre faktörleri olarak sıralanabilir.²⁴⁵

Karar alıcının ‘insan’ olmasından kaynaklanan kişiliği, bilişsel yapısı alınan kararlarda büyük ölçüde yer tutmaktadır. Hem zihin dünyası hem de gelen veri ve bilgileri analiz ederken, kendi süzgecinden geçirerek değerlendirmesi sebebiyle karar alıcı kendi tecrübelerine göre değerlendirmektedir. Dolayısıyla karar alma sürecindeki algıları önem taşımaktadır.²⁴⁶ Karar alıcıların içinde bulundukları ortam bilgiyi layığı yahut ederiyle işlemelerine her zaman olanak vermeyebilir. Böyle

²⁴¹ Abdülkadir Çevik, **Politik Psikoloji**, (Ankara: Dost Kitabevi, 2010), 12.

²⁴² Vamık D. Volkan, **Psychoanalysis, International Relations, and Diplomacy A Sourcebook on Large-group Psychology**, (London: Karnac Books, 2014), 81.

²⁴³ Çevik, **age**, 15

²⁴⁴ **age**, 55.

²⁴⁵ John P. Lovell, **Foreign Policy in Perspective: Strategy, Adaptation and Decision-Making**, New York: Palgrave MacMillan, 2002, s. 152-180 den aktaran Ertan Efeğil, **Dış Politika Analizi Ders Notları**, (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2012), 107.

²⁴⁶ **age**, 107.

zamanlarda dışarıdan gelen siyasi hamleye, girdiye değerin, olması gerekenin altında ya da üstünde bir nitelikte cevap verebilmektedir.

Realizme göre, rasyonalite ekseninde yapılması gereken ideali gerçekleştirdiği savına politik psikoloji ve liderlik psikolojisi çalışmaları karşı çıkmaktadır. Liderlerin de bilişsel yetersizlikleri ve kısıtları bulunmaktadır. Bu bağlamda karar alıcı kararı alırken, inançları, algılamaları, değerleri, beklentileri ve benzer psikolojik özellikleri etkisi altında karar vermek durumunda kalabilmektedir. Bu da sınırlı rasyonaliteye sahip oldukları savını kabul etmektedir. Politik psikolojinin incelediği alan bu noktadan hareketle, psikolojik faktörlerin karar alma sürecindeki etkilerini incelemektir.²⁴⁷

²⁴⁷ Mintz, age, 9.

3. TARİHSEL VE KİMLİKSEL/KÜLTÜREL ARKA PLANDA İRAN İSLAM CUMHURİYETİ

3.1. İran’da Toplumsal, Siyasal Yapının Dönüşümü: İktidarın Dünyeviliğinden, Uhreviliğine

İran’ın bugünkü kendine özgü yapısını anlamak için öncelikle tarihine ve kültürüne bakmak gerekmektedir. İran’da, 1979 Devrimi öncesi Monarşi döneminde yaşanan gelişmeler ve toplumsal hafızada yer eden önemli olaylar (İngiliz ve Rus işgalleri, ABD ile orantısız güç ilişkileri vb.), 1979 sonrası kurulan İslam Cumhuriyeti’ne ve dolayısıyla bugünkü yapıya, devletin siyasal işleyişine ve yeni kurumlara etki etmiş, yansımıştır.

Bu bölümde, İran Devrimi’ni İslam Cumhuriyeti’ne taşıyan 20. yüzyıl, kırılma tarihleri çerçevesinde ele alınacaktır. Akabinde ise, İslam Cumhuriyeti’nin üzerine inşa edildiği teori ve Rehber üzerinden analiz edilecektir. Ayetullah Humeyni’nin geliştirdiği Velayet-i Fakih teorisi/kavramı, İran’ın resmi mezhebi olarak anayasada yer alan Şiiliğin Caferi inancı²⁴⁸, Şiilikte ulemanın önemi, toplumdaki konumu da devlet yapısını ve toplumu anlamada ipuçları vermektedir. “12 İmam İnancı ve Gaybet” dönemi, Şii Ulemanın diğer mezheplerde olanın aksine toplum tarafından salt dini değil birçok konuda başvurulanan bir mercii olması, ulemanın gelirleri gibi birçok konu İran’ın gündelik hayatının parçalarından biri olmuştur.

Bu bağlamda İran’da Şiiliğin resmi olarak kabul edildiği tarihi hatırlamakta fayda olacaktır. İran’ı Şiileştirme çalışmaları daha önce başlamış olsa da, İran 16. yüzyılın başında Safeviler döneminde Şiileştirilmiş ve Şiiliği resmi din olarak kabul

²⁴⁸ İslam’da mezheplerin ortaya çıkışı ve yorumları hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz: Muhammed eş Şehristani, **Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi**, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2014). Bir diğer ayrıntılı çalışma için: Cantürk Caner, “İslam Devrimi Sonrası İran’da Yönetim”, **Doğu Batı Yol Ayrımında İran: İdeoloji, Devlet ve Dış Politika**, ed. Barış Adıbelli, (İstanbul: Bilim-Gönül Yayınları, 2012): 50-107.

etmiştir.²⁴⁹ İran'da ulemanın toplumdaki varlığı Şiilikten ve İran kültüründen kaynaklanan sebeplerden tarihten günümüze hep farklı olmuştur. İran topraklarına 20. yüzyılda yapılan dış müdahaleler veya ABD gibi dış güçlere İran'ın doğal kaynakları üzerinde Şah tarafından tanınan imtiyazlar, ulemanın tepkisine sebep olmuştur. İran'ın tarihine baktığımızda kırılmaların tütün, petrol gibi İran kaynaklarıyla ilişkili olduğu görülebilir. Tütün isyanı²⁵⁰ (1891-1892), petrolün millileştirilme (Musaddık Dönemi 1953) çalışmaları bunlara örnek verilebilir.

Tarihi bir kırılma olarak 1979 Devrimi ve sonra yaşanan dönüşümü anlamak için 20. yüzyılın başında İran topraklarının genel görünümünden başlamak faydalı olacaktır. Çalışmanın bu bölümü İslam Cumhuriyeti'ne giden süreçteki önemli olaylar ve iç/dış müdahalelerin etki ettiği toplumsal olaylar üzerinden analiz edilecektir.

3.1.1. Kaçar Hanedanlığı, Şiilik Etkisi ve İlk Anayasal Hareketler

İran'da ilk anayasal hareket 1905-1906 yıllarında ortaya çıkmıştır. Kaçar Hanedanlığı'nın son yıllarında, devlet içi krizler birbiri ardına gelmiştir. 1904-05 yılları arasında devletin iflası ve yükselen enflasyonla ekonomi kötüye gitmiştir. Nasreddin Şah'ın suikastle öldürülmesi sonrasında yönetime gelen Muzaffereddin Şah, İngiltere ve Rusya'dan aldığı borçları geri ödeyememiş ve ülke içinde vergileri arttıracaklarının sinyalini vermiştir. Bu dönemde İngiltere ve Rusya, İran'ın gümrüklerinin kontrolünü Belçikalı idarecilere vermek şartıyla kredi ve borç vereceğini taahhüt etmiştir. Bu durum ekonomik krizde olan İranlı tüccarların daha da olumsuz etkilenmesini beraberinde getirmiştir. Ülke içi karışıklıklar birçok şehre yayılırken, tepkiler büyümüş, ulema ve müçtehidler²⁵¹ çeşitli gösterilerde

²⁴⁹ Gene, R. Garthwaite, **İran Tarihi Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze**, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011), 145.

²⁵⁰ Yalçın Sarıkaya, "Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum Ve Kültür", Rapor No. 2 , Kasım 2012, 9-10, https://www.tasav.org/media/k2/attachments/dpa_rapor_2_gecmisten_gunumuze_Iran_sarikaya_son.pdf , [02. 05. 2017].

²⁵¹ Müçtehid, içtihad verme yetkisine sahip din adamı anlamındadır. <http://www.diyaret.gov.tr/dinikavramlar/dinikavramlar%C4%B0/%C4%B0%C3%87T%C4%B0H%C3%82T>, [01.06.2017].

bulunmuşlardır. Böylelikle ulema, meşrutiyetin ilanı sürecinde en etkili unsur olarak öne çıkmıştır.²⁵²

Ervand Abrahamian'a göre toplumdaki karışık durum büyük protestolara, genel greve sebep olmuş, bu da yazılı anayasa taslağına zemin hazırlamıştır.²⁵³ İngiliz temsilciliğinde toplanan göstericilerin talepleri, nihayetinde ulusal bir meclis ve yazılı bir anayasa şeklinde somutlaşmıştır. Başlangıçta Şah önceden olduğu gibi kolluk kuvvetleri ve şiddetle topluluğu dağıtmaya çalışarak tepkileri ciddiye almadıysa da, gösterilerin devam etmesiyle Muzaffereddin Şah, Kurucu Meclis için genel seçimlerin yapılacağını duyurmuştur.²⁵⁴

1905-1906 meşrutiyet hareketi önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte halkın da yönetime katılabildiği “Anayasal Hükümet” kavramı ilk kez çıkmıştır. Meşrutiyet ile toplumsal/siyasal kriz bir nebze rahatlamış, Ekim 1906 tarihinde Meclis açılmıştır. Bunu izleyen dönemde anayasa çalışmaları başlamıştır. Dünya bir yandan savaşa giderken, İran da dış müdahalelerle güç bölgelerine ayrılmaya çalışılmıştır. İngilizler ülkenin güneyinde petrol sahalarında, Ruslar ise İran'ın kuzeyinde etkin olmuşlardır. Bu ortam, 1905-1911 Meşrutiyet hareketi kazanımını koruyacak durumdan uzaktır. Şah tarafından bakıldığında bu durum dış müdahaleler içerideki meşrutiyetçi talepleri rafa kaldırmak ve monarşiyi hakim kılmak için bir bahane olarak görülmüştür.²⁵⁵ Halk içinden anayasal taleplere dış güçlerin müdahaleleri de eklendiğinde Şah'ın varlığının başkent dışına çok yansımadağı ve dolayısıyla devletin fiilen çöktüğü bir dönem yaşanmıştır. İçeriden ve dışarıdan gelen baskı ve tehditler karşılığında önlem alınamadığından Şah yeniden monarşiyeye dönmüştür.²⁵⁶

İran modern siyasi tarihinde, hem gelişimi hem de etkileri bakımından 1890 Tütün İsyanı ve 1905 Anayasa Hareketi kilit tarihler olarak ortaya çıkmaktadır. Garthwaite'nin ifade ettiğı gibi “meşrutiyetle sonuçlanan protestoların çoğı soyut

²⁵² Abdolvahid Soofizadeh, **Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması**, http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt7/sayi35_pdf/2tarih_uluslararasıiliskiler_siyaset/soofizadeh_ababdolvah.pdf, [01.06.2017].

²⁵³ Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, 3. bs. çev. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 59.

²⁵⁴ Abrahamian, **age**, 60-61.

²⁵⁵ Sarıkaya, **age**, 11.

²⁵⁶ Yalçın Sarıkaya, **Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik**, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008), 79-80.

kavramlar ve politik değerlerden çok, Kaçarların adaletsizliğine ve her türlü yabancı nüfuzuna karşı muhalefette birleşmiştir.”²⁵⁷ Doğrudan halk üzerinde hissedilen bu müdahaleler ve sonuçları İran milliyetçiliğini beslemiştir.

1917 yılına kadar ülkede karışıklıklar ve Rus işgalleri devam etmiş, Bolşevik Devrimi’nde bile Rusya İran’dan çekilmemiştir. 1919 yılına gelindiğinde İngiltere İran’a himaye garantisi ve borç teklif eden bir anlaşma sunmuştur. İran milliyetçilerinin büyük tepkisi sebebiyle bu mutabakat imzalanmamıştır. Birinci Dünya Savaşı ve sonrası İran, merkezi hükümetin işgal altında olduğu, ülke içi karışıklık ve çatışmaların sürdüğü bir dönemi yansıtmıştır.²⁵⁸

3.1.2. Rıza Şah Dönemi

Bu karışık dönemde, Rıza Han, Şubat 1921 tarihinde Kazvin’de bulunan Kazak Tugay’ından 2500 kişiyle Tahran’a yürümüş ve şehri kolaylıkla ele geçirmiştir.²⁵⁹ Rıza Han böylelikle ordunun başkomutanı olmuştur. İngilizler Mayıs ayında, Moskova ise Eylül’de birliklerini Gilan’dan tamamen çekmiştir. Rıza Han 1922-1925 tarihlerinde adım adım iktidara yürümüştür. Son Kaçar Hükümdarı Ahmet Şah kadar güçlenen Rıza Han, Meclisle koordineli çalışmıştır. Meclis, 1925 Ekim’inde, Ahmed Şah ve Kaçar Hanedanı’nın tahttan uzaklaştırılmasını onaylamıştır. İşte bu tabloda, Rıza Han askeri gücünü kullanarak başa geçmiş ve Kaçarlara son vererek kendi hanedanlığını ‘Pehlevi’ adıyla kurmuş ve 1926’da taç giymiştir.²⁶⁰

Rıza Şah hanedanlığını ilan ettikten sonra, hem İran mitolojisine vurgu yapmış, Farslaştırma politikaları yürütmüştür. Farsça bir kelime olan Pehlevi soyadını seçmiştir. Rıza Şah taç giydikten sonra devleti merkezileştirmeye, egemenliği tek elde toplamaya çalışarak, sert bir modernleşme başlatmıştır. Reformlar birbirini izlemiştir. Rıza Şah, Kaçarlar döneminde yapılan İngiliz - Pers Petrol Şirketi (APOC) imtiyaz anlaşmasının gözden geçirilmesini talep etmiş, bu talep İngiltere tarafından reddedilmiş, söz konusu imtiyazlar 1932’de iptal edilmiştir. Şah’ın reform ve atılımları yapmak için daha fazla gelire ihtiyaç duyduğu 1933’te,

²⁵⁷ Garthwaite, *age*, 195.

²⁵⁸ *age*, 198.

²⁵⁹ Mohammad Reza Djalili, Thierry Kellner, *İran’ın Son İkiyüzyıllık Tarihi*, çev. Reşat Uzmen, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011), 61.

²⁶⁰ *age*, 63-67.

yeniden bir anlaşma imzalanmıştır. İngilizlere yeniden sunulan bu imtiyaz İran'da rahatsızlık yaratmıştır. İngilizler bu stratejik konum ve araçtan vazgeçmemek için İran'ın payını biraz daha arttırarak, daha fazla İranlıyı petrol sektöründe eğitmeye kabul etmişse de aslolan kendi stratejik varlığını elde tutmak isteği olmuştur.²⁶¹

Rıza Şah, komşu Türkiye Cumhuriyeti'nden ve Gazi Mustafa Kemal'den etkilenmiş, kendisini ve yaptıklarını görmek için Türkiye'ye gelmiştir. Fransız modelini örnek alan eğitim politikaları uygulamaya konulmuştur. Yeni eğitim politikalarıyla okuma yazma oranı erkeklerde artmışsa da kadınlara yahut kırsal kesime yansıtılamamıştır. Farsçanın önemi vurgulanarak terimlerde Farsçalaştırmaya gidilmiş, dil Arapça'dan arındırılmaya çalışılmıştır.²⁶² İran devleti antik kimliğini öne çıkaran çalışmalar yapılmış ve topluma yansıtacak şekilde motiflerle süslenerek sergilenmiştir. Milliyetçi ve laik program uygulayan Şah, 1936'da kadınların halka açık alanlarda peçe takmasını yasaklamış, erkeklerin ise Avrupalı kıyafetler giymesini zorunlu kılmıştır.²⁶³

Bu dönemde, ulemanın politik tavrı tartışmalı olmuştur. Garthwaite'in aktardığı üzere ulemanın "Rıza Şah'ın modernleşme hareketinden rahatsız oldukları söylenebilir. Ulema, Cumhuriyetçiliğe, laikleşmeye, iki yıl zorunlu askerliğe ve gücünü/gelirlerini azaltacak her türlü girişime karşı muhalefette birleşmiştir."²⁶⁴ Bütün bu değişiklik ve gelişmeler devletin rolünü arttırmış ve İran'da devleti ilk kez toplumun her katmanına yaymıştır. Rıza Şah devleti ordu ve bürokrasi olmak üzere iki ana dayanak üzerinde inşa etmiştir. Hem nicelik hem de nitelik bakımından büyüme bu dönemde kayıtlara geçmiştir.²⁶⁵

Rıza Şah'ın arazi ve toprak üzerine zenginleşme isteği, orduya aşırı bütçe ayırarak vergiyi halka yüklemesi, Şah'a ve devlete bağlılığın verildiği eğitim kurumları kurması, hapishanelerin politikalarına karşı çıkanlarla doldurulması, yeni

²⁶¹ Garthwaite, *age*, 210-211.

²⁶² *age*, 211.

²⁶³ Miyase İlknur, *İmam Mehdi'den Humeyni'ye İran*, (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2009), 89.

²⁶⁴ Garthwaite, *age*, 211.

²⁶⁵ Abrahamian, *age*, 90.

kıyafet kanununu zorla dayatılması ve Farslaştırma politikaları gibi uygulamaları halkta rahatsızlığa sebep olmuştur.²⁶⁶

İkinci Dünya Savaşı başladığında İran her ne kadar tarafsızlığını ilan etse de, 1930'lar boyunca Almanlarla olan ticari ilişkileri ve Berlin'le olan yakınlığı gerekçesiyle 1941'de hem İngiltere hem Sovyetler İran'ı işgal etmiştir.²⁶⁷ 1941 yılında Rıza Şah, oğlu Muhammed Rıza lehine tahttan çekilmek durumunda bırakılmıştır.

3.1.3. Muhammed Rıza Şah'ın Birinci Dönemi

İran'ın doğal kaynaklarını ve coğrafyasını kullanmak üzere, kuzeyden Sovyetler, güneyden İngilizler tarafından işgal altında bulunduğu yıllarda Muhammed Rıza Şah sınırlı yetkisi ve yabancı teknokratları ile işbaşında kalmaya devam etmiştir. Savaşın bitmesi ardından ABD ve İngiltere İran'dan çekilmiştir. Sovyetler ise 1946'da İran'dan tamamen çekilmiştir.²⁶⁸ Sovyetlerin çekilene kadar İran'da ayrılıkçı hareketler başlamıştır.²⁶⁹ Sovyetler ülkeden ayrılınca İran hükümeti bu hareketleri fazla büyümeden etkisiz hale getirmiş ve merkezi otoriteyi sağlamıştır.²⁷⁰

Öte yandan diğer muhalif unsur TUDEH (Hizbi Tudei İran) komünist Partisi, Batı'da eğitim görmüş Sosyalist fikirlerden etkilenmiş aydınlar tarafından 1941'de kurulmuş ve kısa sürede ülke genelinde yoksul halktan da karşılık bularak örgütlenmiştir.²⁷¹ 1949'a kadar büyüyerek gelen TUDEH, 1949'da Şah'la karşı karşıya geldiğinden parti ileri gelenleri tutuklanmış, parti Şah tarafından dağıtılmıştır. 1951 yılında Muhammed Musaddık'ın başbakan olmasıyla rahatlayan ortamda hareket yeniden belirmiş ve TUDEH 1952'de milliyetçi cepheyi ve Musaddık'ı desteklemişlerdir.

²⁶⁶ Abrahamian, *age*, 110-111.

²⁶⁷ *age*, 127.

²⁶⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914 – 1980*, (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1983), 425.

²⁶⁹ *age*, 425.

²⁷⁰ Garthwaite, *age*, 218.

²⁷¹ İlknur, *age*, 100.

3.1.4. Muhammed Musaddık, Ulusal Cephe Hareketi ve Karşı Darbe

Muhammed Musaddık, 1943 yılında yapılan serbest seçimlere katılarak rakiplerinden çok fazla oy alarak Meclis'e girmiştir. O tarihten itibaren petrol konusunda AIOC ve yabancılara karşı ülkenin menfaatlerini savunma için gösterdiği tutum, siyasi mücadelesinin odak noktası olmuştur. 1940'ların sonlarında İran'da gelişen güçlü anti-empyralist hareket ile milliyetçi Muhammed Musaddık, farklı birçok siyasi çevreyi bir araya getirerek "Ulusal Cephe'yi" kurmuştur. Ulusal Cephe ağırlıklı olarak kentli orta ve alt sınıflara dayalı gruplar ve siyasi partilerin geniş bir koalisyonu olmuştur. Bunun yanında, orta sınıfın üstü milliyetçiler, iş adamları da Ulusal Cephe olarak adlandırılan oluşumun içinde olmuşlardır.²⁷² Ulusal Cephe, farklı politik gruplar ve farklı ideolojik geçmişlere sahip üyeler bir çatı altında toplanmıştır. Musaddık ve Ulusal Cephe Partisi için en temel mesele, ülkedeki petrolün çıkarılması ve satışı ile ilgili çok özel haklara sahip olan İngiliz şirketinin (AIOC) millileştirilmesi olmuştur.

Petrolün millileştirilmesinden önce, İran'ın elde ettiği gelirin, toplam gelirin %20'sine dahi ulaşmadığı bilinmektedir. Musaddık'ın, İngilizlere ait Anglo-Iranian Oil Company'nin İran'daki tesislerinin millileştirilmesi çağrısında bulunarak milliyetçi çevrelerde büyük saygınlık kazanmasından sonra mecliste, başkanlığındaki komisyonun petrolün millileştirilmesi yönündeki tavsiye kararı doğrultusunda 15 Mart 1951'de, İran petrolü (arama çıkarma ve üretim faaliyetleri) millileştirildi. 28 Nisan 1951'de başbakan olduktan sonra ilk iş olarak meclisin aldığı millileştirme kararını onaylayarak yürürlüğe koymuştur.²⁷³

Musaddık ve önderlik ettiği Ulusal Cephe Partisi, halk arasında güçlenmeye devam ettiyse de, yönetimde güçlü bir konumu olan elitlerin ve batılı güçlerin Musaddık yönetimine tepkileri yoğunlaşmıştır. İngilizler aleyhlerine ortaya çıkan bu durum üzerine çok geçmeden İran petrol pazarından çekilmiştir. Musaddık'la ciddi bir iktidar mücadelesi içine giren Şah, Ağustos 1953'te başbakanı görevden alma girişiminde bulunmuştur. Fakat Şah, Musaddık yanlılarının başlattığı kitlesel sokak gösterileri karşısında İran'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.

²⁷² Fariborz Mokhtari, "Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue", *Middle East Journal*, c 62 s 3, (2008): 457-488.

²⁷³ Daniel Yergin, *Petrol (Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü)*, çev. Kamuran Tuncay, 7. bs, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 439.

Soğuk Savaş yıllarında İran, enerji kaynakları ve bulunduğu konum itibarıyla dış müdahalelerden kurtulamamıştır. Ağustos 1953 tarihinde İngiliz istihbarat servisi MI6 ve ABD istihbarat teşkilatı CIA tarafından gerçekleştirilen bir darbe ile İran Milliyetçisi Muhammed Musaddık düşürülmüş ve hapsedilmiştir.²⁷⁴ İran Şahı ile girdiği siyasi mücadeleye ek olarak bu darbeye asıl zemin hazırlayan Anglo-Persian Oil Şirketinin millileştirilmesi olmuştur. Bununla birlikte İran'ın SSCB'ye yaklaşması ihtimali, ABD tarafından endişeyle karşılanmıştır. Muhammed Musaddık ve Milli Cephe'nin petrolün millileştirilmesi kararı karşısında Şah'ın yurt dışına gitmesi sonrası ABD ve İngiliz istihbarat servisleri tarafından yapıldığı yıllar sonra "ABD Başkanı tarafından da resmen kabul edilen" darbe ile görevden uzaklaştırılmış, Şah yeniden ülkeye ve tahta dönmüştür.²⁷⁵ Söz konusu darbe, İran halkı'nın gözünde ABD'yi -İngiltere gibi- olumsuz bir noktaya taşımıştır. Şah Muhammed Rıza tahta geri dönerek her yıl biraz daha otoriterleşmiştir. Milliyetçi hükümetin dış darbeye devrilmesi, 1979 Devrimi'ne etki etmiştir. Bu bağlamda, 1979 ABD Rehineler Krizi'nde ortaya çıkan ABD karşıtlığının kökleri toplum nazarında 1953 yılına dönmektedir.

3.1.5. Muhammed Rıza Şah'ın İkinci Dönemi: Zorunlu Modernleşme Politikaları-Beyaz Devrim

Milliyetçiliği ve merkeziyetçiliği öne çıkaran Rıza Şah, İran'da bir dizi reform hayata geçirerek İran'ı dönüştürürken, kendisine engel olabilecek yahut gücünü elinden alabilecek her türlü kişi ve zümreyi hedef almıştır. İstihbarat teşkilatı SAVAK, Şah'ın en sert kurumlarından biri olarak toplum üzerinde baskı kurmuştur.

1979 Devrimine zemin hazırlayan bir diğer önemli etken, Şah ve sosyo ekonomik güçler arası ilişkiler olarak gösterilebilir. Şah, kendi gücünü artırmak ve yerini sağlamlaştırmak üzere otoriter politikalarla toplum üzerindeki baskısını artırırken, halk ekonomik ve sosyal hayatına etki edecek kararlardan da etkilenmiştir. Muhammed Rıza Şah, Rıza Şah döneminde başlatılan modernizasyonu tamamlamak için 1963 yılında Beyaz Devrim'i başlatmıştır. Bu reformlar; toprak reformu (toprak

¹⁹ Saeed Kamali Dehghan, Richard Norton-Taylor, The Guardian, "CIA admits role in 1953 Iranian coup", <https://www.theguardian.com/world/2013/aug/19/cia-admits-role-1953-iranian-coup>, 2013.

²⁷⁵ Darbenin İran'daki planlayıcı ve uygulayıcısı Kermit Roosevelt, 1953 Darbesi'ni anlattığı *Karşı Darbe CIA İran'da*, isimli kitabında Şah'ın Musaddık sonrası tahtını geri aldığındaki ilk sözlerinin "Tahtımı önce Allah'a, orduma ve sonra ABD'ye, size borçluyum." olduğunu yazmıştır. Bkz. Kermit Roosevelt, *Karşı Darbe CIA İran'da*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2007).

reformu girişimi başarıya ulaşmamıştır), sanayileşme, şehirleşme ve göçebe toplulukların yerleşik hayata geçişi, kamu kurumlarında peçe tipi örtünmenin kaldırılması (1936'da olduğu gibi²⁷⁶), eğitim kurumlarının artırılması, kadınlara seçme-seçilme hakkının verilmesi, kadın - erkek haklarındaki düzenlemelerle eşitliğin sağlanması (boşanma hakkı, tek eşlilik, velayet hakkı vb.) gibi politikalardır. ²⁷⁷ Sadece bu gelişmelerle sınırlı kalmayan Beyaz Devrim birçok uygulamasıyla toplumda gerilimler, kontrolsüz şehirleşme, gecekondulaşma, eşitsizliğin artması gibi yeni sorunlara sebep olmuştur. Beyaz Devrim ve sonraki yıllarda petrol gelirlerindeki artış, halkın beklentilerini aşırı yükselmiş, beklentiler karşılanmadığında da tepkiye dönüşmüştür. Beyaz Devrim reformları ile sorunlu sosyal konularda yol alınsa da gelirlerin büyük bölümü asker ve polis maaşları ve silahlara harcanması, yahut Tahran'da zenginlerin daha da zenginleşerek halkla arasındaki uçurumun derinleşmesi ve tarımda üreticinin bekleneni alamayarak bu dönüşümden olumsuz etkilenmesi İran'ı rekor düzeyde gıda ithalatçısı bir ülke haline getirmiştir.²⁷⁸

Şah'ın bir diğer politikası da çeşitli alanlarda Fars milliyetçiliğini aşılama çalışmaları olarak ortaya çıkmıştır. Bu da etnik gruplar arasında rahatsızlık yaratmıştır. Şah zamanında hayata geçirilen Beyaz Devrimle hedeflenen ulemanın gücünü kırarak toplumdaki konumunu kontrol etmek, toprak sahiplerinin güçlenmesini engellemek, Şah hükümdarlığında tüm katmanlarda egemenliği hakim kılmak ve reformlarla toplumu dönüştürmek şeklinde özetlenebilir.²⁷⁹ 1960'larda Şah tarafından yürütülen politikalar sonuçları bakımından İran uleması üzerinde güçlü bir tepkiye sebep olmuştur.²⁸⁰

1973 yılı Petrol Krizi de kilit olaylardan biri olarak kabul edilmektedir. Fahir Armaoğlu, Petrol Krizi'nin Şah'ın kaderini tayin ettiğini belirtmiştir. Şah'ın reformları ile devleti ve toplumu dönüştürme hamleleri sebebiyle, İran hızla kalkınmış ve petrol gelirlerinin hızlı artışıyla zenginleşmiştir. Bu da ekonomik

²⁷⁶ Garthwaite, **age**, 211.

²⁷⁷ Abrahamian, **Modern İran Tarihi...**, 173-178.

²⁷⁸ **age**, 186.

²⁷⁹ Djalili, Kellner, **age**, 106.

²⁸⁰ Hüseyin Beşiriye, **İran'da Devlet, Toplum ve Siyaset**, (İstanbul: Ağaç Kitabevi, 2009), 18.

kalkınma hızının birden yükselmesine sebep olmuştur.²⁸¹ Fakat bu aşırı zenginleşme bir anlamda da sonun başlangıcı sayılmıştır. ABD ile yapılan yüksek oranda silah alışverişi, Batılı teknokratların İran'daki varlığı ve sanayileşmenin de Batı'ya dayandırılması ile büyük şehirlere orantısız göçü, bu da tarımsal üretimin düşmesini ve doğal olarak dışa bağımlılık da enflasyonu yükseltmiştir. Sosyo ekonomik dengeler böylelikle alt üst olmuştur.²⁸² Rejime karşı muhalefet her kesimden yükselmeye başlamıştır. Öte yandan Şah, 1975 yılında çok partili sistemi kaldırarak yalnızca Diriliş Partisi'ni hakim konuma getirmiştir. Şah iktidarını sağlama almaya çalışırken siyasi partileri teke indirmiş ve tüm kamu görevlilerinin partiye üyeliği zorunlu hale getirmiştir.²⁸³

Pehlevi Hanedanı döneminde (1925-1979), mutlakiyetçi otoriter şekilde, kültürel, sosyal ve siyasal olarak eski güç bloklarını, geleneksel yapıyı değiştirmiş ve toplumu modern üretim tarzına yöneltmiştir. Beşiriye, monarşinin bu tür modernleşme ve sınıfsal müdahalelerle totaliter rejimin bazı işlevlerini yerine getirdiğini belirtmiştir.

“Fikri, kültürel, ekonomik ve sosyal alanlardaki tahakküm; din adamları eşrafı ve pazar sınıfını aşamalı olarak zayıflatmıştır. Pehlevi rejimi, sosyal sınıf ve dinamikleri kontrol altına almak, petrol gelirlerine dayanarak kendisine nisbi bir bağımsızlık sağlamak, idari, askeri ve bürokratik merkeziyeti oluşturmak, yeni sermayedar yapıyı yaymak ve üretim ilişkilerini ıslah etmeye yönelik bazı siyasetler uygulayarak geleneksel toplumsal yapıyı ve kapitalizm öncesi sınıf ve dinamikleri zayıflattı.”²⁸⁴

Pehlevi rejiminin toplumu kalkındırma çalışmalarının bir dalga şeklinde büyüyerek devrime dönüşeceği ve İslam Devrim'ine uygun toplumsal koşulları yaratacağı planlanmamıştır.

3.1.6. İran Toplumsal-Siyasal Yapısında Ulema

İran toplumunda dini kurumlar, tarihten beri varlığını sürdürmekte, Şii ulema sınıfsal olarak zaman zaman geri plana düşseler de bir şekilde devlet otoritesinin yanında yer almayı başarmışlardır.²⁸⁵ İran'da Şiiliğin güçlenmesi, Safevi iktidarı döneminde biçimsellik kazanmış ve sistematik hale gelmiştir. Din adamları taşradan başlayarak verdiği içtihatlarla nüfuzunu arttırmış, halk arasında gündelik yaşamda

²⁸¹ Armaoğlu, **age**, 750.

²⁸² **age**, 751.

²⁸³ Garthwaite, **age**, 232.

²⁸⁴ Beşiriye, **age**, 74.

²⁸⁵ Cantürk, **age**, 51.

kendilerine yer açmışlardır.²⁸⁶ Bunun da ötesinde humus, zekat ve fitre gibi ekonomik gelirleri sayesinde görece merkezi idareden özerk bir güç grubu haline gelmişlerdir.

H. Beşiriye'nin de vurguladığı üzere, Şii din adamları Safeviler döneminden (1501-1736) itibaren toplumdaki en önemli siyasi dinamiklerden biri olmuşlardır. Toplumun diğer siyasi ve sosyal dinamiklerinden daha fazla imtiyaza ve statüye sahiptirler. Kaçarlar döneminde (1796-1925) artan bu imtiyazlar, din adamlarının sorumluluklarını da arttırmıştır. Bu bağlamda, din adamları Kaçar Şahlarına meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardır. Diğer taraftan, ulema içindeki bir takım din adamları daha o dönemlerde siyasi iktidar talebi taşımaktaydılar. Bu noktada şöyle bir ayrışma bulunmaktadır; bir grup din adamı Şia'nın imamet-velayet teorisini savunmakta veya en azından ulemanın izni ile iktidara gelmesi gerektiğini düşünüyordu, bir kısım ise hükümetin sadece İmam'a ait olduğunu savunmuştur. Üçüncü grup ise, ulemanın siyasi velayetine inanmayarak siyasete müdahale etmelerine karşı çıkmışlardır.²⁸⁷

Teorinin ötesinde pratiğe bakarsak tarihsel olarak, İran Devrimi'nin hemen öncesindeki dönem hariç ulemanın siyasal bir talebi olmamıştır. Bu sınıf toplumun önemli parçası olsa da siyasete “inancı gereği” mesafeli durmuştur. Toplumu ve kendisini ilgilendiren konularda Tütün İsyanı'ndan devrime fikrini gösteren ulema, Ayetullah Humeyni'ye kadar doğrudan bir yönetim talebinde bulunmamıştır.

İran Devrimi sırasında sokak gösterilerinde neredeyse Humeyni kadar ön plana çıkan bir diğer isim de devrime bir yıl kala ölen İslamcı sosyolog, yazar Ali Şeriatî'dir²⁸⁸. Şeriatî; fikirleriyle, devrimin ideologlarından kabul edilmiştir. Şeriatî, *İran ve İslam* adlı eserinde, Şii toplumunu ve ulemayı şu şekilde tanımlamıştır:²⁸⁹

“...Şii ulema merkezinde hiçbir zaman kıpırtısız, kaynamasız ve hareketsiz bir an geçmedi ama medresede düşünce mecrasında yürüyecek derinlikli ve kapsamlı bir cereyan olarak değil, bilakis kıyam, itiraz ve insani değerlere vefa gösterme şeklinde, İslam'ın ve Müslümanların saygınlığını ve onurunu koruma uğruna zaman zaman istibdat, fesat ve sömürgeciliğin komploları karşısında kıyam eden devrimci ruhların ve dindar, bilinçli, cesur şahsiyetlerin zuhuru olarak yaşandı. Mirza Şirazi zamanından başlayarak şu anda da Ayetullah Humeyni'ye

²⁸⁶ Cantürk, *age*, 58.

²⁸⁷ Beşiriye, *age*, 16-17.

²⁸⁸ Ali Şeriatî (1933-1977) düşünceleri ve eserleri devrime etki eden, İranlı din ve siyaset sosyoloğudur.

²⁸⁹ Ali Şeriatî, *İran ve İslam*, (Ankara: Fecr Yayın, 2012), 233.

kadar şahit olduğumuz kıyamlar bu türdendir.”

Bu yorumdan da anlaşılacağı üzere Şeriatî, Ulema'nın Tütün İsyanı zamanında imtiyazların İngilizlere verilmesine karşı çıkarak, Mercii konumunu kullanması ve iç işlerine dış müdahaleye karşı olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde bir sonraki yüzyılda Ayetullah Humeyni, birçok demecinde Şah'ın ABD ile olan bağlarını, İsrail'le örtülü ilişkilerini dile getirmiştir. Bütün bunlar Ulema'nın son yüzyılda her dönemde varlığına işaret etmektedir.

İran İslam Cumhuriyeti'nde din adamlarının siyasi ve sosyal bir sınıfa dönüşmesinin nasıl olduğu sorusu akla gelmektedir. Bugün bir çeşit oligarşi olarak tanımlayabileceğimiz İran uleması 1979 itibarıyla, Velayeti Fakih'in uygulamaya geçmesi sonrası güçlenerek egemen olmuş ve bugüne gelmiştir. Teorik olarak açıklarsak, bu hak görme durumu içtihat prensibine göre yalnızca onlar dini bilgiye vakıftır ve bundan kaynaklanan durum onları ayrıcalıklı hale getirmektedir. Bunun yanı sıra, ulemanın geçmişi genellikle imamlara dayandırılmaktadır.²⁹⁰

Rıza Han döneminde dahi ulema, Cumhuriyetçi fikirler konuşulduğu zaman, tepki göstererek hoşnutsuzluğunu belli ederek, Cumhuriyet'in İslam'a karşı bir yaklaşım olduğu fikri dile getirilmiştir.²⁹¹ Devrim öncesi döneme baktığımızda, Şah'ın otoriter monarşisi radikalleştikçe, Humeyni'nin takipçisi olan ulemanın ülke içindeki Şah karşıtı çalışmaları devam etmektedir. Humeyni tarafından da bu yönetim şeklinin İslam'a aykırı olduğu savunulmuştur. Şah, iktidarı sağlama almak için otoriterleşirken, ulema ve İslami kurumlara bağlı olanlar da modernleşme stratejisinden rahatsızlık duymuşlardır.²⁹² Bu dönemde Humeyni sürgünden İran halkına etki etmiştir. 1978 yılına gelindiğinde bir fetva vererek Şah'a karşı protestoları ülke dışından yönlendirebilmiştir.

Hamid Dabashi, İslamcıların, bu “derinden dindar” toplumda İslami bir darbe için uzun zamandır (özellikle 1950'lerden itibaren) hazırlandıklarını, uygun

²⁹⁰ Beşiriye, *age*, 106.

²⁹¹ Garthwaite, *age*, 208.

²⁹² Asef Bayat, *Ortadoğu'da Maduniyet Toplumsal Hareketler ve Siyaset*, der. ve çev. Özgür Gökmen, Seçil Deren (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 164.

koşullarla zamanı geldiğinde tüm eğitim kurumlarıyla hazırlıklı ve örgütlü olmak için kaynaklarını seferber ettiklerini belirtmiştir.²⁹³

1979 sonrası ulemaya baktığımızda din adamları sınıfı, İslam Cumhuriyeti'nde birçok yönden (siyasi, hukuki, mali) egemen sınıftır. Ulema, Velayeti Fakih liderliğindeki yönetim anlayışına göre ilim ve iktidarı kendi tekelinde bir hak olarak görmüştür.²⁹⁴ Bu sava göre, devletin İslami oluşu, din adamlarının İslam'da egemenliğin varisi olmaları ve Asr-ı Saadet döneminde olduğu gibi din ve siyasetin birleşmiş hali makbuldur.²⁹⁵ Lider bunun da ötesinde yargı erki başkanı üstünde bir güce sahip olarak kanun yetmezse fetva verebilmektedir. Bu konuya gelecek bölümlerde değinilecektir.

3.1.7. Devrim Öncesi Durum

Sürgünde olmasına rağmen 1963 yılı itibariyle Humeyni aktif bir şekilde ülke dışından Şah'a karşı, İslam yönetimi için çalışmaya devam etmiştir. 1970'ler boyunca, sürekli fetvalar, vaazlar, mesajlar, röportajlar ve siyasi açıklamalar yayımlamıştır. 1978'in son günlerinde ise günlük basın açıklamaları yapmaya başlamıştır.²⁹⁶ Soğuk Savaş'ın yeniden zirveye tırmandığı 1977-1978 yılları İran'da gösterilerin de hareketlendiği yıllardır. 18 aydır süren toplu gösteriler, kanlı çatışmalar, kitlesel eylemler ve genel grev ve sayısız manevraların sonucunda devrim gerçekleşmiştir.²⁹⁷

İran kaynaklarının sömürülmesi, din adamlarının ve toplumun tepkisiyle karşılanmıştır. Yönetici ile halkın arasını açan bir sorun olmuştur. Üzerindeki ekonomik ağırlığı her zaman hisseden halkın tepki vermesi açısından geçerli bir sebeptir. Ekonomi İran'da her dönemde kilit öneme sahip ve kırılmalara etken olmaktadır. Humeyni bütün sosyal sınıfların ötesinde şehit ve yoksulları söylemlerinden hiç düşürmemiştir: *“Zenginle yoksul arasındaki savaş sonsuza kadar*

²⁹³ Hamid Dabashi, **Teology of Discontent: The ideological Foundation of The Islamic Revolution in Iran**, (NewYork: NY University Press, 1993) 110'dan aktaran, Asef Bayat, Ortadoğu'da Maduniyet, Toplumsal Hareketler ve Siyaset, der. ve çev. Özgür Gökmen, Seçil Deren (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 154.

²⁹⁴ Beşiriye, **age**, 106.

²⁹⁵ **age**, 145.

²⁹⁶ Ervand Abrahamian, **Humeynizm İslam Cumhuriyeti Üzerine Denemeler**, çev. Mehmet Toprak (İstanbul: Metis Yayınları, 2002), 18.

²⁹⁷ Bayat, **age**, 163.

sürecektir. Devrim yoksulların omuzları üzerinde yükselmiştir”²⁹⁸ demektedir. Misagh Parsa ise, devrimin asıl nedenini İran devletinin müdahaleci ekonomi politikaları ve bunun halk üzerindeki olumsuz yansımaları ve kimi kesimlerin de orantısız zenginleşerek yükselmesinde görmektedir.²⁹⁹

Öte yandan, ABD için Suudi Arabistan ile birlikte Körfez’in iki tarafında konuşlanan ‘iki müttefik gücünden’ biri olan İran’ın sahip olduğu yer altı kaynakları ve coğrafi konumuyla Sovyet yanlısı bir iktidarla SSCB’ye yaklaşmasındansa³⁰⁰, Şah’ın devrilmesi ve İslamcıların yönetime gelmesi daha kabul edilebilir bir durum olarak belirmiştir.

3.2. İran İslam Devrimi ve Velayeti Fakih

Genel bir şekilde belirtirsek, İslam Devrimi, Şah’a, onun temsil ettiği değerlere yabancıların İran’daki imtiyazlarına ve müdahalelerine, Şah’ın ABD ile yakın siyasi ve ekonomik ilişkilerine, ülke ekonominin bozulması ve ağır yükünün halktan birçok kesimin üzerinde hissedilmesine ve otoriter bir zorunluluk dahilinde reformların dayatılmasına tepki olarak ortaya çıkmıştır. Ervand Abrahamian’a göre devrim bir sebepten ya da yapılan bir siyasi hatadan kaynaklanmamıştır konu “Onlarca yıldır İran toplumunun derinlerinde birikmiş aşırı baskıların yanardağ gibi patlamasıdır.”³⁰¹ Şah, bulunulan çağın gerekleri dışında hareket ederek toplumun her kesimi ile karşı karşıya gelmiştir.

Bu noktada ifade etmek gerekir ki, işgaller, ezilenlerin mağduriyeti ve petrolün İran halkı refahı için kullanılmaması, bu üç faktör biraraya geldiğinde, İran İslam Devrimi’nin nasıl bütün grupları Şah karşısında ayaklandırdığı anlaşılabilir. Pehlevi Yönetimi’nin merkezileştirme politikalarından en çok etkilenen kesimler büyük toprak sahipleri ve ulema olmuştur. Gelir kaynaklarından ve dolayısıyla güçlerinden de olan bu kesimler sokaklarda en önde olmuşlardır. Şah dönemi savunma harcamalarındaki rekor artış ve ülkenin tüm petrol gelirlerinin büyük

²⁹⁸ Abrahamian, **age**, 136.

²⁹⁹ Misagh Parsa, **The Social Origins of Iranian Revolution**, New Brunswick, NJ.: Rutgers University Press, 1989, s.29’den aktaran Ünal Gündoğan, İran ve Ortadoğu, (Ankara: Adres Yay., 2010), 140.

³⁰⁰ Sarıkaya, **Geçmişten Günümüze İran...**, 2.

³⁰¹ Abrahamian, **Modern İran...**, 204.

bölümünün halkın temel ihtiyaçları yerine savunmaya kullanılması, toplumun birçok kesiminde tepkilere sebep olmuştur.

Ayetullah Humeyni'nin 1 Şubat 1979 tarihinde Paris'ten Tahran'a gelişinden on gün sonra 11 Şubat 1979'da monarşi yıkılmış ve 1 Nisan 1979 tarihinde İran İslam Cumhuriyeti ilan edilmiştir. 2 Aralık 1979 tarihinde hazırlanan anayasa halkoyuna sunulurken kabul edilmiş, 1979 yılı bitmeden yürürlüğe girmiştir. İran Anayasası'nda, egemenliğin, yasama, yürütme ve yargı organları tarafından Liderliğin gözetimi altında kullanılacağı ifade edilmektedir. Anayasaya göre, Cumhurbaşkanı yürütmenin başıdır.

Devrim sırasında Ulema'dan sonra en örgütlü gruplardan olan TUDEH ve sol hareket, devrim sonrası dağıtılmıştır. İslami hükümete karşı olan diğer tüm siyasi çizgiler de aynı sonu yaşamıştır. Yeni yönetimin rejim değişikliği sonrası yapmaya çalıştığı, bir anlamda İslam'ı tüm kurumlara yerleştirerek, kurumların ve toplumun İran'ın Şii İslami itikadı çerçevesinde şekillenmesini sağlamak olarak değerlendirilebilir. İran'ın 20. yüzyılda yaşadığı kırılmalara bakıldığında Pehlevi Hanedanlığı'nın uyguladığı Farslaştırma, modernleştirme yahut monarşinin Batı'yla sağlama alınması gibi iç sebeplerin, İngiliz veya Rus işgali gibi dışarıdan tesir eden sebeplerin etkisi rahatlıkla görülmektedir. Öte yandan, Şah'ın, kendisinden sonraki yönetime istemeden de olsa bıraktığı miras, reformların olumlu etkileriyle, kalkınmış ve eskisine nazaran daha gelişmiş bir ülke olmuştur.

Belirtmek gerekirse, Şah nasıl ülkeyi kendi tahayyülündeki şekliyle dönüştürmek istediye ve bunu monarşinin zorlayıcı gücünü kullanarak uygulamaya soktuysa, 1979 sonrası Humeyni ve Ulema'nın da arzusu bunu İslami şekliyle fakat yine muhalifleri saf dışı bırakarak ve zorla yapmak şeklinde olmuştur.

1979 Devrimi'nde kullanılan sloganlar, pankartlar ve duvar yazıları Şah döneminde yaşanan ekonomik ağırlığı da yansıtmaktadır. Bu bağlamda muhalefetteki farklı grupların her biri Şah'ın politikalarından etkilenmiştir. Devrim sloganlarından bazıları: kuruluş felsefesi hakkında da bir ipucu olarak; “*Ne Doğu, Ne Batı, sadece İslam Cumhuriyeti*”³⁰² İran'ın hegemon güçlerle bir araya gelemeyişini anlatmak açısından devrimden bugüne kalan sözlerden olmuştur. Bir diğer öne çıkan söz ise,

³⁰² Arshin Adib-Moghaddam, **Iran in World Politics The Question of the Islamic Republic**, (London: Hurst & Company: 2007) 67.

“Her Yer Kerbela Her Yer Direniş” olmuştur. İran kültüründe önemli bir yeri olan dini günler ve anma gösterileri şiddetle dağıtılmıştır. Söz konusu günler, Şii tarihinin sembolik olanlarıdır. Hz. Hüseyin, Kerbela, Hz. Ali, Ehlibeyt, Yezit, Hz. Fatıma gibi Şiilerce önemli isim ve olaylar her vesileyle gündeme getirilmiştir.³⁰³

Ervand Abrahamian, “*Humeynizm*” kitabında, Humeyni’nin hareketini halkçılık terimi üzerinden tanımlamaktadır. Bu iddiasını güçlendirmek için kanıtları şu şekilde sıralamaktadır: Humeyni’nin emperyalist düzen, ezilenler ve yoksullara sürekli vurgusunu, Şah’ın orantısız zenginleştirdiği ve fakirleştirdiği düzen sonrası “serveti yeniden dağıtmayı vaat edişini”, İslam Cumhuriyeti’nde 1 Mayıs’ın kutlanması gibi örnekler vermiştir.³⁰⁴

İran, İslam Cumhuriyeti ilanının hemen ardından devrime destek veren birçok ideolojik gurup bastırılarak, İran teokratik-otokratik bir yönetime bürünmüştür. Muhalifler ülke içinde etkisiz hale getirilmiştir. İran’ın 1979 Anayasası çalışmaları sürerken, devleti yönetecek olan Velayet-i Fakih makamının gücü ve yetkisi nereye dayandırılacak sorusu ortaya çıkmıştır. Humeyni sürgünden döndükten sonra karizmatik lider olarak devrimin önderi haline gelmiştir. Garthwaite’in vurguladığı gibi, birçok İranlı tarafından “yanılmaz” olarak bir genel kabul görmüştür. “Velayeti Fakih makamı, devletin yetkisini bizzat İran halkından aldığı şeklindeki yaygın görüşe karşı çıkıyor, devrim sonrasında devletin halka dayanacağı şeklindeki beklentiyi yıkıyordu.”³⁰⁵ Meşruiyet konusu makam ile ilgili ortaya çıkan bir sorundu. Bir diğer sorun ise, Ayetullah Humeyni’nin oluşturduğu makam diğer taklit merciilerince³⁰⁶ reddedilmiştir. Bunlardan bazıları, Araki, Şeriatmedari, Gulpayigani, Hui ve hatta sonraları Humeyni’nin yerine geçmesi planlanan Ayetullah Hüseyin Ali Muntazari de bu makamla ilgili farklı düşünceleri sebebiyle haleflikten uzaklaştırılmıştır.³⁰⁷ Şii Ulema içinde hem Humeyni döneminde hem de sonrasında Velayeti Fakih yönetimini uygun bulmayan ve buna muhalif olan kesim var olmuştur.

³⁰³ Konuyla ilgili yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bakınız: Hasan Onat, “İran İslam Devrimi ve Şiilik”, **e-makalat**, VI/2 (Güz 2013): 223-256.

³⁰⁴ Abrahamian, **Humeynizm...**, 11.

³⁰⁵ Garthwaite, **age**, 239

³⁰⁶ Şii toplumlarında dini referans, içtihat derecesine sahip en üst (dini) makamdır. Her Şii, bir büyük Ayetullah Uzma’yı takip eder. İran’da siyasal açıdan Lider Hamaney’in söyledikleri herkesi bağlar fakat dini konularda herkes bağlı olduğu alime tabiidir.

³⁰⁷ **age**, 239.

Diğer yandan, devrimin ardından 4 Kasım 1979 günü İranlı öğrencilerin 444 gün sürecek ABD Büyükelçiliği'ni işgali ve diplomatları rehin alması yalnızca ABD ile kesin bir kopuşa sebep olmakla kalmamış, Batı tarafından yeni rejimin köktencilliğini göstermiş ve uluslararası bir krizi başlatmıştır.³⁰⁸ İran uluslararası toplumun gözündeki suçlu duruma düşmüştür. İran'daki bu tepkiler aslında sömürge karşıtlığının tarihsel olaylar sebebiyle ABD karşıtlığına dönüşmüş halidir.³⁰⁹

Ayetullah Humeyni ve devrime yön veren kadrolar, yeni rejimin kimliğini oluştururken, ABD operasyonu ile tahtını alan ve ona bağımlı politikalarla ülkeyi yöneten Şah'ın ülke içinde otoriter yönetiminin dayattığı Batılılaşma politikalarına karşı bir duruşu benimsemiştir. İran tarihinden gelen, hafızalarda yer etmiş tüm siyasal kırılmalar, İran'ın 1979 sonrası kimliğine ve duruşuna doğrudan etki etmiştir. Devrim sonrasında Şah dönemi ona yakın olan zümre ve destekçileri karşısında bir kimlik oluşturulmuş ve devletin tüm kademelerine zamanla bu yeni "İslam Cumhuriyeti" kimliği egemen olmuştur. Ülke dışında ise, "öteki" olarak karşısında konumlandığı "büyük şeytan" ABD, "küçük şeytan" SSCB, "uydu devletler" Arap krallıkları ve bölgedeki ABD daimi müttefiği İsrail "öteki" olarak tanımlanmıştır.³¹⁰ Öte yandan Juneau, İran rejiminin dört unsur üzerinden konumlandığını belirtmektedir:³¹¹

- Hegemonyaya karşı muhalefet etmek,
- Yüksek güvensizlik algısı,
- Tarihsel sorunlar, mağduriyetler ve
- Güçlü özgüven inancıdır.

İslam Cumhuriyeti'ni yöneten her iki lider başta olmak üzere, Cumhurbaşkanlarının konuşmalarında da bunların örnekleri açıkça görülebilir. Şia mezhebi ve Farsça'nın birleştirici etkisi İran özelinde iki güçlü kimlik unsuruyken, İran tarihi ve medeniyeti de toplumun sahiplenerek savunduğu değerler olmuştur. 1979 İslam Devrimi bu noktada monarşi karşıtlığını toplumda değer olarak öne çıkarırken, İslam Cumhuriyeti ve Humeyni ile ruhban sınıfının yönetimde baskın olduğu yeni bir inşa süreci başlamış ve toplumu şekillendirmiştir.

³⁰⁸ Djalili, Kellner, *age*, 123.

³⁰⁹ Gündoğan, *age*, 301.

³¹⁰ Juneau, *age*, 90.

³¹¹ *age*, 86.

İran'ın, Eylül 1980'de komşusu Irak tarafından işgali ile başlayan savaşta İran, bir yandan da yeni rejimini tesis etmeye ve güçlendirmeye çalışmıştır. Irak-İran Savaşı her iki taraf için de yıkıcı ve yıpratıcı bir savaş olmuştur. Sekiz yıl süren savaşın İran İslam Cumhuriyeti'ne en büyük katkısı rejimi sağlamlaştırmak yönünde olmuştur. Irak'ın İran topraklarını işgal etmesiyle, Humeyni'nin eline çok güçlü bir fırsat geçmiştir. İçeride yeni kurulan yönetim kurumlarını yerleştirmeye ve her türlü muhalefeti sindirmeye çalışırken, bu dönüşüm sırasında her ne kadar kırılmalık artmış olsa da savaş ilanı bir fırsat olarak ortaya çıkmıştır. Böylelikle bu durum iktidarını, rejimi sağlamlaştırmasını sağlamıştır. Humeyni ve İslam rejimi söz konusu sekiz yılda güçlenmiştir.³¹²

3.2.1. İslam Cumhuriyeti Kurumları

İslam Cumhuriyeti'nin sistemi³¹³ Monarşi Dönemi'nden kalan kurumların ideolojik ve dinsel dönüşümüne ek olarak, 20. yüzyılın kırılma noktalarına da birçok atıfla görevlendirilmiş ve bu noktalar yasalarda yer bulmuştur. Buradan da anlaşılacağı üzere, İran'ın tarihte yaşadığı tüm kırılma noktası sayılabilecek, toplum hafızasında yer etmiş olaylar (özellikle monarşi dönemi) ve devrimin İslam Cumhuriyeti ile tamamlanmasının etkileri, yeni kimliğinin izleri olarak değerlendirilebilir. İran özellikle 20. yüzyılda devrim öncesi her dönemde bölgesel gelişmelerden, gerek sert güçle gerek somut müdahalelerle etkilenmiştir.

Anayasa'da, egemenliğin yasama, yürütme ve yargı organları tarafından, Lider'in himayesi altında kullanılacağı kayıtlıdır. Anayasa'ya göre cumhurbaşkanı yürütmenin başıdır. Ancak iç ve dış politika önceliklerinin belirlenmesi, ya da silahlı kuvvetlerin ve emniyet güçlerinin sevk ve idaresi yetkileri Lider'in sorumluluğunda toplanmıştır.

Cumhurbaşkanı ise Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin onayını almış adaylar arasından, dört yıl süreyle ve en fazla üst üste iki dönem için, halk tarafından seçilir. İlk turda adaylardan herhangi biri %50'nin üzerinde oy alamazsa, en fazla oy alan iki aday ikinci turda yarışır. Cumhurbaşkanı, Lider'e karşı sorumlu, istifasını da ona sunmaktadır. Lider gerekli hallerde doğrudan Cumhurbaşkanı'nı atayabilmekte,

³¹² Djalili, Kellner, *age*, 126-127.

³¹³ T.C. Dışişleri Bakanlığı, "İran'ın Siyasi Görünümü", <http://www.mfa.gov.tr/iran-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, [02.06.2017].

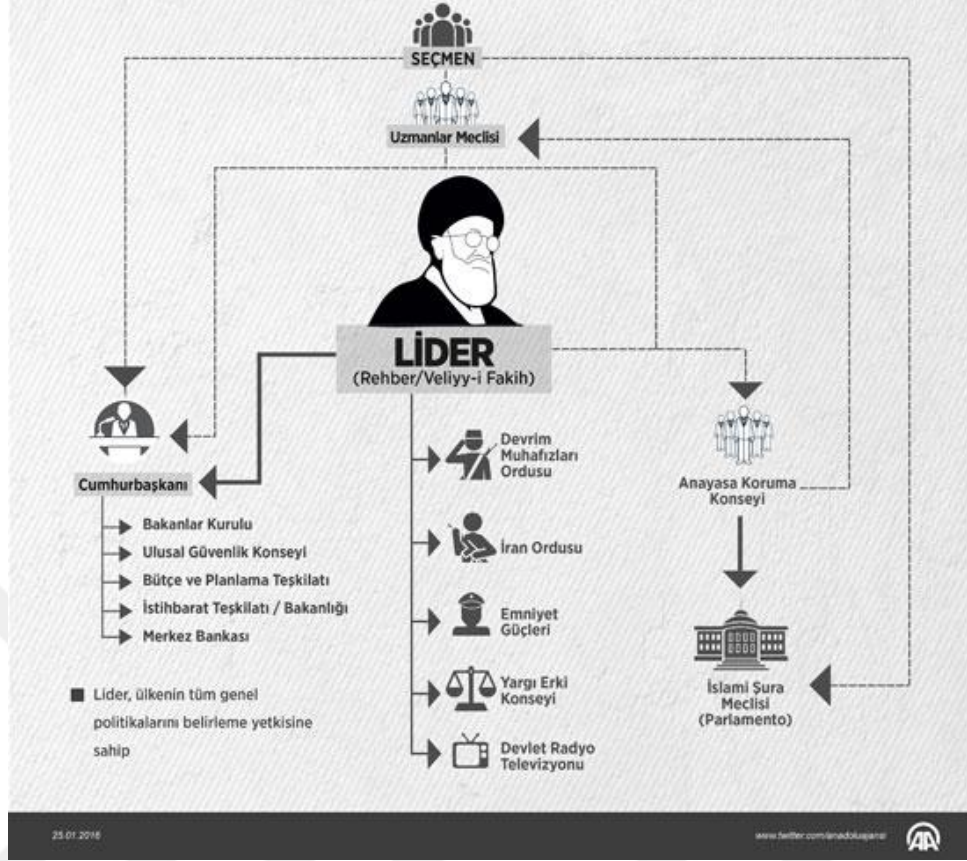
ölüm gibi bir istisnai durumun olması halinde görevi devralarak doğrudan hakim görev üstlenebilmektedir.

İran İslam Cumhuriyeti'nin temel yasama organı olan İslami Danışma Meclisi seçimle işbaşına gelen 290 üyeden oluşmaktadır. Milletvekillerinin görev süresi dört yıldır. Meclis, kanunların oluşturulması ve uluslararası belgelerin onaylanması gibi görevlere sahiptir. *“İran’da siyasi parti temelinde bir yapılanma bulunmamaktadır. Siyasi hayatta, partiler yerine daha çok baskı/çıkar grupları olarak adlandırılabilir yapılanmalar rol oynamakta, bu gruplar seçim zamanlarında büyük ittifakların çatısı altında toplanmakta ve seçimlerden sonra tekrar dağılmaktadır.”*³¹⁴ Kabul edilen yasa tasarıları onay için Anayasayı Koruyucular Konseyi’ne sunulur ve onay alındıktan sonra yasalaşır. *“İran Anayasası ülkenin genel politikalarını belirleme yetkisini Devrim Rehberi’ne vermiştir. Yürütmenin başı olan cumhurbaşkanı, Devrim Rehberi tarafından belirlenen politikaları hayata geçirmekle mükelleftir.”*³¹⁵ İran’ın kendine özgü karmaşık yönetim şekline ve anayasasına göre Yasama, Yürütme ve Yargı Rehber’in himayesinde kullanılmaktadır. Yürütmenin başı cumhurbaşkanı olsa da, iç ve dış politika önceliklerinin belirlenmesi ya da tüm kolluk kuvvetlerinin sevk ve idaresi, savaş ilanı yetkileri Lider’in makamında toplanmıştır. Temel yönetim kurumları arası ilişkilerin görünümü:

³¹⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı, “İran’ın Siyasi Görünümü”, <http://www.mfa.gov.tr/iran-siyasi-gorunumu.tr.mfa> [02.06.2017].

³¹⁵ Mehmet Koç, “Ruhani’nin Yeni Dönemi”, <https://www.iramcenter.org/gundem/alinti/ruhaninin-yeni-donemi/>, 30.05.2017, [01.06.2017].

İRAN SİSTEMİNDE MUTLAK LİDERİN BELİRLEYİCİLİĞİ

Şekil 2.1: İran Sisteminde Mutlak Liderin Belirleyiciliği

Kaynak: <https://www.trthaber.com/haber/dunya/iran-sisteminde-mutlak-liderin-belirleyiciligi-231802.html>, adresinden alınmıştır. [25/03/2019]

Bütün bunlara bir arada baktığımızda her kurum özünde çok taraflı şekilde islami rejimi korumak için oluşturulmuştur. Şayet sistem tıkanırsa bir koruyucu unsur olarak hepsinin üzerinde Velayeti Fakih konumlandırılmıştır.

1979 yılında İslam Cumhuriyeti kurulduğunda, Soğuk Savaş henüz bitmemiş ve İran 20. yüzyılın kendisine getirdiği birçok kırılma noktasından geçmişti. Bunlar; Rus işgali (1941-1946), ABD-İngiltere istihbarat servislerinin İran'ın Milliyetçi Başbakanı M. Musaddık'ı devirmesi (1953) ve Şah'ın toplumun yaşayış tarzı yahut dini konularda da otoriterleşmesi (1963) şeklinde sıralanabilir. Ardı ardına gelen bu gelişmeler, İslam Cumhuriyeti'nin kuruluş ve bürokratik örgütlenmesinde en az dinsel/mezhepsel olgular kadar etken olduğu söylenebilir.

Öte yandan İran RTÜK'ünün Rehber'e bağlanması tesadüfi bir sorumluluktan ziyade Humeyni'nin *Vasiyetname* kitabında yer aldığı üzere dışarıdan yapılacak

propagandaya araç olmaması ve halk üzerinde olumsuz etkiler doğurmaması açısından özel olarak vurgulanmıştır. Hem Doğu'nun hem de Batı'nın yaşam tarzını dayatmalarının önüne geçilmesi ve "ülke yararına olmayan" yöne sapmayı engellemesi için bu kurumu denetleme görevi de Rehber'in sorumluluğu altında Koruyucular Konseyi ve yargıya verilmiştir.³¹⁶

İslam Cumhuriyeti ilanı sonrası güç merkezlerindeki kadrolaşmalar uzmanlık ve liyakatten ziyade yeni devletin değerlerine ve devrim önderliğinin sistemine bağlı olmaktan geçmiştir.³¹⁷

3.2.2. Velayeti Fakih, Rehberlik/Liderlik Makamı ve Ayetullah Humeyni

Önceki başlıklarda bahsettiğimiz, İran siyasal sisteminin kendine özgü yapısı ve İslam devrimi sonrası uygulamaya geçirilen kurumların güçlerini nereden aldıkları anlaşılmazsa Liderlik/Rehberlik makamı salt bir devlet kurumu şeklinde anlaşılabileceğinden, makamın anlamı tam anlaşılmayabilir. İran'da yetkileri Anayasa çerçevesinde ayrıntılı tanımlanmış olan bu makam, bütün bunların ötesinde fiiliyatta sorgulanmayan bir denge kurumu olarak tanımlanabilir. Gücünü dini temelde, İslam Devrimi ve Ayetullah Humeyni tarafından uygulamaya koyulan bir mertebeden almaktadır.

Ayetullah Humeyni'nin Şah tarafından sürgün edilmesi sonrası Irak'ın Necef şehrinde verdiği derslerde uzun yıllar çalıştığı ve anlattığı, fakat aslında daha önceleri Ayetullah en Neraki'nin ilk kez dile getirdiği Velayet-i Fakih kavramı, İran'da 1979 sonrası kurulan sistemin özünü oluşturmaktadır.³¹⁸ İslam peygamberi döneminde bir İslam devleti kurulduğuna fakat sonrasında İslam devletinin sadece adının kaldığına vurgu yapmaktadır. Humeyni'nin aklındaki islami yönetim modelini hayata geçirmesi devrim sonrası olsa da bunun çalışmaları sürgünde kaldığı yıllarda oluşturulmuş ve olgunlaştırılmıştır.³¹⁹ Dayandığı meşruiyet kaynağı imamet inancı olan Velayet-i Fakih'in İran'da uygulandığı şekli Humeyni tarafından şekillendirilmiştir. İran anayasasına somutlaştırılarak yerleştirilen Velayeti Fakih,

³¹⁶ İmam Humeyni, **Vasiyetname**, (İstanbul: Objektif Yayınları, 1991), 91.

³¹⁷ Beşiriye, **age**, 77.

³¹⁸ İsmail Safa Üstün, **Humeyni'den Hamaney'e İran İslam Cumhuriyeti Yönetim Biçimi**, (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999), 24.

³¹⁹ Serkan Taflıoğlu, "İran İslam Cumhuriyeti'nde Egemenlik ve Meşruiyet Kaynağı "Velâyet-i Fakih", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 68, No. 3, 2013:101.

“İmam Humeyni tarafından ileri sürülen, kayıp imamı³²⁰ temsilen siyasi otoritenin adil bir fakih tarafından üstlenilmesi gerektiğini savunan dini-İslâmi-Şii teoridir.”³²¹

İslam Cumhuriyeti’nin egemenlik anlayışı bu görüş üzerinde olgunlaşmıştır. Bu görüş Şia’nın temelinden de bir kopuşu, farklılığı simgelemektedir. Bu sebepten tüm Şii toplumların, tüm Ayetullahların ya da taklid merciiilerinin aynı düşüncede olmadığı gözden kaçırılmamalıdır. İran ve diğer ülkelerdeki Şii Ulema içinde mercii taklidlerin önemli bir kısmı Velayeti Fakih iddiasına karşı çıkarak ulemanın imam adına devleti yönetme yetkisinin olduğuna katılmamıştır.³²² Bu düşünce ve sistem 1979 Devrimi sonrası Ayetullah Humeyni’nin baskıları ile anayasada yer almış ve kabul ettirilmiştir. İran İslam Cumhuriyeti anayasasında temel kaynak din olurken, Velayet-i Fakih makamı en üst siyasi ve dini makam haline gelmiştir.³²³

Humeyni, devrimden 40 yıl önceki çalışmalarında “İslami hükümet” fikrini ilk kez ortaya koymaktadır. Yazıldığı dönem şartları düşünülünce bu dönem İran’da Rıza Şah’ın son yıllarına denk düşmektedir. Humeyni’ye göre, “geçerli tek yönetimin” esaslarını 1970’lerde fıkıh dersleri verdiği yıllarda olgunlaştırmıştır. Anayasanın kabulü sırasında Velayeti Fakih teorisi üzerine şiddetli tartışmalar yaşanmıştır. Bunun temel sebebi o zamana kadar bu teorinin fazla dile getirilmemesidir. “Nitekim anayasa görüşmeleri sırasında bazı üyeler bu kavramın yeni ortaya atıldığını ve ilk defa duyduklarını ifade edeceklerdir.”³²⁴ Devrim toplumun her kesiminin katılımıyla yapılsa da lider olarak öne çıkan Humeyni’nin hazırlığı sebebiyle Akıllar Şurası çoğunluğu ona yakın isimlerden seçilmiştir. Dikkate değer olan, İslam Cumhuriyeti ilan edilmeden, Anayasa hazırlanmadan önce Ayetullah Humeyni’nin Mehdi Bazargan’ı geçici hükümet kurması için görevlendirirken, “*Mukaddes Şerr’i’den dolayı sahip olduğum velâyet’e dayanarak*” ifadesini kullanmasıdır. Bu durum devrim sonrası atamalarda da bu şekilde olmuştur.

³²⁰ **Mehdi zaman/İmam-e zaman**, Şiilikte, Hz Muhammed’in soyundan gelen ve 12. İmam olan Muhammed İbn Hasan İbn Ali’dir. Ortadan kaybolması (gaybı) sonrası yeniden dünyada görünmesi (zuhuru) beklenmektedir.

³²¹ “İran İslâm Cumhuriyeti Anayasa Metni”, <http://arama.iranikulturevi.com/ANAYASA%20METN%C4%B0-1i.cgi>, [02/01/2018]

³²² Halil Işılak, Mercii Taklid-Velâyet-i Fakih Anlayışı ve Irak Şiiliğinde Mercii Taklidlerin Velâyet-i Fakih Anlayışına Bakışı, **IntJSCS**, 3, 2015, 393. Bu konuda yapılmış bir diğer çalışma için bakınız: Hadi K. Loui, “İran’da Dini Otorite ve Meşruiyet Tartışmaları”, 20.04.2018, IRAM, [01.08.2019].

³²³ Taflıoğlu, **age**, 96.

³²⁴ **age**, 99.

Buradan anlaşılacağı üzere Humeyni'ye göre, egemenlikte öncelik İslam'da ve bu sebepten Velayeti Fakih'tedir.³²⁵

Şii inancına göre, Hz. Peygamber'den sonra halifelik Hz. Ali'ye dolayısıyla da onun soyuna geçmelidir. Oniki İmam inancına göre, kayıp olan Onikinci İmam; Muhammed el-Mehdi dönene kadar en geçerli yönetim şekli ulema önderliğinde İslam Cumhuriyeti'nin tesis edilmesidir. Humeyni tarafından geliştirilen bu yeni politik çerçeve ulemayı, müçtehidleri yalnızca devrime öncülük eden değil yönetime öncülük edecek şekilde söz sahibi kılmıştır.³²⁶ Kısaca özetlemek gerekirse, Velayet-i Fakih, Humeyni tarafından ileri sürülen, “Kayıp İmamın” yokluğunda siyasi otoritenin “adil bir fakih” tarafından üstlenilmesi ve devlet başkanı olmasını savunan teoridir. Veli-i Fakih; İran İslam Cumhuriyeti yönetimi hiyerarşik yapısının en üst mevkiinde bulunan müçtehid vasfındaki kişidir. Farsça'da Rehber tabiri, Veli-i Fakih ile aynı anlamdadır.³²⁷

İran'da rejim dini bir vesayet altında korunmaktadır. Velayet-i fakih otorite olarak demokrasinin önünde dinsel bir yol gösterici olarak konumlandırılmıştır. Hem genel siyaset üzerinde hem de yönetimdeki diğer kurumlara atadığı görevlilerle (Uzmanlar Konseyi, Anayasa Koruma Şurası'na atama yapmak ya da Cumhurbaşkanı'nın uygunluğunu denetleyip onu görevden almak gibi) Fakih, rejimin devamını ve sistemin kontrolünü sağlamaktadır. Anayasa'nın sekizinci bölümünde Rehber'in üstünlüğü, görevi, şartları ve en önemli konum olduğu açık olarak belirtilmiştir.³²⁸ İranlı siyaset sosyoloğu Hüseyin Beşiriye konuyla ilgili çalışmasında Velayeti Fakih'i şöyle ele almıştır:³²⁹

“Velayeti Fakih teorisinin yorumuna göre, İslam devletinin yöneticisi, sadece şer'i ahkamları uygulamakla kalmaz; aynı zamanda metafizik alem ile irtibatı olan peygamberlerin ve imamların yerine geçmiştir. Şia siyaset teorisi çerçevesinde dini bir devlet kurulduğu takdirde, iki temel kavram; ictihad ve taklid, modern vatandaş kavramını gölgede bırakarak şer'i bir vazifeye dönüştür ve bir tür siyasi oligarşi yaratır. (...) Din adamları sınıfı, iktidarı kendi tekelindeki bir hak olarak görür. Zira ictihad prensibine göre, dini bilgiye sadece onlar vakıftır ve bu haklar çerçevesinde, farklı ve ayrıcalıklı niteliklere sahiptirler. (...) İslam Devrimi neticesinde, Şi'i din adamları, kelimenin tam anlamıyla bir sınıfa dönüşerek yeniden örgütlendi. Bir yandan Şi'i siyaset teorisi hayata geçirilirken, Devletin yapısı din adamları ve

³²⁵ age, 100.

³²⁶ Üstün, age 12.

³²⁷ age, 11.

³²⁸ “Islamic Republic of Iran Constitution”, <http://www.iranonline.com/iran/government/constitution/>, [02/01/2018].

³²⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Beşiriye, age, 106-107.

fakihlerin yönetimine dönüştü. Diğer yandan Şi'i siyasi kültür, kurulan yeni devlet aracılığıyla genişlemeye ve yaygınlık kazanmaya başladı.”

Siyaset biliminin devleti ele alışındaki basit tanımlamadan yola çıkarsak, yönetenlerce devlet bir hakem gibidir. Uzlaşmaz taraflar arasında bir taraf değil, devletin kuruluş sözleşmesinden aldığı güç, görev tanımı üzerinden yüksek yetkilerle donatılmış, doğruyu yanlıştan ayıracak kişi olarak ortaya çıkmıştır.³³⁰ İran Anayasası ilk maddesinde devletin İslam Cumhuriyeti olduğu ve Kuran'ın adaletine tabii olduğu, ikinci maddesinin 5. fıkrasında, imam'ın liderliği, daimi yön göstericiliği ve İslam devriminin kesintisiz sürecini sağlamadaki temel rolü vurgulanmıştır. 5. maddede ise Onikinci İmam'ın görünmediği, kayıp olduğu bu zaman sürecinde adil ve dinibütün Fakih onun yerine üstlenecektir.³³¹ İran anayasasında güçler ayrılığı ilkesi (57. madde) yazmakla birlikte, birbirinden bağımsız olan bu üç egemen kuvvet yasama, yürütme ve yargı kuvvetleri Rehber'in denetimindedir.³³²

İran anayasasına göre, İran dış politikası dahil tüm genel siyasetini belirleyerek genel çerçevesini çizen Lider en yüksek resmi makam olarak kabul edilmiştir. Diğer cumhuriyet rejimlerinden farklı olarak cumhurbaşkanı değil, Lider nihai güç ve otorite sahibidir. Öte yanda yasama organı İslami Şura Meclisi ise, anayasaya göre Anayasa Koruyucular Konseyi olmadan bu işlevi yerine getirememektedir. Bu noktada Konsey'in onayı olmadan yasalar yürürlüğe giremez. Bu bağlamda bir diğer önemli organ ise, Düzenin Yararını Teşhis Konseyi (*Mecme-yi Teşhis-i Maslahat-ı Nizam*)'dır.³³³ Bu noktada Anayasa Koruyucular Konseyi'nin altı üyesini atayan yetkinin Rehber'de olduğu göz önüne alınmalıdır.

Rehberlik makamında görev yapacak kişinin sahip olması gereken özellikler, İslami rejim çıkışıdır. İlk olarak, kanunlara, hukuka hâkim olması ve adaletli

³³⁰ Çağla, *age*, 182.

³³¹ “Islamic Republic of Iran Constitution”, <http://www.iranonline.com/iran/government/constitution/>, [02.01.2018].

³³² Sinkaya, *age*, 19.

³³³ Moslem, *age*, 31-32.

olmasıdır.³³⁴ İran Anayasası'nın; 2, 5, 57, 60, 91, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 131, 142, 157, 175. ve 177. maddeleri konuyla ilgilidir.³³⁵

Aynı dönemde Soğuk Savaş'ın etkin olduğu yıllar olmasının da etkisiyle bir ayırım da ideolojik olarak öne çıkmıştır. Humeyni'nin inancına göre dünyada ideolojik ayrımlardan ziyade ancak ezilen ve ezenler³³⁶ ayrımı mevcuttur. Bu bağlantıdan dolayı İslam Cumhuriyeti monarşi karşıtıdır. Devrim öncesi İran içerisinde monarşi ezen, zulmedendir. Bu bağlamda Körfez'in Arap Emirleri de ezen tarafta yer almaktadır. Buna ek olarak Müslüman olmasalar bile, dünyanın zayıf milletleri, zulme uğrayanlar olarak görülmektedir. Suni olarak iki kutba bölünmüş sistemde, Ayetullah Humeyni'ye göre ülkeler ABD'nin kapitalist çizgisini izleyenler ve SSCB'nin sosyalist inancını destekleyenler olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu ülkeler dünyayı hakimiyetleri altına almışlardır. Aslında aralarındaki ideolojik ayırım sunidir ve diğerlerini buna inandırıp kontrolleri altına alabilmeyi sağlamak içindir.³³⁷ Dönemin iki süper gücü dışında kalan ülkeleri bağımlı olmakla ve onlara hizmet etmekle suçlayan Humeyni'ye göre yalnızca İran İslam Cumhuriyeti gerçek anlamda bağımsızdır.

Humeyni, *Vasiyetname*'de Monarşi döneminde yaşanan doğu ve batıya olan dış bağımlılığa ve teknokrat ithalatına vurgu yaparak, milli kültür ve seviyenin yerli kaynaklarca doldurulmasının önemine değinmektedir. Buradan vurgulanan nokta hem yerli hem de islami olana yapılan vurgudur. Humeyni *Vasiyetname*'de islami yönetimi ve dayanağını, "İslam Dünya görüşünün önemli bir konusu yönetimdir, Kuran ve Sünnet yönetime ilişkin ilkeler içermektedir." şeklinde kaleme almıştır.³³⁸ *Vasiyetname*'de belirtilen bir diğer nokta, İslam Devrimi'nin kalıcılığı hakkındadır. İç ve dış sömürü düzeninin kırılması için İslam Cumhuriyeti'nde tehlike yaratacak ihtilaflar çıkmamalıdır. Ülke dışından özellikle bunun için yüksek oranda harcamalar yaparak bölgeden kendi çıkarları peşinde işbirlikçileri bulacağına vurgu yapmıştır.

³³⁴ "İmam Açısından Rehberlik", <http://leader.ir/tr/content/14153/%C4%B0mam-A%C3%A7ısından-Rehberlik>, [03.06.2017].

³³⁵ Bu maddelerin ayrıntıları ve tamamı için bkz: "Anayasa'da Liderlik Konumu", <http://leader.ir/tr/law>.

³³⁶ Bu konu İran Anayasası'nın 154. maddesinde de yer almıştır.

³³⁷ R. K. Ramazani, "Iran's Foreign Policy: Contending Orientations", *Middle East Journal*, Vol, 47, No. 2, Spring 1989, 204'den aktaran Gündoğan, *age*, 267.

³³⁸ Humeyni, *age*, 27.

Propagandalara dikkat çekerek, din adamlarının da bu işbirliğinde bulunabileceğini belirtmektedir.³³⁹ Humeyni açıkça bunun ABD kaynaklı ve bağlantılı kişilerce yapılabileceğini yazmıştır. 1953 darbesi, Irak Savaşı'ndaki durum, yahut ABD'nin İslam Cumhuriyeti'ne karşı 1980'lerdeki karşıt duruşuna bir referans vererek bu noktaya dikkat çekmiştir.

3.2.3. Rejimin Siyasal Meşruiyet Dayanağı

İran İslam Cumhuriyeti'nin anayasal olarak somutlaştırdığı Humeyni'nin Şii - Caferi mezhebi yorumu 1979 sonrası İran'da gerçekleşmiştir. İran'ın dış siyasetini anlamaya çalışırken birçok analizin eksik kalmasının sebebi Humeyni tarafından oluşturulan bu anlayışın kavranamamış olmasıdır. Velayeti Fakih'in dayandığı Şii'deki imamet inancı, rejime koruyuculuk edecek bir dini kavram, mertebedir. Bu noktada, "bu inancın meşruiyet kaynağı nedir?" sorusu ortaya çıkmaktadır.

İran İslam Cumhuriyetinde rejimin meşruiyetinin iki dayanağı bulunmaktadır, bunlar teokrasi ve demokrasidir. İran Anayasasına göre meşruiyet anlayışının ilahi dayanağı olduğu inancı anayasal olarak kabul edilmiştir. Teokrasi, din adamlarının yönetimde ağırlıklarının bulunduğu dine dayalı yönetim biçimidir. İran teokrasisi Humeyni'nin Velayet-i Fakih öğretisi üzerinden yükselmektedir. İran'da demokrasiyi, din sınıfının yol göstericiliğinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Küresel bir demokrasi anlayışının mevcut olmadığı İran'da, demokrasinin bazı unsurları bulunsada bunlar anayasal olarak 1979'da belirtildiği ve günümüze ulaştığı üzere en büyük güç, siyasi olarak en üst mertebe olan Rehber'e verilmiştir. "*Siyasal meşruiyet konusu bir yandan yöneticilerin kendi iktidar ve egemenliklerine meşruiyet kazandırmasını, diğer yandan yöneticilerin iktidatlarını onaylayan vatandaşların gerekçelerini açıklar.*"³⁴⁰ Öte yandan, Ehtashami'nin ifade ettiği gibi, "İran rejiminin meşruiyeti devlet olarak uzlaşmacı rolüne ve devletlerarası hareketlerin lideri olmasına dayanır."³⁴¹

Farklı otorite tiplerini sınıflandıran Max Weber'e göre üç tip otorite vardır. Bunlar, Geleneksel, Karizmatik ve Rasyonel otoritedir. Weber'in sınıflandırmasında

³³⁹ age, 42-43.

³⁴⁰ Beşiriye, age, 84.

³⁴¹ Anoushiravan Ehteshami, Raymond A. Hinnebusch, **Syria and Iran Middle Powers in a penetrated regional System**, (USA: Taylor and Francis e-library, 2002), 14.

ikinci örnek olan karizmatik lidere göre, kitlelerin lidere atfettikleri olağanüstü özellikler ve ona duydukları bağlılık liderin nasıl algılandığı ile ilgilidir.³⁴² Mustafa Kemal Atatürk, Lenin, Gandhi, Martin Luther King ve İran Lideri Ayetullah Humeyni de bu tip liderlere örnek gösterilebilir.

Weber, ‘Karizmatik lider’i otoritesini olağanüstü yeteneklerden, özelliklerden veya daha muhtemel olarak tarafların, liderin bu kişisel özelliklere sahip olduğu inancına dayandırır.³⁴³ Weber’e göre karizmatik otorite kişisel otorite olarak tanımlanmaktadır. Bu karizma, kutsallığa, kahramanlığa ve liderin emrettiği, ilham yoluyla bildirdiği kurallara dayalı modellere veya emirlere sadakatten oluşmaktadır.³⁴⁴

Karizmatik liderin demeçlerindeki vurgular çok kuvvetlidir. Mücadelesini, doğruluğunu sürekli örneklerle vurgulamaktadır. Açıklamalarında şeytan, düşman gibi kelimeler sıklıkla vurgulanmaktadır. Allah’ın yanında olduğu empoze ettirilmektedir. Takipçileri tarafından insanüstü algılanır, körü körüne inanılır; lidere itaat bakidir ve lidere mutlak duygusal destek vermektedirler.³⁴⁵ Karizmatik liderdeki karizma anlayışı taraftarlarının onu tanımlama biçimleriyle ilgilidir ve böylelikle aslında oldukça sıradan bir lider de karizmatik lider olarak adlandırılabilir. Bu noktada önemli olan, bu tür bir liderin, doğaüstü ya da sıradan bir birey için ulaşılmaz istisnai güçlere, niteliklere sahipmiş gibi görüldüğü süreç olduğudur.³⁴⁶

H. Beşiriye çalışmasında, İran siyasal düzeninin 1979 sonrasını üç dönemde incelemiştir. Humeyni’nin yönettiği yıllar olan 1979 – 1989 arası Karizmatik İktidar ve siyaset dönemi, ikinci olarak 1989 – 1997 arasını Geleneksel İktidar ve siyaset dönemi ve üçüncü olarak 1997 sonrası ortaya çıkan Yasal İktidar ve siyaset dönemi olarak sınıflandırmıştır. 1979 yılında devrimin ve İslam Devleti’nin meşruiyet kaynağı İslami gelenek ve Ayetullah Humeyni’nin karizmatik önderliği idi. Humeyni sonrası bunun sürdürülebilirliği haklı bir soru olarak ortaya çıkmıştır. Böylelikle 1989 sonrası Geleneksel İktidar, yasal ve demokratik iktidar anlayışına egemen

³⁴² Heywood, **age**, 307.

³⁴³ George Ritzer, **Klasik Sosyoloji Kuramları**, çev. Himmet Hülür (Ankara: De Ki Basım Yayım, 2014), 26.

³⁴⁴ Efegil, **age**, 230.

³⁴⁵ **age**, 231.

³⁴⁶ Ritzer, **age**, 245.

olmuştur. 1997 seçimleri sonrası yeni kutuplaşma oluşmuş ve iktidarın meşruiyetini sağlamak için bu yeni eğilime yönelinmiştir.³⁴⁷

İran siyasal düzeninin İslam Devrimi sonrası iktidar ve meşruiyet türlerini siyaset sosyolojisinde Beşiriye şu şekilde dönemleştirmiştir;³⁴⁸

1. 1979 – 1989 Karizmatik iktidar ve siyaset dönemi: İran’da siyasetin eksenini Humeyni’nin şahsı ve düşünceleri olmuştur. Dolayısıyla karizmatik iktidar geleneksel ve bürokratik iktidarın önüne geçmiştir. Yönetici kadro onun takipçileri ve öğrencilerinden oluşmuştur. Din adamları oligarşisi daha örgütlü ve teşkilatlı bir nitelik kazanarak kendi siyasal düzenini oluşturmuştur. Bu dönemde meşruiyet türleri birbirine kriz çıkarma potansiyeli karizmatik meşruiyetin etkinliği sayesinde söz konusu olmamıştır.
2. 1989 – 1997 Geleneksel iktidar ve siyaset dönemi: Humeyni sonrası varisi olan din adamları sınıfı kurumsallaşarak sistem din adamları sınıfının egemenliğine dönüşmüştür. *“Başka bir ifadeyle, karizmatik iktidar konusunda muhafazakar ve gelenekselci bir yorum yaygınlık kazanarak din adamları sınıfının çıkarları ve onun sosyal dayanağı olan Pazar ile ticari sermayedar sınıfları arasında daha derin bir bağ oluşmasını sağladı.”*
3. 1997 - Yasal iktidar ve siyaset dönemi: Hukukun üstünlüğünü savunma, karizmatik ve geleneksel iktidarı birbirine daha fazla yaklaştırmıştır. Velayeti Fakih konusunda daha demokratik ve yeni yorumlarla meşruiyet krizinin oluşmakta olduğunu göstermiştir. Bu demokratik yorumlar şunlardır: Fakih’in mutlakiyetini anayasa ile sınırlandırmak, halk tarafından seçimini sağlamak ve nihayet belirli bir süre için görev yapması gibi fikirlerle çıkmışlardır. 1990’ların sonunda şiddetli bir krize dönüşmüştür.

Teori genel olarak bu şekilde sınıflandırılrsa da pratikte bu üç meşruiyet biçiminin karışımı ile karşılaşılabilir.

Anayasal olarak baktığımızda ise İslam Cumhuriyeti üç tür dayanak üzerinde yükselmektedir. Meşruiyetinin dayandığı bu üç dayanaktan birisi Velayeti Fakih anlayışı, ikincisi din adamları iktidarı ve üçüncüsü yasal demokratik iktidarın meşruiyetidir. Humeyni’nin nazarında demokrasi, batı kökenli her kavram gibi

³⁴⁷ Beşiriye, **age**, 87-88.

³⁴⁸ **age**, 84-90.

İran'ın kültürüne Batı tarafından dayatılan ve İran için olumsuz sonuçlar doğurabilecek bir olgudur. Öte yandan Humeyni İran halkının da yönetime katılması gerekliliğini kabul etmektedir. Dolayısıyla İran için en uygun olan yol gösterici, siyasal sistemde yönetici olacak kişinin yani Rehber'in liderliğinde bir demokrasi varlık gösterirse ancak bu "İslam Cumhuriyeti" için uygun olabilecek, geçerli olarak kabul edilebilecek yönetim şeklidir.

Juan J. Linz'in ifadesiyle aktarırsak, İran yönetimi, demokrasiyi, otoriter biçimlerle geleneksel meşruluğun kalıntılarını birleştirerek, geleneklerinden de kopmadan görünüşte istikrarlı olan sosyal düzenlerini sürdürebilmektedirler.³⁴⁹ Öte yandan en temelde, Rehberlik makamının ve dini hiyerarşik bir yapının olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu yapının altında çoğunluğu din adamlarından olan ve olmayan birçok kurum, kişi yahut dini vakıflar bulunmaktadır. Bu noktadan hareketle bu karmaşık siyasal yapının dışarıdan anlaşılması hayli güçtür. Rejim batı tipi bir küresel demokrasiden çok farklıdır. Öte yandan seçimler düzenli olarak dört yılda bir yapılmaktadır.³⁵⁰ Demokrasinin temel gereklerinden olan seçimler, halkın egemenliği ilkesi için temel şartlardan olsa da siyasal katılım oranı önemlidir. İran'da seçim zamanı basın yayın organlarında ve Devrim Rehberi'nin açıklamalarında siyasal katılıma sürekli vurgu yapılması ve bunun rejime duyulan güven ve desteğin göstergesi olduğunun vurgusu dikkat çekmektedir. İslam Cumhuriyeti Anayasası ve maddelerinde açık olarak yer alan meşruiyet dayanakları; İslam-Kuran, Rehberlik ve halk oylaması olarak belirtilmiştir.³⁵¹

Humeyni'nin sürgünden döndüğü ilk andan beri kullandığı dil ve söylemlerde, yeni rejime yönelik, "Allah'ın hükümeti" ve itiraz edenlere yönelik "Allah'a karşı gelenler" tanımlamaları mevcuttur. Böylelikle "biz ve onlar" şeklinde bir algı yaratılmıştır. Humeyni'nin yorumunda, buna karşı gelenler Peygamber'e ve Onikinci İmam'a karşı gelmektedirler. Bu da pratikte muhalefet etmesi kolay olan bir durum değildir. Böylelikle devlet ruhban sınıfının yönetimine geçmiştir. Bu bağlamda İran tarihinde ilk kez Şii fakihler devlette resmen sorumlu ve yönetici hale gelmiştir.

³⁴⁹ Juan J. Linz, **Totaliter ve Otoriter Rejimler**, 4. bs, Çev. Ergun Özbudun, (Ankara: Liberte Yayınları, 2017), 145.

³⁵⁰ Linz, **age**, 40.

³⁵¹ Taflıoğlu, **age**, 103.

Mabon'un da belirttiği gibi “Velayeti Fakih’e itaatsizlik, Allah’a karşı gelmektir.” Bu olgu İran toplumu için *de facto* gerçekliktir. Öte yandan hukuken İran ceza yasasında da yer almaktadır.³⁵² Beşiriye’ye göre İslam Devleti ideolojik bir devlet olarak, Humeyni sonrası dönemde daha fazla krizle karşı karşıya kalmıştır. “İdeolojik düzenlerde siyasal katılımdaki kısıtlamalar, genellikle meşruiyet problemini de beraberinde getirir.”³⁵³ Siyasal katılım ve meşruiyet konusu arasındaki ilişki egemenlik sorununun belirmesi ile taçlanır. İran seçimlerinde her dönem en çok vurgulanan konunun buna uygun olarak halkın seçimlere olan katılımı yönünde olması ve Rehber’in bunun İslam cumhuriyetine olan aidiyeti gösterdiğini belirtmesi bu bağlamda açıklanabilmektedir.

3.2.3.1. 1989 Anayasası

İran’da tarihsel olarak ilk anayasal hareketlere baktığımızda, 1906 Anayasa hareketi Şii düşüncesi için büyük bir farklılaşma yaratmıştır. 1979 İslam Devrim’ine giden süreçte Şii ulemanın dini anlamda “gaybet” döneminde meşruiyetini kısmı olarak kabul ettiği³⁵⁴ siyasal erkle birlikte bu anayasada yer alması bir farklılaşma yaratılmasına sebep olmuştur. Bunun etkileri yakın gelecekte değilse bile İslam devrimine giden süreçte ortaya çıkmıştır. Ayetullah Humeyni’nin Velayet-i Fakih teorisini geliştirerek uygulama şansı elde ettiği İslam Cumhuriyeti’nde ise durum tamamen değişmiştir.

1989 tarihi rejim için kritik bir yıl olmuştur. 1989 yılında gerçekleşen olaylar, hem küresel hem de ulusal ölçekte büyük etkiler ve belirsizlikler yaratmıştır. Berlin Duvarı’nın çöküşü, Sovyetler Birliği’nin Afganistan’dan çekilmesi, İslam Cumhuriyeti kurucusu Ayetullah Humeyni’nin ölümü gibi gelişmeler bu dönemde ardı ardına gerçekleşmiştir. İslam Cumhuriyeti 10. yılına Irak Savaşı’nın yıpratıcılığı sonrası ekonomide toparlanma ihtiyacının yüksek olduğu bir zamanda girmiştir.

1989 yılına gelindiğinde Anayasa tartışmaları başlamıştır. 1979 Anayasası, 1989 yılında değişikliğe uğramıştır. Yapılan değişikliklerle Başbakanlık, aynı yıl

³⁵² “İslami Ceza Yasası”, www.ghavanin.com/detail.asp?id=1232, yasanın 514. maddesine göre, Lider’i aşağılayıcı söz söylemek 6 aydan 24 aya kadar hapis cezası ile suçtur.

³⁵³ Beşiriye, **age**, 72.

³⁵⁴ İsnaaşeriye (12 İmam inancı temelinde yer alan Şii İslam anlayışı) inancına göre, “gerçek otoritenin, kayıp olan onikinci imamın yeniden görüneceği zamana kadar tüm otoriteleri gayri meşru” telakki eden anlayış Kaçar Dönemi itibarıyla İran’a yerleşmiştir.

kaldırılmıştır. Lağvedilen Başbakanlık kurumunun yetkileri çoğunlukla Cumhurbaşkanlığında toplanmıştır. Bunun haricinde Humeyni sonrası, Rehber'in nitelikleri ile ilgili düzenlemelere gidilerek, Rehber'in Merce-i Taklid olma zorunluluğu kaldırılarak fetva verecek düzeyde bilgi sahibi olması yeterli denilmiştir. Bu değişiklik *merceiyyet* vasfı olmayan Ayetullah Hamaney'in toplumdaki *Mercei Taklid* vasfına sahip Ayetullahlar tarafından eleştirilmesine sebep olmuştur.³⁵⁵ Buna ek olarak, yeni düzenlemeyle Rehberlik Konseyi kaldırılmıştır. Meclis-i Hubregan Veli-i Fakih seçmekle sorumludur.

Veli-i Fakih'in yetkilerinde de değişikliğe gidilmiştir. Düzenin Yararını Teşhis Heyeti ile istişare sonrası Cumhuriyetin genel politikalarını belirlemektedir. Buna ek olarak, Emniyet Genel Müdürü'nü atamak yahut azletmek de Fakih'in yetkisindedir. Yasama, yürütme ve yargı arasında oluşabilecek sorunları çözerek, sistemin tıkanmasını engellemek Fakih'in görevlerindendir.

Yapılan değişiklik ile Rehber için tayin ve azil edilemez şerhi kaldırılmıştır. 1979 Anayasası'nda önderliğin temel şartı *merciyyetti*, 1989'da bu şart kaldırılarak onun yerine *içtihad* ve *fakihliğin* yeterli olacağı yazılmıştır.³⁵⁶ Anayasa değişikliğiyle, Cumhuriyet liderliğinin ya seçkin bir fakihin ya da kıdemli Fakihler Konseyi'nin elinde olması ön koşulu Konsey tarafından kaldırıldı. Anayasa'nın 109, 112 ve 176. maddeleri olmak üzere üç yeni madde eklenmiştir. 176. madde Ulusal Güvenlik Yüksek Kurulu'nun kurulması ve devlet başkanının kontrolünde olması için yetki vermiştir. 109. madde Fakih'in sahip olması gereken özellikler ile birlikte görevlerini yeniden tanımlayarak, bazı organların fakihe danışmanlık yapmasını ve kararlar üzerinde bir denetleme mekanizması kurulmasını sağlamayı amaçlamıştır.³⁵⁷ Temmuz 1989'da yapılan halk oylamasında %97 oranında evet oyu çıkmıştır.³⁵⁸ Böylelikle Humeyni dönemi sonrası rejimin kontrol mekanizmaları daha sağlam dağıtılmıştır.

İranlı siyaset sosyoloğu Asef Bayat, genelde Ortadoğu üzerine yapılan çalışmaların Şarkiyatçı bakış açısıyla yapıldığını belirterek, ülkeleri tek tip analiz

³⁵⁵ Üstün, **age**, 41.

³⁵⁶ Beşiriye, **age**, 107.

³⁵⁷ Ercan Çitlioğlu, "İran'ı Anlamak", <http://sam.baskent.edu.tr/makaleler/iranianlamak.pdf>, (Ankara: 2015), 47.

³⁵⁸ Abrahamian, **Modern İran...**, 237.

etmenin yanlışlığına dikkat çektiği çalışması *Ortadoğu'da Maduniyet* kitabında, farklı, özgül, değişken toplumları ele almaktadır. Buna ek olarak, İslam Devrimi deneyimi ve Irak Savaşı, İran'ı bölgedeki benzerlerinden ayırdığını belirtmektedir. 1980'lerin devrim, rejim değişikliği ve savaş gibi özel durumundan sonra 1990'ların toplum nezdinde farklı yansımaları ortaya çıkmıştır. Savaş iç çekişmeleri bastırmış, savaş bittiğinde kentsel kitle protestoları gibi kolektif eylemler için yeni bir fırsat doğmuştur.³⁵⁹

İran'da egemenlik kurma arayışları sürekli el değiştirse de -coğrafya yine ulusların kaderinde belirleyici, etkileyici- olmaya devam etmiş ve yöneticiler tarafından kurulan baskı toplum üzerinde hissedilmiştir. Velayet-i Fakih mutlak ve sorgulanmaz konumuyla, iç siyasette dengeleri korumak ve tüm politikaları İslam'a uygun bir çizgide konumlayan en üst anayasal otoritedir.

Genel olarak özetlersek, İran'da devrim sonrasında hayata geçirilen yönetim sistemi, başta din adamları olmak üzere ortak bir kabulle şekillenmemiştir. Tartışmalar süreçte devam etmiş ve 1989 anayasa değişikliği ile rejimin ilk yıllarında yaşananlardan çıkarılan dersle güçte merkezileştirmeye gidilmiştir. Bütün bu düzenlemeler güçte merkezileştirmeyi sağlamak için yapılmıştır. Veli-i Fakih'in otoritesi arttırılmış, daha güçlü bir Fakih ortaya çıkarılmıştır.

1989 Anayasası'nın eleştirildiği noktalar sadece Hamaney'in kişiliği nezdinde olmayıp, bir elde bu kadar yetkinin toplanması konusunda ağır eleştirilere sebep olmuştur. Yapılan bazı çalışmalarda, İran siyasal sistemindeki farklı görüşlerin bugün İran'ın başta reformcu ve muhafazakarlar arasında olmak üzere taraflara ışık tuttuğu ve ayrıştıkları noktalara etki ettiği belirtilmiştir.

3.2.4. İran İslam Cumhuriyeti'nde Hizipler

İran İslam Cumhuriyeti'nde küresel anlamda olanın aksine siyasi parti tabanında örgütlenme bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu siyasi hiziplerin de bulunmadığı anlamına gelmemektedir. 1979 yılındaki ilk anayasa tartışmalarını anayasa bölümünde incelediğimiz üzere, din adamları arasındaki en temel tartışmalara konu olan Velayet-i Fakih konusundaki görüş ayrılıklarından başlayarak gruplar arası bir farklılaşma mevcuttur. Daha da geriye gitmek gerekirse, İslami

³⁵⁹ Bayat, *Ortadoğu'da Maduniyet*, 73.

rejim kurulmadan önce, devrim sırasından başlayarak toplum içinde farklı talepler gelişmiştir. Bu talepler genel olarak monarşi karşıtı, Cumhuriyet yanlısı talepler olsa da devrime yön vererek onu İslam Cumhuriyeti şekline getiren Ayetullah Humeyni'yi destekleyen kesim olmuştur. İslam rejiminin ilk yıllarında nispeten daha çok farklılık barındıran yapılar mevcuttur. Özellikle 1980 yılında Irak ile savaşın başlaması sonrası bir anlamda Humeyni açısından yönetime dair talebi olan farklılıklardan kurtulmak kolaylaşmıştır. Devrim sonrası her kesimin devletin yapısını şekillendirme arzusu bulursa da Ayetullah Humeyni tarafından liberaller, laikliği savunanlar, komünistler, İslami Marksistler gibi siyasal yelpazedeki farklı taraflar bertaraf edilmiştir. Onlara ek olarak Velayet-i Fakih'in Humeyni yorumuna dini açıdan karşı çıkan Şii mollalar da aynı sonu paylaşmıştır.³⁶⁰

T. Juneau, savaş dönemi ve sonrası İran'a yönelik yaptığı analizde, seçilmişler ve atanmışlardan oluşan İran siyasal sistemini, resmi ve gayriresmi kurumlardaki hiziplerin karşı karşıya gelerek karar alma üzerinde etki oluşturmaya çalıştıkları bir alan olarak tanımlamaktadır. Rejimin tercihlerini asıl belirleyen etkenin rejimin kimliği olduğunu vurgulayan Juneau, bu yarışın belirli kısıtlar içinde gerçekleştiğini, daha doğru bir ifadeyle sınırları İslam Cumhuriyeti ve Liderlik makamı tarafından çizilmiş bir çerçevede, bu iznin altında gerçekleşmesine izin verildiğini vurgulamaktadır.³⁶¹

Bu noktada göz önünde bulundurulması gereken en önemli nokta İran siyasi figürlerinin açıktan rejime muhalefet edemeyecekleridir. Yapılan analizlerde en büyük yanlış burada olmaktadır. İran'da modern demokratik anlamda siyasi partiler olmasa da reformcu (ıslahtaleb) yahut muhafazakârların (usulgera³⁶²) siyasetleri doğal olarak temel farklılıklar içermektedir. Adayların seçim öncesi, Rehber ve devlet kurumları tarafından seçime katılmaya elverişli olup olmadıklarının onaylandığı unutulmamalıdır. Bu grupların yaptığı bir anlamda sistemin içinde farklılaşmaktır.

Yönetimdeki dini oligarşik yapı 1989 sonrası güçlenmiştir. Bu tarihten itibaren devlet ve siyasetin oligarşiye eğilim göstermesi itibariyle halk arasındaki

³⁶⁰ Juneau, **age**, 95.

³⁶¹ **age**, 92.

³⁶² İran'da ilkeçiler olarak adlandırılan siyasi muhafazakar hizip.

devrim ve savaşın getirdiği kitlesel seferberlik azalmaya başlamıştır. Egemen oligarşi, ticari sermayedarlık ve yarı sanayileşmeyi yaygınlaştırmıştır.³⁶³ İktidar artık daha kurumsallaşmış, ekonomideki özelleştirme politikalarının da etkisiyle gelişen bu durum savaş sonrası dönemin getirdiği bir olgu olarak ortaya çıkmıştır.

Öte yandan, 1981-1989 arasında devletin kurumlarında ortaya çıkan aksaklık ve siyasal eğilim farklılıklarından kaynaklanan yürütmedeki tıkanıklıklar 1989 anayasası ile çözülmeye çalışılmıştır. 1989 yılından itibaren muhafazakar ve sağ gruplar egemen olmaya başlamıştır. Böylelikle diğer grupların siyasi katılımı sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda Anayasa Koruyucular Konseyi sol kesimin adaylarının çoğunun başvurularını uygun bulmayarak reddetmiştir. Bunun sonucunda yeni ittifaklarla halkın taleplerini yansıtmak için siyasete katılmaya çalışan sol kesimin karşısında, birlik ve beraberliği zayıflayan egemen sınıf ve bunun etkileri 1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerine yansımıştır.³⁶⁴

Velayet-i Fakih'in, ilk kez hayata geçirildiği zamandan 1990'ların sonuna geçen sürede grupların farklı yaklaşımları ve tartışmalar eksik olmamıştır. Fakih'in anayasal olarak sınırlandırılmasını talep eden düşünce bu yıllarda giderek güç kazanmıştır.³⁶⁵ Sonuç olarak, bu üç grup arasında hiçbirisi tek başına iktidar olacak kadar tüm kurumlarda güçlenememiş ve karşılıklı tartışmalar ve muhalefet devam etmiştir.

1997 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde rejim için büyük bir kırılma yaşanmıştır.³⁶⁶ 1997 yılına giden süreçte, ideolojik temel zayıflamış, rejimin güç kullanma ihtiyacı artmıştır. 1997 seçimleriyle birlikte iktidar eski ve yeni grup arasında bölünmüş, reformcu hükümetin iktidarı için yeni ideolojik ve toplumsal temel oluşmuştur. Yeni yüksek tahsil almış nesil, aydınlar ve orta sınıf bu grubun toplumsal tabanını oluşturmuştur.³⁶⁷

Bunun ötesinde genel olarak baktığımızda, konum gereği Humeyni'nin ve Hamaney'in de yaptığı üzere makamın getirdiği görev bir anlamda hiçbir hizipin

³⁶³ Beşiriye, *age*, 95.

³⁶⁴ *age*, 83.

³⁶⁵ *age*, 92.

³⁶⁶ *age*, 96.

³⁶⁷ *age*, 99.

tamamen domine etmesine izin vermemektir. Lider rejimin kimliğini şekillendirir ve hizipsel siyasetin sınırlarını çizmektedir. Bu noktada vurgulanması gereken bu hiziplerin rejim karşıtı olamayacakları kadar, Fakih karşıtı da olamayacakları gerçeğidir. Bu bağlamda Fakih'in sınırlarının da dışına çıkamamaktadırlar.³⁶⁸

Hamaney'in siyasal tercihleri genelde geleneksel muhafazakar çizgiye daha yakın durmaktadır. Bunun sonucu olarak genel pozisyonu bu grubun tercihlerine yakın olmaktadır. Lider'in hizipler konusuna bakışı ise bunun batının İran ulusunun birliğine yönelik bir dayatması şeklinde olduğu yönündedir.³⁶⁹

1997 seçimleri sonrası Reformcular (cenah-e eslahtaleb) ve muhafazakarlar (cenah-e usulgera) olarak tanımlanmaktadır. Rafsancani'nin de liderlik ettiği eski sol hizipler kendilerine reformcu olarak adlandırmaya başlamıştır. Reformcuların karşıtı Rehber tarafından iltimaslı olan geleneksel sağ ise muhafazakarlar olarak adlandırılmıştır. Reformcuların rakipleri, 2004 tarihli seçimlerde muhafazakar tanımını kabul etmeyerek kendilerini “ilkeçiler” olarak tanımlamışlardır. 2009 seçimlerinde ise İranlılar tarafından reformcu ve ilkeçiler şeklinde yelpazenin iki kesimi olarak tanımlanmışlardır.³⁷⁰

Özetlemek gerekirse, Humeyni sonrası liderin otoritesinin zayıflamasıyla, hizipler arası rekabet pekişmiştir.³⁷¹ 1989 itibariyle rejimin ikinci döneminde, (karizmatik lider sonrası) meşruiyet, katılım ve egemenlik krizleri gibi üç büyük sorunla karşılaşmıştır. Lider'in temel sorumluluğu devletin bütünlüğünü ve rejimi korumak, toplumsal bölünme ve anlaşmazlıkları gidermektir. Bu dönemde yaşanan hizipler arası çekişme Lider'in fonksiyonlarını zayıflatmış, bir yandan da yeni anlaşmazlıkların oluşumuna sebebiyet vermiştir. Geleneksel ideolojide zayıflama, hem içeride hem de dışarıdan baskılara uğramasına sebep olmuştur. Büyük ölçekten değerlendirmek gerekirse, bu durum dışarıdan içeri küreselleşen sürece etki, ulusal olaraksa demokrasiye geçiş baskılarına tepki olarak da değerlendirilebilir.

Bu bağlamda, reformistler iktidarın bir takım yönetsel parçalarını ele geçirmiştir. Gerek 1997 itibariyle iki dönem Cumhurbaşkanlığı yapan M. Hatemi

³⁶⁸ Juneau, **age**, 94

³⁶⁹ Moslem, **age**, 238.

³⁷⁰ Güneş M. Özyurt, Foreign Policy Perspectives of Political Factions in Iran, METU Master Thesis, 2011, 12-13.

³⁷¹ Juneau, **age**, 96.

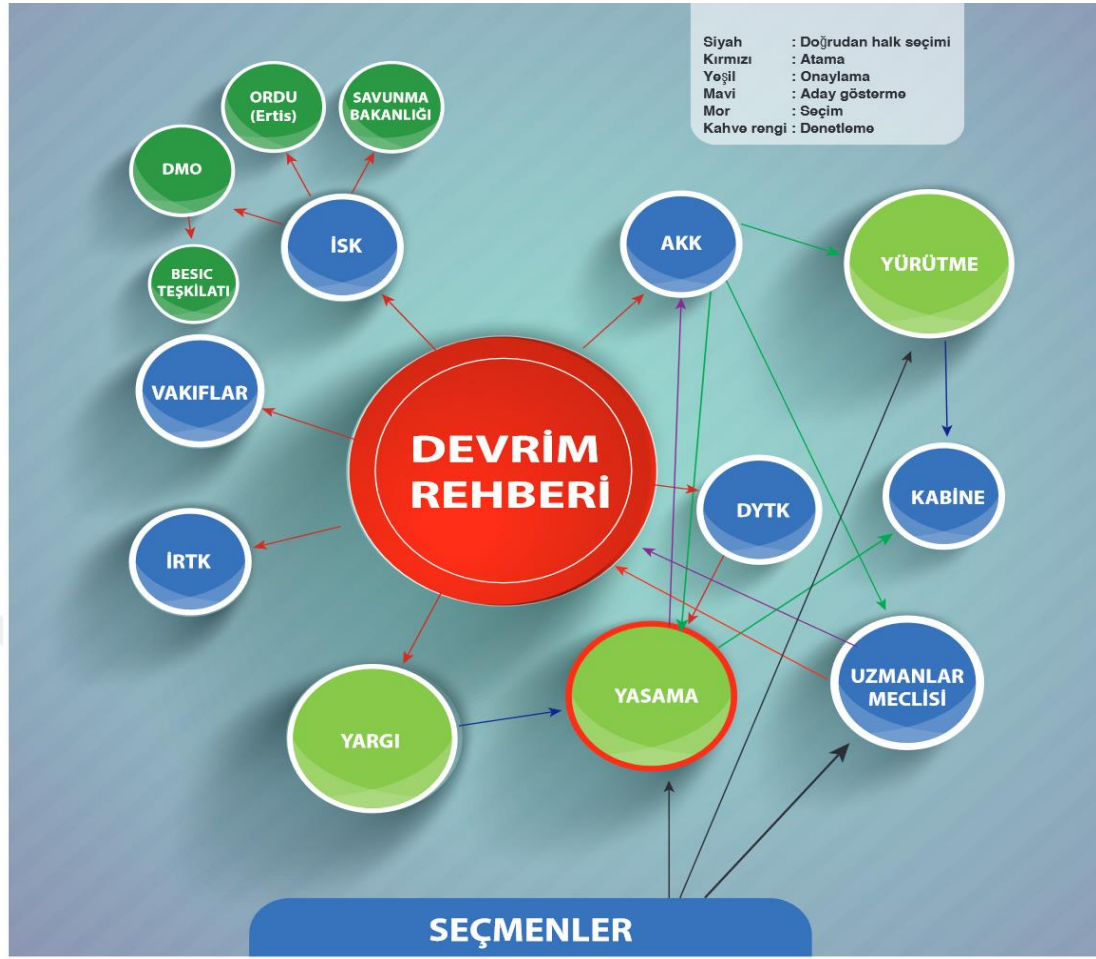
gerek 2013 yılında seçilen H. Ruhani dönemlerinde görüldüğü gibi reformistlerin Cumhurbaşkanı seçilmelerine ek olarak rejimin diğer kilit kurumlarında çoğunluğu ele geçirseler dahi, rejimin kendini koruma üzerine kurulu sistemine takılmaktadır. Bu reformcuların halka vaadettikleri seçim beyanlarının tam anlamıyla gerçeğe dönüşmesi önünde engel olabilmektedir. Yukarıdaki ifadeden anlaşılacağı üzere, seçimler öncesi büyük umutlarla iş başına gelen reformistler, sistemin ve diğer yönetici kurumlardaki muhafazakarların dengeleme ve engellemesiyle beklenen değişiklikleri tam olarak yapamamışlardır.

3.2.5. İran İslam Cumhuriyeti'nde [Dış Politika] Karar Alma Yapısı

Dış politikada kararların nasıl alındığı, kimlerce uygulandığı, anayasada devletin yönetim aygıtındaki kişi ve görevlilere ne görevler verildiğinin ötesinde, bir çok nokta anlaşılması güç ve karmaşık olabilmektedir. İran örneğinde olduğu gibi, söz konusu devletin yönetim şekli, küresel teorik modellemelerden farklıysa, analiz yapmak için muhakkak verili olan hukuki metinlerin ötesine geçmek gerekmektedir. Özellikle sağlıklı veri akışının sağlanamadığı veya ülkenin yüksek güvenlik kalkanlarının özellikle küresel hegemonlarla olan ilişkilerde kesintiye uğradığı süreçlerde, politika çıktılarını anlamak, analiz etmek çok daha zor olabilmektedir.

Kararların kişiler tarafından alındığı ve uygulandığı göz önüne alınırsa, her karar alıcının öznel olduğundan hareketle, algılanan veriler psikolojinin de etkisiyle yorumlanmaktadır. Bu noktada neoklasik realizm, iç ve dış faktörlerin bir başka deyişle yerel ve uluslararası olanın birlikte düşünülmesi, dış politika çıktısının daha iyi analiz edilmesine olanak verecektir varsayımında bulunmaktadır.³⁷²

³⁷² Charles W. Kegley Jr, Decision Regimes and the Comparative Study of Foreign Policy, **New Directions in the Study of Foreign Policy**, ed. Charles F. Hermann, Charles W. Kegley Jr., James N. Rosenau, (Boston: Unwin Hyman, 1989): 249.

Şekil 3.1: İran'da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar

Kaynak: Mehmet Koç, İran'da Devlet Yapısı Ve Temel Kurumlar-I Devrim Rehberliği, https://iramcenter.org/d_hbanaliz/YRANYDA_DEVLET_YAPISI_VE_TEMEL_KURUMLAR_I-DEVRYM_REHBERLYYY.pdf, Ekim 2017.

Daha önceki bölümlerde de sıkça vurgulandığı gibi devrim sonrası 1979 yılında yapılan ve 1989 yılında yenilenen İran Anayasasına göre, nihai ve en üst otorite Lider'dir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi, anayasal olarak Rehber, İran'ın tüm genel siyasal çerçevesini belirler. Bu makam İran'ın farklı devlet yapılanması da göz önüne alındığında İran'a özgü olan parçadır. Rehber'in özel danışmanları vardır ve yetkilerini İslam İnkılabı Rehberlik Bürosu aracılığıyla kullanır.³⁷³ Kanun önünde her İran vatandaşıyla eşit olan Rehber'i atamak Uzmanlar Meclisi'nin yetkisindedir. Rehber pratikte sorgulanamaz, görevini yapamayacak kadar hastalanmadıkça yahut seçilmesine sebep olan niteliklerini kaybetmedikçe, ömür boyu görevde kalır.

³⁷³ Bayram Sinkaya, "İran İslam Cumhuriyeti'nde Siyasal Yapı ve Yönetim", **Ortadoğu Siyasetinde İran**, ed. Türel Yılmaz, Mehmet Şahin (Ankara: Barış Kitabevi, 2011): 25-26.

İran’da dış politika karar yapısı karmaşık ve çok parçalı bir sisteme sahiptir. İran dış politikasının genel prensipleri Anayasa’nın 152-155. maddelerinde dış politika bölümünde belirtilmiştir. Bu maddeler rejimin ilk on yılına etki etmiştir. 1980’lerde dış politika, İran-Irak Savaşı’nın da etkisiyle Ayetullah Humeyni’nin kendisi tarafından yönlendirilmiş ve uygulanmıştır. Fakat o dönemde de din adamları arasında farklı gruplaşmalar ya da kendi çıkarlarını avantaja çevirecek ve dış politik gündemlerini uygulamak isteyenler olmuştur. Bu hizipleşme İslam Cumhuriyeti tarihinden günümüze bugün dahi etki etmektedir.

İslam Cumhuriyeti dış politika temel ilkeleri anayasasında şu şekilde belirlenmiştir; ilk maddede (152. madde) her türlü dış müdahale çeşidine karşı çıkmak, devletin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün korunması, tüm müslümanların haklarının korunması, hegemonyacı süper güçlerle bağlantısızlık ve savaşçı olmayan tüm devletlerle barışçıl ilişkilerin sürdürülmesidir.

Anayasanın dış politika bölümü ikinci maddesinde, ülkenin doğal kaynakları, ordusu, kültürü ve ulusal yaşamın tüm alanlarının üzerinde dış kontrolü getiren her türlü anlaşma yasaktır. Üçüncü madde ise, diğer devletlerin iç işlerine karışmaktan kaçınmayı ve tüm dünyada her türlü ezilenin yanında ezenlerin karşısında olmayı desteklemektedir. Sonuncu dış politika maddesi olan 155. maddede, bu durumda olan “ezilen” herkese kendi ülkelerinde vatan haini olmadıkları müddetçe İran hükümetince siyasi sığınma hakkı tanınacağını belirtmektedir.³⁷⁴

“İran İslam Cumhuriyeti’nin dış politikasında jeopolitik ve siyasî kültürün getirdiği sabit değişkenler yanında, bölgesel ve uluslararası gelişmeler, iç politik dengelerdeki değişimler gibi sabit olmayan etkenler de politika oluşumlarını yakından etkilemiştir. İran’da devrimin ideolojik yapısı, karar alıcıların karakteristik özellikleri, dış politikanın dinî retoriği, devrim ihracı söylemi, rejim içi fraksiyonel çekişme, jeopolitik ve jeostratejik yapısı, dil, kültür, etnik ve dinî yapıdan kaynaklanan ortam, ekonomik kalkınma ve güvenlik arayışı ve Devrim Muhafızları gibi unsurlar, İran dış politikasının oluşmasında etkin olan faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır.”³⁷⁵

İran dış politikası dışarıdan bulunduğu coğrafyanın kırılgan yapısı sebebiyle ve içeriden de kendi devlet sisteminin özgürlüğü sebebiyle (ki bunlar karmaşık karar alma yapısı ile hayat bulmuştur) dönemsel olarak konumlandırmış ve değiştirmiştir. Bu kırılgan ortam İran açısından yeni bir durum değildir. Zira siyasal tarihinde yaşadığı çalkantılı dönemler ve kırılmalar anayasasına da yansımıştır.

³⁷⁴ “Foreign Policy”, <http://www.iranonline.com/iran/iran-info/government/constitution-10.html>, [01.06.2018].

³⁷⁵ Kaan Dilek, **İran’ın Orta Asya Politikaları**, (Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2011), 40.

Karar verme karmaşık bir oyun gibidir. Yarışan taraflar veya koalisyon yapanlar vb. Bir çok pazarlık yapan taraf bir araya gelmektedir.³⁷⁶ Güç ve otoritenin gruplara dağıtıldığı sistemde, en büyük yetki, din adamlarına verilmiştir. Bu dinsel gruplar modern yahut Cumhuriyet kurumları üzerinde yönetici bir yetkiye sahip görülmektedir. Hem cumhuriyetin kurumları hem de sistemdeki devrimci kurumlar dinsel bir yönlendirmeye yönetilmektedirler.³⁷⁷

Bu noktadan hareketle, kişi ve kurumların görev ve yetki tanımlarına baktığımızda, paylaşılmış, parçalı bir yapı göze çarpmaktadır. Sistemin işleyişindeki iki kilit kurum olan Düzenin Yararını Teşhis Heyeti (Macmae-ye Teşhis-i Maslahatı Nizam) ve Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi (Şuraye Aliye Emniyeti Melli) doğrudan Rehber'in talebiyle işlemektedirler. DYTH, İslami Şura Meclisi ve Koruyucu Şura arasındaki anlaşmazlıkları çözmek üzere kurularak, devletin genel siyasetinin belirlenmesinde danışma kurulu vazifesi görmektedir. Rehber'in isteği üzerine toplanan heyet, mevzu bahis konuyu çözüme kavuşturmakla görevlidir. Heyet ayrıca Rehber'in görüşülmesini istediği konuları görüşerek, ülkenin genel siyasetinin belirlenmesi için yine Rehber'e görüş hazırlamaktadır. Anayasanın 112. maddesine göre, heyetin bütün üyeleri Rehber tarafından atanır ve alınan kararlar Rehber'in onayı sonrası icra edilir.³⁷⁸ Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi'nin görevi ise Lider'in tayin ettiği genel siyaset çerçevesinde ülkenin güvenlik ve savunma politikalarını belirlemek siyasi ve tüm faaliyetlerin genel güvenlik ve savunma tedbirleriyle uyumlu hale getirilmesini temin etmektir. Konsey'in kararları Rehberlik makamının onayından sonra icra edilir. Cumhurbaşkanlığı başkanlığında toplanan Konsey'de Rehber'in seçtiği iki temsilciye ek olarak, Yasama, Yürütme ve Yargı Başkanları, Genelkurmay Başkanı, hükümet plan ve bütçe sorumlusu, Dışişleri, İçişleri, İstihbarat Bakanları ve üst dereceli subaylar bulunmaktadır.

Her ne kadar hem teori hem de pratikte Lider'in özellikle kurumlar üzerinde ağırlığı göze çarpsa da, bu İran'ın kurumsal yapısındaki farklılıkların önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Örnek vermek gerekirse Rehber'in kararlarını kendince almayarak danışma heyetinden rapor istemesi verilebilir. Bu bağlamda, A. Ehteshami çalışmasında İran'da dış politika yapımının elitler arası mücadelenin bir sonucu

³⁷⁶ Juneau, **age**, 47.

³⁷⁷ Moslem, **age**, 36.

³⁷⁸ Sinkaya, **age**, 28.

olduğunu ve destek arayışında olan elitlerin bu mücadelede içeride kamuoyuna da ihtiyaç duyduklarını belirtmiştir. Dış politikada aldıkları pozisyonlar, iç politika için bir koz olarak kullanılabilir. ³⁷⁹

Sistem bir anlamda Cumhurbaşkanı ve Lider olarak iki başlı bir şekilde konumlanmış olarak görülse de hem anayasal olarak görev tanımları sistemin tıkanmasını engelleyecek kurumlarla desteklenmiş ve oluşturulmuştur. Cumhurbaşkanı, İran siyasi sisteminin Cumhuriyet'i temsil eden kanadı olarak tanımlanabilir. Doğrudan halk tarafından seçilen, kabineye başkanlık eden (1989 itibariyle), bürokrasinin bir kısmını kontrol etmektedir. Öte yandan asıl gücün Lider'de olduğunu söyleyerek, görev tanımına değinmiştik. Lider'in temsili ise doğrudan halk tarafından seçilmeyen, koruyucu bir üst görev gibi bir pozisyonla yönetimin islami boyutunu elinde tutmaktadır. ³⁸⁰ Siyasi yelpazenin her iki tarafından bir Cumhurbaşkanı seçilebilmektedir. Bununla Humeyni'den bugüne geçen otuz yılda Ayetullah Hamaney liderliğinde İslami düzen sabit kalmaktadır. Anayasal olarak, Lider'in öncelikli görevi yasama-yürütme-yargı üzerinde kontrol sağlamaktır. Bu görevin anlamı Hamaney'in istediği kararları uygulamasından ziyade, rejim bekasının korunması ve İslami düzenin sağlanması yönünde genel çerçeveyi çizmektir.

Bununla birlikte, sistemin yapısı gereği, Lider'in son sözü söyleme hakkı olsa da mutlak güçtür demek bir anlamda eksik olacaktır. Bu noktadan hareketle belirtilmesi gereken, Liderin anayasal olarak, rejimin anahtar güç merkezlerine danışmakla yükümlü olduğudur. Hamaney, bir demecinde konuyla ilgili şu açıklamayı yapmıştır: ³⁸¹

“Liderlik makamının en önemli vazifesi nizamın genel politikasını belirlemektir... Yürütme ve icra işinden ise yürütme yetkilileri sorumludur ve herkesin bir vazifesi vardır, bu vazife doğrultusunda hareket etmelidir. Lider... cumhurbaşkanına ya da şu bakana veya bu hakime talimat verip “şöyle yap” diyemez. Lider bu işlere karışmamalıdır. Bu hem kanuna hem de hakka ve maslahata aykırıdır.”

³⁷⁹ Ali Akbar Rezaei, **Iran's Foreign Policy From Khatami to Ahmadinejad**, ed. Anoushiravan Ehteshami, Mahjoob Zweiri (UK: Ithaka Press, 2008): 21.

³⁸⁰ Juneau, **age**, 93.

³⁸¹ Ayetullah Seyyid Ali Hamanei, **İran Gerçeği Konuşmalarından Derlemeler**, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2018), 108-109.

Ülkelerin dış politikası tamamen bir mutabakatla oluşturulmamaktadır. Karar süreci iç ve dış algılamalardan, gerçekliklerden etkilenmektedirler. Grupların her birinin ekonomik, sınıfsal ya da siyasi çıkarları olabilmektedir. Bu da kendi içlerinde her zaman bir siyasi pazarlık ve görüşme sonucu politikalarda değişikliklere sebep olabilmektedir.³⁸² Öte yandan politik söylemler, dış politika sürecinin en önemli bölümlerindendir. Liderler kamuya yapacakları söylemlere, konuşmalara geniş zaman ve enerji ayırırlar ve bu konuşmalar alınan veya alınacak kararlarla ilgili birçok ipucu ve bilgi barındırmaktadır. Bu noktadan hareketle, sadece muhataplarına bir işaret olarak değil gündem belirleme ve hükümet içi tartışmaları çözmek için de kullanılabilir.³⁸³

İran Dışışleri Bakanı Javad Zarif, Cumhurbaşkanı Ruhani dönemi İran dış politikasını anlattığı, 2014 yılında yayımladığı makalesinde, İran Dışışleri Bakanlığı'nın, devletin dış politikasını planlayan ve yürüten merkez organ olarak diğer hükümet organlarıyla koordinasyon halinde olduğunu vurgulamıştır.³⁸⁴ Bununla birlikte, İran dış politika yapım sürecinde politik kararların hangi siyasal yapılarla alındığını anlamadan önce dikkat edilmesi gereken özellik, resmi olduğu kadar resmi olmayan kurumların da sürece etki edebilmekte olduğudur. Bu resmi olmayan etkenlerle bahsedilen, devrim kadroları arasında mesleki ve eğitimsel ortaklığa, geçmişe sahip olan kişilerdir. Bu ve benzeri bağlarla ilişkide olanlar arasındaki ilişkiler de sürece etki edebilmektedir. Bu kişiler devletin ayrı kurumlarında görevli olabilmektedirler. Bununla birlikte siyasi olarak lobi faaliyetleri gibi eylemlerle siyasi işleyişe müdahil olabilmektedirler.³⁸⁵ Abbas Maleki İran dış politikasında karar almayı anlattığı makalesinde, karar alma sürecinin en önemli hükümet ve dini hiyerarşik yönetim organlarını bir araya getirdiğini belirtmektedir. Bu farklı organlar, denge denetleme mekanizmalarını konu üzerinde durmaları için bir araya getirmektedir. Bunlar, Dışışleri Bakanlığı, YUGK,

³⁸² Charles W. Kegley Jr., *age*, 266.

³⁸³ Chollet, Goldgeier, *age*, 169.

³⁸⁴ Javad Zarif, What Iran Really Wants: Iranian Foreign Policy in the Rouhani Era, *Foreign Affairs*, Vol. 93, No. 3 (May/June 2014): 49.

³⁸⁵ Sami Oğuz, Ruşen Çakır, *Hatemi'nin İran'ı*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 200.

Cumhurbaşkanlığı ve Lider'dir. Bu farklı ve özgün yapının bir de bireysel karar alıcı resmi olmayan tarafı da vardır.³⁸⁶

Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi, dış politikayı ve güvenlik politikalarını formüleştiren temel hükümet organıdır.³⁸⁷ Sadece ulusal güvenlik ve savunma siyasetini değil Cumhuriyet'in siyasal programını da yönlendirmektedir. Konsey'in Anayasa'nın 176. maddesinde görev tanımı yer almaktadır.³⁸⁸ Buna göre,

“1. Lider tarafından belirlenen genel siyasal çerçevede, devletin savunma ve ulusal güvenlik politikalarını belirlemek,

2. Siyaset, istihbarat, sosyal güvenlik, ekonomi gibi konulardaki aktivitelerin koordinasyonunu sağlamak,

3. Ülkenin karşı karşıya kaldığı iç ve dış tehditlerde, ülke kaynaklarının kötüye kullanılmasına karşı durmak olarak yer almıştır.”³⁸⁹

YUGK, yapısı bakımından İslam Cumhuriyeti'nin siyasal ve siyasal-askeri üst komuta yapılarını bir araya getirmektedir. Cumhurbaşkanlığı tarafından başkanlık edilen Ulusal Güvenlik Konseyi, İran'da siyaset yapımının ve dış politikanın tartışıldığı komuta merkezi olmuştur. Bakanlar Kurulu'nun doğrudan kontrolü altındadır.³⁹⁰ Konsey 1989 sonrası yeni dönemde İran'ın uluslararası ilişkilerini formüle etmek için oluşturulmuştur. Anayasadaki yenilikle, Dışişleri Bakanı, Bakanlar Kurulu'nun başındaki Cumhurbaşkanı'na doğrudan rapor vermektedir. Bu, dış politika girişimlerinin Cumhurbaşkanlığı ofisi tarafından da takip edildiğini ortaya koyması açısından önemlidir. Meclis anayasal olarak yürütmenin dış politika yapım sürecine karışmaktan men edilmiş olsa da, bölgesel ve dış politik konuların zaman zaman Meclis'te tartışıldığı gözlemlenmektedir. Dahası Meclis, dış politikanın yönünü kendi komiteleri üzerinden ve başka kaynaklardan da etkilemeye çalışmaktadır.³⁹¹

³⁸⁶ Abbas Maleki, “Decision Making in Iran's Foreign Policy: A Heuristic Approach”, **Journal of Social Affairs**, 73, 39-53, (2002): 1.

³⁸⁷ “Constitution”, <https://en.mfa.ir/portal/viewpage/3997>, [01.08.2018].

³⁸⁸ “Constitution of the Islamic Republic of Iran”, http://en.mfa.ir/uploads/Constitution_8032.pdf, [01.08.2018].

³⁸⁹ “Constitution”, <http://en.mfa.ir/index.aspx?fkeyid=&siteid=3&fkeyid=&siteid=3&pageid=2144>, [01.08.2018].

³⁹⁰ Anoushiravan Ehteshami, **After Khomeini The Iranian Second Republic**, (New York: Taylor & Francis, 2002), 60.

³⁹¹ Anoushiravan Ehteshami, Raymond A. Hinnebusch, **Syria and Iran, Middle Powers in a Penetrated Regional System**, (London: Taylor&Francis e-Library, 2002), 33-35.

Kamu diplomasisi ve dış politika ilişkisine değinmek gerekirse, Meclis'teki tartışmalar medya yoluyla halkın önüne çıkmakta ve Meclis kürsüsü, bu kamu desteği ve kamuyu yönlendirmek için kullanılabilir. Bu geleneksel yöntem, yürütme üzerinde baskı kurmak ya da politikalarını sürdürmesini sağlamak yoluyla yürütmeyi etkilemek için yapılmaktadır.³⁹²

İran'da dış politika yapım sürecinde, Rehber, Meclis ve Anayasa Koruyucular Konseyi kurumları önemli aktörlerdir. Anayasa Koruyucular Konseyi'nin temel işlevi, çıkarılan kanunların ve imzalanan anlaşmaların anayasaya karşı olmamasına dikkat ederek genelde teknik anlamda bir değerlendirmede bulundurmaktır.³⁹³ Hem meclisin aldığı kararları onayarak yürürlüğe girmesini sağlayan Anayasa Koruyucular Konseyi'nin üyelerinin yarısını atayan hem de genel siyasi ve güvenlik kararlarının alındığı ve rekabetin yaşandığı YUGK'nın Rehberle olan bağları bunun en somut göstergesidir.³⁹⁴

İran'ın devlet sistemi, kendine özgünlüğü ile en basit anlamda atanmışlar ile seçilmişlerin birbirlerini denetlediği çok katmanlı bir yapıda olduğunu önceki bölümlerde belirtmiştik. Diğer bir ifadeyle son sözü Rehber'in söylediği, İran'ın karar alma politikalarının (sürecinin) bir mutabakat sonucu oluştuğu ifade edilebilir. Bu süreçte kişi ve kurumlar Rehber'e rapor sunmakta ve onu bilgilendirirken etki oluşturmaya çalışmaktadırlar.

3.3. Ayetullah Seyyid Ali Hamaney Dönemi ve İran Politikasında Lider'in Rolü

Rehber Ayetullah Hamaney İran İslam Cumhuriyeti'nin ikinci Lider'i olarak bu makamda 30. yılını doldurmuştur. Hamaney, 1939 yılında İran'ın önemli dini merkezlerinden Meşhed'de dünyaya gelmiştir. Azerbaycan kökenli (İran Türkü) bir din adamının oğludur. Fakir bir çocukluk dönemi geçirmiştir. Dört yaşında din eğitimine başlamıştır.³⁹⁵

Humeyni ile tanışması öncesinde Hamaney, Seyyid Mücteba Nevvab Sefavi'nin, Pehlevi rejimi ve İngiltere'nin İran milletine karşı uygulamalarını takip

³⁹² Ehteshami, *age*, 34-35.

³⁹³ *age*, 35.

³⁹⁴ Juneau, *age*, 95.

³⁹⁵ “İslam İnkılabı Rehberinin Hayatı”, <http://leader.ir/tr/content/14155/%C4%B0slam-%C4%B0nk%C4%B1lab%C4%B1-Rehberinin-Hayat%C4%B1>, [10.02.2018].

etmiş ve bu konudaki düşüncelerinden etkilenmiştir. Bu medresenin öğrencilerinden olan Hamaney kendi ifadesiyle: “Nevvab Safevi’nin sözleri, İslam İnkılabı’nı gerçekleştirme düşüncesinin ilk kıvılcımlarını zihnimde oluşturdu. Hiç kuşkusuz, kalblerimizdeki ilk bilinçlenme şulelerini, merhum Nevvab tutuşturmuştur” şeklinde belirtmiştir.³⁹⁶

1958-1964 arasında Kum şehrinde dini eğitim görürken ‘yaşam rehberi’³⁹⁷ olarak tanımlanan Ayetullah Humeyni ile tanışmıştır. 1960’lar itibariyle altı defa Şah’ın istihbarat servisi SAVAK tarafından tutuklanan, işkence gören Hamaney, 1963 yılında Kum’dan sürülmüştür. Hamaney’in, CIA ve MOSAD tarafından eğitilen SAVAK servisinde, işkence gördüğü için ABD’ye olan tepkisinin sadece düşünsel veya siyasi olmadığı değerlendirilebilir. Hamaney, 1978 yılına kadarki dönemde İran’ın Sistan - Belucistan eyaletinde sürgün hayatı yaşamıştır. Devrime kısa bir süre kala olayların gidişatını görerek protestolara katılmak için sürgünden dönmüştür. Humeyni’nin sürgünden İran’a dönüşü sonrası, Ali Hamaney’in 1979 devrimi ile yeni rejimde aldığı görevler sırasıyla şu şekilde listelenmektedir:³⁹⁸

- Ayetullah Beheştî, Muhammed Rıza Bahoner ve Ayetullah Haşimi Rafsancani gibi alimlerle birlikte Şubat 1978’de İslam Cumhuriyeti Partisi’nin kurucu kadrosunda yer almak.
- 1979’da İran İslam Cumhuriyeti savunma bakanı yardımcılığı.
- İslam İnkılabı Muhafızları Ordusu başkanlığı.
- 1979’da Tahran Cuma namazı imamlığı.
- 1980’de (İmam Humeyni tarafından) İran Yüksek Savunma Şurasına temsilcisi.
- 1979’da İran İslami Şura Meclisi Tahran milletvekili.
- 1980’de Irak ile savaşta görev aldı.
- İran’ın ikinci Cumhurbaşkanı Muhammed Ali Recai’nin saldırıda ölmesi sonucu yapılan seçimlerde (16 milyon oy alarak) Cumhurbaşkanı.
- 1981 yılında İslam İnkılabı Yüksek Kültür Şurası başkanlığı.
- 1985 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ikinci kez Cumhurbaşkanı oldu.
- 1986 yılında İran İslam Cumhuriyeti Nizamının Maslahatını Teşhis Kurumu Başkanlığı.
- 1989 yılında İran Anayasası’nı yeniden ıslah etme ve değiştirme şura başkanlığı.
- 1989’da Rehber seçildi ve Ayetullah oldu.

³⁹⁶ “İslam İnkılabı Rehberinin Hayatı”, <http://leader.ir/tr/content/14155/%C4%B0slam-%C4%B0nk%C4%B1lab%C4%B1-Rehberinin-Hayat%C4%B1>.

³⁹⁷ Karim Sadjadpour, **Reading Hamenei The World View of Iran’s Most Powerful Leader**, (Washington: Carnegie Endowment, 2009), 4.

³⁹⁸ “İslam İnkılabı Rehberinin Hayatı”, <http://leader.ir/tr/content/14155/%C4%B0slam-%C4%B0nk%C4%B1lab%C4%B1-Rehberinin-Hayat%C4%B1>.

Humeyni'nin vefatı öncesi tavsiyesi üzerine, Şura'nın çalışmaları sonucu anayasada değişiklik yapılmıştır. Böylelikle, 1989 Anayasa'sının 109. maddesine göre "müçtehid" seviyesine ulaşmış fakihin, "merce"³⁹⁹ üzerinde bir otorite olduğu ortaya konulmuş oldu. Bu bağlamda başka Ayetullahlar varken müçtehid Hüccetül İslam Seyyid Ali Hamaney, 14 red, 60 kabul oyuyla Humeyni sonrası İran'ın ikinci Veli-i Fakih'i olarak seçilmiştir.⁴⁰⁰ 1989 yılından bugüne görevde olan Rehber Hamaney, göreve geldiği tarihte Cumhurbaşkanı Rafsancani karşısında bugünkü kadar güçlü olduğunu söylemek zordur. İran'ın bu kendine özgü sistemini analiz ederken ne tamamen her şeyin Hamaney'in elinde güç olarak toplandığı ne de cumhurbaşkanlığının tamamen bir bürokratik koltuktan ibaret olduğu söylenebilir. Cumhurbaşkanı seçimine katılacak adayların anayasada yazan şartlara uygunluğunun denetimi ikinci dönem aday olmaları halinde Rehber'dedir. Halk tarafından seçilmiş Cumhurbaşkanı görevi boyunca Rehber'e karşı sorumludur.

Rehber'in yol göstericiliği anayasanın ikinci maddesinde yazılmıştır, görevleri ve yetkileri ise anayasanın 110. maddesinde açıkça tanımlanmıştır. 107-112 arası maddeler liderlik makamıyla ilgilidir. Rehber'in görev ve yetkileri şunlardır;

- Düzenin Yararını Teşhis Heyeti'nin görüşünü aldıktan sonra ülkenin genel politikalarını saptamak,
- Tayin edilen politikanın doğru şekilde icrasına nezaret etmek,
- Savaş ve barış ilan etmek,
- Ordunun harekete geçmesini komuta etmek,
- Kuvvetler arası ilişkilerin düzenlenmesi ve çözülmeyen sorunları Düzenin Yararını Teşhis Heyeti yoluyla çözümlmek,
- Seçilen Cumhurbaşkanı'nın mazbatasını imzalamak,
- Anayasada belirtilen hallerde Cumhurbaşkanı'nı azletmek,
- Korumacı Şura'nın fakih üyelerini, yargı erki Başkanını, İran RTÜK Başkanını, Genelkurmay Başkanı'nı, Devrim Muhafızları Ordusu Başkomutanı ve ordu üst düzey komutanlarını atamak, tayin etmek yahut azletmek.
- Ekonominin büyük çoğunluğunu elinde tutan vakıfların yönetimini belirlemek,
- Kamu kurumlarının işleyişini denetlemek üzere kendi temsilcilerini atamak,

³⁹⁹ Taklid Mercii/merceiyyet, Şiilikte takip ve taklit edilen, referans alınan ve sayıca az olan en üst dini otorite, makam. "Her bir Şii Müslümanın bir müçtehidi taklid etmek suretiyle hayatını düzenlediği müessesenin adı." Rehber ve Mercei Taklid arasındaki ilişkiler, farklar ve konunun İran'daki tarihsel seyri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: İsmail Safa Üstün, **Humeyni'den Hamaney'e İslam Cumhuriyeti Yönetim Biçimi**. (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999).

⁴⁰⁰ Üstün, **age**, 122.

- Bunlara ek olarak, İran’da önemli bir makam olan Cuma imamlarının atanması da Rehber’in yetkisindedir. Rehber’in temsilcileri olan bu İmamlar gittikleri yerde onu temsil ederler. Rehber, İslami Tebliğ Teşkilatı aracılığıyla yurt dışında temsilciler bulundurmaktadır.

Üstün’ün vurguladığı üzere, Rehberlik makamını analiz ederken, Humeyni’nin Rehberliği ayrı, Hamaney’in Rehberliği ayrı olarak değerlendirilmelidir. Bu sadece anayasal bir sorumluluktan öte kişinin şahsiyeti, siyasi kariyeri ve ne tip bir lider olduğu en az anayasal yetkileri kadar önemlidir.⁴⁰¹ Örnek vermek gerekirse, bir yanda devrime liderlik etmiş Humeyni ile öte yanda Rafsancani gibi devrimin güçlü isimlerinden bir Cumhurbaşkanına Rehberlik yapan Hamaney’in pozisyonu şüphesiz ki farklı olmuştur. Hamaney’in Rehber seçilmesi sonrası, Rafsancani kendisini hem söylem bazında hem de eylemsel olarak desteklemiştir. Bu destek çok önemli bir gösterge olmuştur. Savaş sonrası ekonomiyi reformlarla yeniden ayağa kaldırmaya çalışan görece liberal Rafsancani ve dengeyi sağlamaya çalışan Hamaney’in muhafazakar kimliği üstlenmiştir. Sonraki yıllarda ise kendi tayinlerini yapan Hamaney Rehberliğinin ilk döneminden daha da güçlenerek, kendi takımını kurmuş ve verdiği fetvalarla dini otoritesini güçlendirmiştir.⁴⁰²

Juneau, Lider’in sistemdeki rolünü daha net biçimde ortaya koymak adına, Lider’i şöyle tanımlamıştır: *“İran sisteminin en güçlü bireyi, denge kurucu gücü, otoriter bir karar alıcı değil, oydaşma inşa edici ve rejimin yarışan güç merkezlerinin görüşleri üzerinden ortaya bularak karar alan bir güçtür.”*⁴⁰³ Lider, günlük politikaların üzerinde, toplum düzeyinde, hukuken veya açıktan, taraflarca eleştirilmeyen ve sistemsel tıkanıklık gibi gerekli durumlarda uzlaşmacı yol çizen bir aktör olmuştur. O halde hukuken, kültürel olarak ve dini açıdan konumlandırıldığı noktada Lider’in en zayıf yönü nedir? Hamaney’in Lider seçildiği günün ertesinde Ayetullah ilan edilmesi, fakat mercei taklid olmayışı⁴⁰⁴, Şii dünyasındaki tüm diğer Ayetullahların, Hamaney’in merceiyyet vasfının sorgulanmasına engel olamamıştır.

⁴⁰¹ Üstün, **age**, 42.

⁴⁰² Üstün, **age**, 123.

⁴⁰³ Juneau, **age**, 92.

⁴⁰⁴ 1989 Anayasa reformu sırasında, Rehber seçilmek için gerekli olan şartlardan, Mercei Taklid olma kuralı kaldırılmıştır.

3.3.1. Lider'in Karar Almasını Etkileyen Faktörler

Liderlik Özellikleri Analizi (Leadership Trait Analysis - LTA) yaklaşımı, Margaret G. Hermann tarafından liderlerin karar alma tarzlarının anlaşılmasına faydalı olması için geliştirilmiştir. LTA programı liderlerin söylemleri üzerinden siyasal sürece dahil olma seviyeleri ve çatışmacı olup olmadıklarını anlamak için kullanılabilir. Liderlik tarzını analiz ederken faydalı olacak yedi özellik ele almıştır. Hermann'a göre bu yedi özellik şu şekilde belirlenmiştir:⁴⁰⁵

- Olayları etkileme ve kontrol edebilme inancı,
- Güç ve etkileme ihtiyacı,
- Kavramsal karmaşıklığı,
- Kendine güvenme,
- Grubun fikir ve hassasiyetlerine ve diğerlerinin sorun çözümüne odaklanma,
- Diğerlerine duyulan genel güvensizlik ve şüphecilik,
- Kişinin grup içi önyargı yoğunluğu.

Ayetullah Hamaney'in çocukluğu, Şiiler açısından önemli bir yere sahip olan Meşhed'te geçmiştir. Meşhed'de yoksul bir din adamının çocuğu olarak yetişmiştir. Dini eğitim süreci ve ailesinin etkisi kişiliğinde büyük etken oluşturmuştur. Dini eğitimine, babasının ulemadan olması sebebiyle 3-4 yaşlarında başlamış, Meşhed, Necef ve İran'da 'medrese kent' olarak tabir edilen Kum şehri gibi Şii'liğin önemli merkezlerinde devam etmiştir. 18 yaşına geldiğinde Irak - Necef'e gerçekleştirdiği ziyarette, dini eğitimine burada devam etme isteği babası tarafından olumsuz karşılanmış ve bunun üzerine Hamaney Meşhed'e geri dönmüştür.

Bu zaman dilimi, İran'da Şah'ın otoriterleştiği ve ulema üzerinde baskı oluşturduğu dönemin başlarına denk gelmektedir. Rehber'in hayatı ile ilgili açıklamaların aldığı resmi sayfasında o yılların durumu şöyle açıklanmıştır:

"İmam Humeyni, 1962 yılında Muhammed Rıza Şah Pehlevi rejiminin Amerikancı ve İslam karşıtı politikalarına karşı mücadele başlattığında, Ayetullah Hamaney Kum ilmi havzasında eğitim görüyordu. Ayetullah Hamanei de ilk baştan bu İslami ve siyasi mücadele saflarına

⁴⁰⁵ Margaret G. Hermann, "Assessing Leadership Style: A Trait Analysis", ed. J. M. Post. **The psychological Assessment of Political Leaders: With Profiles of Saddam Hussein and Bill Clinton**, (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2003), 10.

katılıp, 16 yıl boyunca hapisanelerde kaldı, işkence gördü veya sürgün hayatı yaşadı.”⁴⁰⁶

Bu tarihten itibaren Hamaney için Şah rejimi karşıtlığı sebebiyle birçok kez tutuklanmıştır. Nihayet 1977 yılında İranşehr’e sürgüne gönderilmiştir. 1978 yılında devrim öncesi gelişmelere kadar sürgünde kalmıştır. Aynı yıl İslam Cumhuriyeti Partisi’ni kurmuşlardır.

Özellikle Pehlevi Yönetimi’ne ve Şah’ın Amerika ile yakın ilişkilerine olan muhalefeti Rehber’in gençlik yıllarına etki etmiştir. Hamaney, ekonomik ve siyasal, Şah’ın tüm politikalarına karşıt bir noktada durmuştur. Devrim öncesi en sert karşılaşma ulemanın gücünü azaltacak, gelirlerini düşürecek Beyaz Devrim yılları olmuştur. 1963 sonrası bu dönemde Hamaney, rejim güçleri tarafından işkence gördüğünü belirtmiştir. Bu bağlamda travmatik geçmişten beslenen ABD algısının Lider’in zihninde canlı kaldığı söylenebilir. İran İslam Cumhuriyeti kuruluşundan kısa süre sonra başlayan İran-İrak Savaşında ise Irak’ın birçok güç tarafından desteklenmesi hafızalarda canlıdır. Bu durum dışarıya karşı kronik güvensizliği beslemiştir.

Kazemzadeh, *Ayatollah Khamenei’s Foreign Policy Orientation* başlıklı makalesinde, Hamaney’in inanışları ve dış politika davranışlarını şekillendiren stratejileri anlamak için Lider’in ideolojik formasyonu ve karakteristik geçmişine odaklanmıştır. Buna göre Hamaney devrimden önce aşırı muhafazakar ve Şii ideolojisine kökten inanan bir duruşa sahiptir. Bu bağlamda Kazemzadeh, Hamaney’in günümüze kadar olan söylemlerindeki iddiaların “aşırılığına” ciddi olarak inandığı ve bunların zihin dünyasını yansıtan açıklamalar olduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁷

Barzegar ve Rezai çalışmalarında, Ayetullah Hamaney’in düşün dünyasının anarşik uluslararası sistemde, savunmacı bir hareket tarzında, İran güvenliği ve bölge güçlerinin dengelenmesi temelli olduğunu savunmaktadırlar. Buna göre, söz konusu politikanın devamlılığı ve değişimi üç değişken üzerinden açıklanabilir; bunlar iddialı, rekabetçi ve işbirlikçi davranış kalıplarıdır. İran’ın askeri güç artışının bölge kaynaklı bir getiri olduğu ve güvenlik eksikliğinden kaynaklandığını belirtmişlerdir. Bu bağlamda, Hamaney’in algıları ve varsayımları güç, düşmanların maddi

⁴⁰⁶ “İslam İnkılabı Rehberinin Hayatı”, <http://leader.ir/tr/biography>, 2010, [07.09.2017].

⁴⁰⁷ Masoud Kazemzadeh, Ayatollah Khamenei’s Foreign Policy Orientation, **Comparative Strategy**, 32:5, 2013, 447.

kapasiteleri ve İran'a karşı olası tehditler tarafından etkilenmektedir. Bu çerçevede tarihsel karşılaştırmalar da Lider'in algısına etki etmekte ve sonrasında bir karar vermektedir. Bu tarz karar alma, savaş riskini azaltmakta, dışarıdan gelecek olası hamlelere karşı denge kurma ve caydırıcılığı artırma olarak okunabilir. Öte yandan İran'ın güç gösterme stratejisindeki asıl amaç düşman ve rakipleri doğrudan çatışmaya girmekten caydırma olarak da tanımlanabilir.⁴⁰⁸

⁴⁰⁸ Kayhan Barzegar, Masoud Razeai, Ayatollah Khamenei's Strategic Thinking, **An Iranian Quarterly**, Vol. 11, No 3, Winter 2017: 22-23.

4. AYETULLAH ALİ HAMANEY DÖNEMİ İRAN DIŞ POLİTİKASI ÖRNEK OLAYLAR

Bu bölümde, neoklasik realist çerçevede bağımlı değişken olan dış politika çıktıları ele alınmıştır. Öncelikli olarak üç temel konu seçilmiştir. Birinci örnek olan Suudi Arabistan'ın seçilme sebebi, İran'ın Körfez yoluyla komşusu ve kimliksel anlamda karşıt mezhebin temsilcisi olarak birbirlerine meydan okumaları sebebiyle olmuştur. Bu karşılaşma bölgesel alt sistemdeki güç ve liderlik mücadelesidir. İran nükleer çalışmaları ise, İran karar alma yapısında Lider'in rolünü göstermesi bakımından özgün, uzun soluklu bir örnektir. Hamaney'in Lider'liği döneminde önem atfedilen bir politika olması bakımından nükleer çalışmalar seçilmiştir. İran nükleer çalışmaları Lider'in uluslararası sistem kısıtlarına verdiği cevap açısından önemlidir. Son olarak Direniş Hattı'nın⁴⁰⁹ bir anlamda köprü görevi gören kilit ülkeleri olsun Irak ve Suriye, Lider'in sahaya yansıttığı somut nüfuz maksimizasyonunu göstermek açısından faydalı bir örnektir. Lider'in başkomutanlık ettiği Devrim Muhafızları Ordusu, Suriye Savaşı'nda yer alan temel etkenlerden olmuştur. Bölgesel liderlik yarışındaki İran küresel güç mücadelesine dönen müttefiki Suriye'de yer alarak bölgesel gelişmelerden uzak kalmamıştır. Bu bağlamda İran'ın üç önemli dış politik konusu incelenecektir. Böylelikle Ayetullah Hamaney'in dış politikadaki yeri analiz edilecektir.

4.1. İran'ın Suudi Arabistan Politikası

2003 sonrası İran'ın gücünün artmasıyla Ortadoğu'daki etkinliği artmıştır. Neoklasik realizm'in güç arttırımı vurgusundan hareketle, İran'ın siyasal yapısındaki özellikler hedeflediği alana yönelik çekiciliğini ve dolayısıyla gücünü arttırmaktadır. Juneau bunları şöyle sıralamıştır:⁴¹⁰

⁴⁰⁹ İranlı liderler tarafından kullanılan bu kavram, hegemon güçlerin Ortadoğu'ya yönelik planları karşısında yer alan ve bölgede ABD ve İsrail "zulmüne" karşı duran coğrafyayı işaret etmektedir. İran karşıtları ise bu politikayı "Şii Hilali" olarak adlandırmaktadır.

⁴¹⁰ Juneau, *age*, 142.

- İran tarafından [bölgede] oluşan imkânların değerlendirilmesi,
- İran'ın yükselen gücünün “ayrıcalıklı” doğası,
- İran'ın coğrafyada dikkat çekmesi ve kurduğu ittifakların artması,
- İran'ın artan gücüne rağmen İran ve İsrail arasında devam eden asimetrik durum.

İran tarihte, Körfez⁴¹¹ coğrafyasında günümüzden daha geniş topraklara sahip olmuştur. Bugün Körfez'in iki büyük gücü olan İran ve Suudi Arabistan, İslam inancında iki farklı mezhebin temsilcileri olarak, uluslararası sistemde karşı karşıya gelmektedirler. Özellikle Körfez ve yakın coğrafyası temel rekabet alanlarıdır.

İran'ın, 1979 sonrası, İslam Devrimi'ni ihraç edeceği açıklamaları ile birlikte, ilk olarak Körfez'deki Arap Monarşileri ve Emirlikler tehdit hissetmişlerdir. Suudi Arabistan'ın bugün dahi yüksek oranda silahlanmasının temel sebepleri arasında İran tehdidi (karşılıklı olarak İran'da olduğu gibi) yer almaktadır. Realizmin savunduğu üzere, güç artışı devletin çıkarlarını devletin kendi sınırları dışındaki coğrafyada da arayışını getirir. Neoklasik realizme göre, devletler çıkar maksimizasyonu odaklıdır ve nüfuz alanlarını genişletme eğiliminde olurlar.⁴¹²

Ortadoğu coğrafyasında Körfez Bölgesi jeostratejik ve jeopolitik açıdan önemlidir. Hem bölge devletleri açısından hem de daha geniş açıdan baktığımızda, güvenlik (enerji, ticaret yolları ve rejim güvenliği) ve güç dengeleri bağlamında bu gerçek ile karşılaşmaktadır. Bölgedeki ABD varlığı ve etkisi de bu bağlamda değerlendirilmelidir. Bu önemli coğrafyaya, bölgenin “bölge dışı” gücü ABD açısından bakıldığında, Körfez'in doğusunda -artık müttefiki olmayan- İran ve Körfez'in batısında, müttefiki Suudi Arabistan yer almaktadır. Özellikle 1979 sonrası İran'ın yeni rejimiyle birlikte İran-ABD ilişkilerindeki kriz derinleşmiştir. Bu tarihe kadar ABD müttefiki bir yönetime sahip olan İran, bu tarihten sonra tam karşıt bir tutum sergilemiştir. Kuruluşundan günümüze İran İslam Cumhuriyeti'nde değişmeyen en önemli konunun ABD karşıtlığı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

⁴¹¹ Körfez, İran'da resmi olarak Fars Körfezi olarak adlandırmaktadır. Türkiye açısından Osmanlı döneminden literatüre geçen şekliyle Basra Körfezi iken, Araplar Arap Körfezi olarak adlandırmaktadır. Gerek İran gerek S. Arabistan bu konuda hassastırlar. Bu çalışmada bölgenin adı, Basra Körfezi/Körfez olarak kullanılmıştır.

⁴¹² Juneau, **age**, 104.

Öte yandan, tüm farklılıklarıyla İran ve Suudi Arabistan'ın 1979 öncesinde her ne kadar ABD ile iyi ilişkiler içinde olsalar da birbirleriyle olan ilişkileri birçok ayrı başlıkta değerlendirilmeden anlaşılması güç olacaktır. Bu başlıklar; tarihsel ilişkiler, tüm öğeleriyle kimlik etkisi, jeopolitik çıkar, güç dengeleri, tehdit algıları ve bunun güvenliğe etkileri olarak sıralanabilir. Bu bağlamda, en temel ve eski farklılıkları olan mezhep ayrımının çıkışına bakmak gerekmektedir.

4.1.1. Tarihsel Ayrışmanın İlk Çıkışı

Şii'lik Dört Halife Dönemi'nde ümmete kimin önderlik edeceği sorunu temelinde gerçekleşen Sünni-Şii ayrılığı sonucu kimlik kazanmıştır.⁴¹³ İslam dininin doğduğu kutsal toprakların sınırları dahilinde olduğu Suudi Arabistan 1932 yılında kurulmuştur. Öte yandan Şii - Sünni mezhepsel çekişmesini derinleştiren Suudi - Vahhabi ortaklığı ise 18. yüzyılda başlamıştır. Mezhepsel çekişmenin temeline bakmadan ayrışmayı analiz etmek eksik kalacaktır. Vahhabilik, Bernard Lewis'in tabiriyle tarihte "Osmanlı Devleti'nin meşruluğuna karşı gelebilen tek Arap hareketi olmuştur."⁴¹⁴ Hareketin kurucusu din adamı Muhammed ibn Abdülvahab'tır. Abdülvahap, Hz. Muhammed'in yaşadığı zamanki "gerçek ve saf" İslamiyetten uzaklaştığı iddia etmiş ve Hz. Muhammed Dönemi'ndeki dinsel yaşama dönüşmesi gerektiğini savunmuştur. Dolayısıyla Abdülvahap'ın savı, İslam'ı yozlaştıran, çarpıtan yahut kendi siyasi emelleri için dini kullananlara karşı olmaktır. Dariye Emiri ibn el Suud, Abdülvahap'ı destekledikten sonra (1744 yılında) kısa zamanda Arabistan coğrafyasının büyük bölümünü ele geçirerek Suriye - Irak sınırına dayanmıştır. Fakat Osmanlı Devleti içinde bulunduğu Gerileme Dönemine rağmen bu ortaklığı püskürtmüştür.⁴¹⁵

İran'a baktığımızda Şiiliğin yayılmasına yönelik politikaların sistemli hale gelerek mezhebin resmileşmesi Safeviler döneminde 1501 yılı itibariyle olmuştur.⁴¹⁶ Sünni – Şii mezhepleri arasında yaşanan mezhepsel gerilime baktığımızda 19. yüzyıl başında Kerbela'da, Şiilerle yaşanan şiddet, Şiilerin kutsal saydığı yerlerin tahrip edilmesi sonrası, Şiilerin de 1803 yılında Emir Abdülaziz'i öldürmesiyle gerginlik

⁴¹³ Simon Mabon, **Saudi Arabia and Iran, Power and Rivalry In the Middle East**, (London: I.B. Tauris, 2013), 45.

⁴¹⁴ Bernard Lewis, **Ortadoğu**, çev. Selen Y. Kölay, 7.bs (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2010), 417.

⁴¹⁵ **age**, 418.

⁴¹⁶ Garthwaite, **age**, 149.

tırmanmıştır. Osmanlı Devleti'nin arabuluculuğuyla sorun dondurulmuş olsa da bu dönemde yaşananlar tarihte kalmayarak, taraflar açısından unutulmamıştır.⁴¹⁷

Günümüzde ise İslam'ın büyük temsilcilerinden olan İran ve Suudi Arabistan⁴¹⁸, Körfez'in iki yakasında birbirinin “ötekisi” olarak sıklıkla karşı karşıya gelmektedir. Bu karşıtlık, sadece birbirlerinden hissettikleri doğrudan tehdit algısında değil, İslam dünyasının yüzleştiği çeşitli sorunlarda da çoğu zaman devam etmektedir. Suudi Arabistan, İran-Irak Savaşında Irak'ı desteklemiştir. İslam Cumhuriyeti'nin en zor döneminde, henüz rejim yerleşmemişken, Suudi Arabistan'ın bu tutumu İran'ın yakın tarihsel hafızasında yer etmiştir. Öte yandan iki devlet 1979 itibariyle yönetsel olarak da farklılaşmışlardır. İslam devriminin monarşi karşıtı yapısı ve Suudi Arabistan'ın politikaları sebebiyle dönem dönem birbirlerine siyasi liderler tarafından çoğu zaman sert eleştirilerde bulunmuşlardır. Son olarak İran'ın lideri Ayetullah Ali Hamaney 2018 yılında İran'ın Ahvaz bölgesinde gerçekleşen terör saldırılarının arkasında ABD destekli Arap rejimlerinin olduğunu açıkça söylemiştir.⁴¹⁹ Öte yandan Suudi Arabistan Kralı ise Hamaney'e yönelik Hitler benzetmesinde bulunmuştur.⁴²⁰ İki komşu devlet çeşitli tehdit algıları ve farklılıklarla sıklıkla ayrı düşmektedir. Bu düşmanlık derecesinde ayrışmanın temel sebepleri sadece kimliksel bir farklılaşmadan kaynaklanmamaktadır. İlişkilerinin reelpolitik yansımalarının çıkar karşıtlığı ve güç çatışması ile harmanlandığını söylemek çok yanlış olmayacaktır.

İki devlet arasında tarihsel olayların ikili ilişkilerine, bugün ve gelecek üzerine etkisi büyüktür. Farklı mezheplerin temsilcileri olmaları, son yıllarda birbirleriyle doğrudan değil fakat diğer ülkeler/aktörler üzerinden “Vekalet Savaşları” yürütmeleri (Yemen veya Bahreyn örneği), ABD ile olan ilişkileri, sorunlarının tarihsel kökenleri ve son olarak karşı tarafın doktrinel inanç sistemleri üzerinden, bir diğerinin coğrafi etkinlik alanı üzerinde oluşturduğu tehdit algısı, coğrafyaya yansıyan ideolojik, ekonomik, jeopolitik rekabet öne çıkmaktadır.

⁴¹⁷ Ünal Gündoğan, **İran ve Ortadoğu**, (Ankara: Liberte, 2010), 315.

⁴¹⁸ Mısır da her ne kadar 2011 sonrası eski gücünde olmasa da bir diğer temsilci olarak sayılmaktadır.

⁴¹⁹ “Hamaney'den Ahvaz saldırısına ilişkin suçlama”, 24/09/2018, AA, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hamaneyden-ahvaz-saldirisina-iliskin-suclama/1263379>, [03.04.2019].

⁴²⁰ “Suudi prens Selman: “Hamaney, Hitler'den daha tehlikeli””, NTV, <https://www.ntv.com.tr/dunya/suudi-prens-selman-hamane-hitlerden-daha-tehlikeli,c1BhEGOMskiBCI8VZUPV9A>, [03.04.2018].

Realizm ve güç denkleminde söylersek her iki ülke de yarışan kimlikleri ekseninde, geniş bölgelerinde etki alanı oluşturmaya çalışmaktadırlar.

4.1.2. İki Devlet Arasındaki Farklılıklar

İran ve Suudi Arabistan'da rejim farklılıklarının yanı sıra İslami açıdan da yorumsal farklar görülmektedir. İran tarafına baktığımızda, İslami siyasal ideoloji liderlik makamı tarafından temsil edilmekte, uygulanmakta ve yönetilmektedir. İran İslam Cumhuriyeti, kuruluş kodları ve yapısı (anti monarşik) gereği hem mezhepsel olarak, hem de bölge üzerindeki güç ve hegemonya oluşturma mücadelesinde Suudi Arabistan ile karşıt pozisyonadadır. Bir diğer önemli karşıtlık ise yönetsel yani rejimseldir. İran, 1979 yılında monarşiyi yıkarak, halka ve İslama dayalı bir yönetim kurduğunu vurgularken, Suudi Arabistan'ın monarşik yönetimini her fırsatta eleştirmektedir. İran Devrimi'nin getirdiği bir diğer kimliksel özellik ise Batı, özelde ABD karşıtlığıdır. Suudi Arabistan'ın ABD müttefikliği ve ABD güvenlik şemsiyesinde olması İran için bir diğer önemli konudur. İran açısından ABD, 1979 yılından günümüze karşıt olarak kabul edilmektedir. Humeyni'nin "Büyük Şeytan" olarak adlandırdığı ABD'ye karşı bakışı hiçbir zaman değişmemiştir. Nükleer anlaşmanın imzalandığı Temmuz 2015'te dahi İran içinde muhafazakâr kanattan gelen açıklamalar ABD'ye güvenilemeyeceği şeklinde olmuştur.⁴²¹

İslami açıdan ve hükümet sistemleri açısından farklılaşan İran ve Suudi Arabistan, kimlik bağlamında ele alındığında İran Şii Farsî⁴²², Suudi Arabistan ise Sünni Arap çoğunluklu kimlikleriyle coğrafyada etkili iki bölge gücüdür. 1979 yılından itibaren İran, kimliğini Ortadoğu'daki Şii grupları ve Şii olmamasına rağmen Filistin'i destekleyerek kullanmıştır. Bu yeni politika, İran ve Suudi Arabistan arasındaki rekabeti daha da karmaşıktırmıştır.⁴²³

⁴²¹ Bu konu sonraki başlıkta detaylı olarak incelenecektir.

⁴²² İran'ın Fars kültürü, kimliğinin güçlü bir parçasıdır. Devrim öncesi son hanedan Pehleviler döneminde Farslaştırma politikası izlenerek diğer kimlikler bu potada eritmeye çalışılmıştır. Fakat ülkenin gerçeği, Pehlevilerden önce başta Kaçar Hanedanı olmak üzere İran'ın tarihte Türkler tarafından yönetilmiş olmasıdır. Bunun yansıması olarak bugün İran'da anadili Türkçe olan 20 milyon üzerinde "Türk kökenli" (Azerbaycan Türkü, Türkmen vd. Türk soylular) bulunmaktadır. Bknz: Gülara Yenisey, **İran'da Etnopolitik Hareketler**, Ankara: Ötüken Yayınları, 2008.

⁴²³ Mabon, **age**, 50.

Günümüzde mezhepsel farklılıklar, coğrafi olarak bölge dışı olan aktörlerin desteği ile tırmandırılmaya yahut kullanılmaya hazır araçlar halini alabilmektedir. Tarihsel olarak mezhep konusu coğrafyada bir farklılaşma unsuruyken, ABD'nin coğrafyaya yönelik politikaları, temelde İsrail'in güvenliği ve bekasına yönelik oluşturulmaktadır. Bu doğrultuda ABD, Suudi Arabistan'ı desteklemekte ve bu destekle Körfez'in batısında oluşan ABD destekli Sünni bloğa Suud Hanedanı liderlik etmektedir. Bu bağlamda ekonomi açısından en önemli nokta, ABD'nin Körfez'in Sünni kısmına yönelik yaptığı silah satışları olmuştur. Bu satışlar ABD ekonomisi için çok kuvvetli bir girdiyken, Körfez'in İran karşıtı tarafı ile arasında kuvvetli ve uzun vadeli, somut bağ oluşumu sağlamaktadır. Bununla birlikte her ne kadar konu mezhepsel bir ayrışma etrafında şekilleniyor gibi görünse de konu mezhepsel güç alanı oluşturmanın daha da ötesinde bir sert güç karşılaşması halini almıştır. Körfez'de silahlanma 1979 sonrası “öteki” olarak tanımlanan İran üzerinden yapılmaktadır. Körfez İşbirliği Konseyi'nin (KİK) kurulduğu 1981 yılından günümüze üye ülkeleri için İran yüksek tehdit içeren ve emirlikleri bir arada davranmaya iten bir komşu olmuştur. Buna ek olarak belirtmek gerekir ki son dönemde KİK içinde görüş farklılıkları ve çatlaklar tarihinde hiç olmadığı kadar artmıştır.⁴²⁴

Öte yandan, İran'ın İsrail'le olan varoluşsal karşıtlığı, ABD açısından İsrail'in bölgedeki bekasına yönelik tehdit oluşturmaktadır. Dolayısıyla ABD'nin güvenlik öncelikleri arasında; İran'ın bölgedeki nüfuz alanlarının azaltılması, İsrail'i çevreleyen yolların tıkanmaması ve bir araç olarak Körfez'de İran'a yönelik silahlanmanın sağlanması yer almaktadır. Suudi Arabistan ile olan müttefikliği göz önüne alındığında, ABD'nin Suudi Arabistan'ı, Körfez gibi hayatı bir bölgede İran'ı dengeleyici bir güç olarak konumlandırması ve İran'ın elindeki enerji kartını dengelemek için olduğu değerlendirilebilir. Buna ek olarak ABD'nin bölgede ani yükselen hiçbir güce izin vermeyerek dengeleri korumaya, kontrol etmeye çalıştığı da söylenebilir. Zira ABD açısından öncelikli amaçlardan biri de, İsrail'in güvenliği için dengeyi korumaktır. Suudi Arabistan İran'ı dengelemek konusunda bir araçtır.

Özellikle 1979 yılında İslam Devrimi'nin gerçekleşmesi ve başka deyişle İran-ABD arası ilişkilerin kopması sonrası İran'ın jeopolitik derinliği olarak tabir

⁴²⁴Ayrıntılı bir analiz için bkz: M. Hilmi Özev, “2018 Yılında Körfez Ülkeleri”, <https://orsam.org.tr/tr/2018-yilinda-korfez-ulkeleri/>, [14.01.2019].

edilebilecek olan Körfez Bölgesi ve yakın çevresinde ABD donanmaları etkinliklerini arttırmıştır. Süreçte İran bölge güvenliği bağlamında Körfez devletleri tarafından ötekileştirilmiş ve İranlı akademisyen İzzetullah İzzeti'nin sözleriyle aktarırsak “gücü görmezden gelinmiştir.”⁴²⁵ Böylelikle bölge devletleri yalnız kendi aralarında değil hegemon güçlerle işbirliği yoluna giderek İran'ı dengelemeye çalışmışlardır.

4.1.3. Rekabet Alanları

İran'ın Körfez'in bekasına ve güvenliğine yönelik politikası İslam Cumhuriyeti tarihi boyunca, “yabancı güçlerin müdahalesine ve etkisine karşı, bölge devletlerinin bir araya gelerek politikalar yürütmesi” gerekliliği üzerinden savunulmuştur. Juneau, İran rejiminin dış politikasını analiz etmek için dört ana başlıkta toplamıştır. Bunlar şu şekildedir:⁴²⁶

1. Ulusal çıkarlar
2. Güç maksimizasyonu
3. Güvenlik maksimizasyonu
4. Etki maksimizasyonu olarak belirlenmiştir.

İran, tarihi miras olarak bugüne gelen Suudi Arabistan ile bölgesel ve dini rekabetine bölgedeki ABD varlığı gölgesinde cevap vermektedir. Bölgede, İran'ı dengelemek, çevrelemek ve baskı altında tutmak üzerine bir politika güden ABD-Suudi müttefikliği hemen hemen her dönem belki de bu sebepten yüksek düzeyde ve yakınlıkta devam etmektedir.⁴²⁷ Dolayısıyla daha önce de belirtildiği gibi İran-Suudi Arabistan ilişkilerini ABD varlığı dışında düşünmek gerçekçi olmayacaktır. İki ülke arasındaki ilişki parametrelerinden biri diğeri de enerjidir.

Enerji, her iki ülke açısından hayati derecede önemlidir. Dünyanın önde gelen petrol ve gaz üreticileri olarak, kaynak açısından zengin İran ve Suudi Arabistan'ın enerji kartı bir araç halinde siyasetlerine etki etmektedir. İki ülke, OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) örgütü içinde petrolün varil fiyatı, çıkarılacak miktar ve

⁴²⁵ İzzetullah İzzeti, **İran ve Bölge Jeopolitiği**, (İstanbul: Küre Yayınları, 2005), 127.

⁴²⁶ Juneau, **age**, 111.

⁴²⁷ “Khashoggi Disappearance May Disrupt Trump Administration's Plans to Squeeze Iran” <https://www.nytimes.com/2018/10/16/us/politics/khashoggi-trump-iran-sanctions.html>, [16.10.2018].

izlenecek genel politikalar açısından birçok defa karşı karşıya gelmiştir.⁴²⁸ ABD'nin, bölgedeki güç dengesi açısından İran'ın elindeki enerji kartını dengelemek için Suudi Arabistan'la yakınlığı bu çerçeveden de değerlendirilebilir.

Silahlanma, Ortadoğu gibi siyasi anlamda durağan olmayan ve sık sık uluslararası krizlerin yaşandığı gergin bir coğrafya için çok hayati bir konudur. KİK üyesi ülkeler ve bölge devletlerinin ABD tarafından rekor düzeyde silahlandırılması dikkate değerdir. Sadece yakın tarihte değil uzun zamandır Ortadoğu'da silahlanma İran odaklı yapılmaktadır. Suudi Arabistan 1975 yılı itibariyle ABD kaynaklı silahlanmaktadır. 1970'ler düşünüldüğünde bu İran için de geçerliydi; Körfez'in iki ayağını güvencede tutmak. 1970'lerde İran ve Suudi Arabistan'ın potansiyel düşman algısı bölgedeki olası komünizm yayılmasına yöneliktir. ABD'nin 1970'li yıllarda Ortadoğu'da uyguladığı çifte sütun/direk politikası bağlamında İran'ın her türlü silah ve askeri varlıkla donatılarak, İran ordusunun subaylarına ABD'de askeri eğitim imkanı ve istihbarat servisinin eğitimini sağlamıştır. Böylelikle ABD hem Körfez'de Soğuk Savaş döneminde dost ve güçlü bir hükümete sahip olacak, hem de ABD ekonomisine büyük katkı sağlayacaktı.⁴²⁹

Suudi Arabistan, SIPRI'nin son yayımladığı araştırmaya göre ABD'nin yalnız bölgede değil küresel anlamda da en büyük savunma sanayii ihracatı yaptığı devlet konumundadır.⁴³⁰ Suudi Arabistan, hanedanın ve krallığın bekasını bir anlamda satın alma yoluyla korumaktadır. Bu karşılıklı bağımlılıktan doğan bağlantılar da siyasi açıdan iki ülke arasında ortak bir siyasaya dönüşmüştür. İran'ın ötekisi Suudi Arabistan bölgede ABD varlığına destek olmakta ve İran kaynaklı olduğunu savunduğu kendi coğrafyasındaki Şiilerin hareketlenme riskini en aza indirmek üzere çalışmaktadır. Bu bağlamda bölgede ciddi bir silahlanma faaliyetinin sürmekte olduğu gözlenmektedir. Bu açıdan ABD ve Suudi Arabistan arasında silah ticareti özelinde bir çeşit kazan-kazan birlikteliği söz konusudur. Körfez coğrafyası ve Suudi Arabistan'ın silahlanma oranlar tablo 2.3'deki gibidir:

⁴²⁸ “İran ve Suudi Arabistan petrol fiyatındaki yükseliş konusunda ayrı düşüyor”, Enerji Enstitüsü, 01.03.2017, <https://enerjiinstitutusu.org/2017/03/01/iran-suudi-arabistan-petrol-fiyatindaki-yukselis-konusunda-ayri-dusuyor/>, [25.09.2018].

⁴²⁹ Nasuh Uslu, “ABD'nin Ortadoğu Politikası”, **Amerikan Dış Politikası**, 2. bs. ed. Ramazan Gözen, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013), 184.

⁴³⁰ SIPRI, “Global military spending remains high at \$1.7 trillion, 02.05.2018, <https://www.sipri.org/media/press-release/2018/global-military-spending-remains-high-17-trillion>, [25.09.2018].

Tablo 2.3: Ortadoğu Ülkelerinde Askeri Harcama Miktarı (Milyon Dolar/Yıl)

Ortadoğu ülkeleri	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2017 Güncel
Bahreyn	960	958	1179	1312	1448	1544	1482	1506	1384	1397
Mısır	4421	4419	4292	4176	4142	4518	4790	4513	4004	2774
İran	13728	13962	12616	13125	10367	10281	10814	12264	14086	14548
Irak	3925	4423	4766	4334	7991	6956	9527	5970	7284	7416
İsrail	15606	15044	15582	15728	16146	17009	17064	14783	15501	16489
Ürdün	1902	1799	1768	1562	1462	1523	1602	1770	1877	1940
Kuveyt	5108	5014	5726	6200	5865	5853	5895	6447	6693	6831
Lübnan	1691	1808	1767	1791	1882	2167	2221	2606	2368	2441
Umman	5135	5424	7099	12762	11945	11079	10155	10581	8417	8687
Katar	2199	2171	..	..	..	..	..	..	..	..
Suudi Arabistan	53209	55379	56132	63514	72791	85435	90258	63673	69521	69413
Suriye	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Türkiye	14340	14050	14187	14498	14857	14942	15412	17854	19580	18190
BAE	15726	19722	21424	21108	25857	24400	..	..	..	..
Yemen	3439	3414	3095	2836	2609	2510	..	..	..	..
K. Yemen	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x

Kaynak: SIPRI, “Global military spending remains high at \$1.7 trillion, 02.05.2018, <https://www.sipri.org/media/press-release/2018/global-military-spending-remains-high-17-trillion>, [25.09.2018].

Öte yandan Suudi Arabistan’ın kısa süre öncesine kadar *de facto* lideri pozisyonunda olduğu KİK ülkeleri kendi sorunlarıyla da uğraşmaktadır. Ülkeler içindeki muhalif hareketler, mezhepsel gösteriler, ABD ile olan yakın ilişkilerden ve ABD’nin varlığından duyulan rahatsızlıklar zaman zaman yönetime yönelik protestolara dönüşebilmektedir.

Bölgedeki liderlik arayışları konusuna baktığımızda, 1979 öncesinde de İran bir bölgesel güç olma arayışı içinde olmuştur. Fakat 1979 sonrası olduğu gibi dış politikada din ve mezhebin etkin olduğu bir güçle olmamıştır. Konunun Şah dönemi İran-ABD ilişkisi dahilinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bölgesel liderlik konusu, tarihsel olarak bölge devletleri açısından doğal bir rekabet olarak ortaya çıkmıştır. 1979 yılında İran İslam Devrimi sonrası İran ordusundaki köklü değişiklikler (ikinci bir ordu olarak Devrim Muhafızları’nın kuruluşu, yapılandırılması ve Arteş⁴³¹ isimli düzenli ordunun yenilenmesi) Irak’ın hamle yapması için uygun ortamı oluşturmuştur. 1980 – 1988 arası süren yıpratıcı İran-Irak Savaşı bu ortamda çıkmıştır.

⁴³¹ Arteş, Şah zamanından kalan ve İslam Devrimi sonrası yeni rejime uygun hale getirilen İran Ordusudur.

Öte yandan bölgeye baktığımızda özellikle Sünni İslam'ın güçlü temsilcisi olan Mısır'ın 2010 sonunda başlayan halk hareketleri⁴³² sonrası gelişmelerle güç kaybetmesi ve aynı tarih itibariyle Suudi Arabistan'ın yüksek oranda silahlanmaya devam etmesiyle bu bölgesel liderlik mücadelesi daha da pekişmiştir. Mısır'ın bölgesel alt sistemde gücünün azalması sonrası, bölgedeki liderlik mücadelesi Suudi Arabistan ve İran arasında daha güçlü hissedilmektedir.

Şii topluluklar konusu Ortadoğu bölgesi genelindeki birçok Arap Devleti için bir gerçekliktir. Bahreyn gibi bazı ülkelerde çoğunluğu oluşturan Şiilere ek olarak, Yemen, Suudi Arabistan gibi ülkelerde de nüfusun önemli bir bölümü Şii'dir. Suudi Arabistan'ın kendi içinde de %10-15 bir Şii nüfus bulunmaktadır.⁴³³

Yumuşak Güç konusu bölge toplumları açısından önemlidir. Joseph Nye'in ortaya koyduğu üzere "yumuşak güç", bir şeyi zorla yaptırmaktansa bir sempati duyarak yaptıran güç çeşididir. Bu ülkenin kültüründen, siyasi fikirlerinden ve politikalarından kaynaklanır böylelikle başkalarının gözünde politikaları meşru görülen devletin yumuşak gücü artar.⁴³⁴ Bu bağlamda, barışı kazanmak savaşı kazanmaktan daha zordur ve yumuşak gücün önemi gittikçe artmaktadır.⁴³⁵ İran Dışişleri Bakanı Javad Zarif, 2014 yılında yayımladığı Foreign Affairs dergisinde yayımlanan makalesinde, artık sadece askeri gücün değil, etkinliğin yeni biçimlerinin, ekonomik, teknolojik ve kültürel olarak ortaya çıktığını belirtmiştir.⁴³⁶ İran'ın Ortadoğu'ya yönelik kullandığı yumuşak güç, Ortadoğu'daki siyasal durumun değişmesi ve sert gücünü de coğrafyaya yansıtması sonrası artmıştır.⁴³⁷ Öte yandan İran tarafından coğrafyaya yönelik uygulanan güç bir çeşit akıllı güç⁴³⁸ (smart power) olarak da adlandırılabilir. İran'ın ABD karşıtı tutumu Ortadoğu halkları içinde sempati toplamasına sebep olmaktadır. İran Ortadoğu'da sadece mezhepsel bağları olan gruplar tarafından değil, toplumun çeşitli kesimlerince ABD

⁴³² Bu ayaklanma hareketleri literatürde "Arap Baharı" olarak da nitelendirilmektedir.

⁴³³ CIA The World Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html>, [01/11/2018].

⁴³⁴ Joseph S. Nye, **Soft Power**, (USA: Public Affairs, 2004), 10.

⁴³⁵ Nye, **age**, 12.

⁴³⁶ M. Javad Zarif, "What Iran Really Wants: Iranian Foreign Policy in the Rouhani Era", **Foreign Affairs** Vol. 93, No. 3, (May/June 2014): 50.

⁴³⁷ Mabon, **age**, 194.

⁴³⁸ Akıllı güç kavramı için bkz: Joseph S. Nye Jr., Get Smart: Combining Hard and Soft Power, **Foreign Affairs**, c. 88, s. 4 (July/August 2009): 160-163.

politikalarına yönelik karşıtlığı sebebiyle de takip edilmektedir. Filistin konusundaki kararlı duruşu ve İsrail karşıtlığı ise bir diğer takdir edilen politikasıdır. Mezheplerin yahut diğer kimliksel ortaklıkların ötesinde bu iki konu İran'ın bölgedeki yumuşak güç politikaları arasında sayılabilmektedir. Nye, sert ve yumuşak güç arasında bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Çünkü sonuç olarak ikisi de karşı tarafın politikasını etkilemek üzerinedir.⁴³⁹ İran, Ortadoğu'da her iki gücü de etkin kullanmaktadır. Öte yandan Suudi Arabistan'ın ABD ve dolayısıyla İsrail ile bölgesel gelişmelerde aynı safta olmaları bölge açısından tepki çeken politikalarından olmuştur.⁴⁴⁰

Mabon, Ortadoğu'da Şii gücü yükselirken, İran'ın Şii gruplara desteği konusunda, Velayeti Fakih açısından mezhepsel savı öne çıkarmaya doğal olarak karşıtmış gibi görünebileceğini vurgulamaktadır.⁴⁴¹ Bu ifadede anlatılmak istenen, İran'da resmi mezhep Şii Caferilik olsa da -tüm ezilenlerin yanında yer alma prensibi sebebiyle- bir mezhebe yakınlık göstermenin uygun olmayacağı vurgusudur. Bu bağlamda, İran'da egemenliğin temel merkezi olan "liderlik"⁴⁴² makamı sahibi Ayetullah Hamaney mezhepsel ayrışmaların dış güçler tarafından kullanıldığına söylemiştir. Şii ve Sünni olmanın hiçbir farkının bulunmadığını, mezhep ve etnik gibi meselelerin dış güçler için ihtilaf çıkarma ve fitnecilikte bulunma için bir bahaneden ibaret olduğunu belirten Hamaney, bu bahanelerin düşman'ın elinden alınması gerektiğini de eklemiştir.⁴⁴³

Bir diğer önemli konu olan, İran nükleer çalışmaları konusunda, Suudi Arabistan İran'ın nükleerleşmesine karşı tutum sergilemektedir. Özellikle Körfez'in güvenliği açısından bu silahlanma gerçekleştiği takdirde Suudi Arabistan'ın da nükleerleşmesi kaçınılmazdır. Tarihsel olarak İran'ın nükleerleşme çalışmaları Şah döneminde başlamıştır ve devrim lideri Ayetullah Humeyni'nin nükleer silahların İslami olmadığı konusunda fetvası mevcuttur.⁴⁴⁴ İran, Irak Savaşı sırasında enerji ve

⁴³⁹ Nye, **age**, 7.

⁴⁴⁰ M. Hilmi Özev, "İran-Suudi Arabistan İlişkileri, 1932-2014", **İktisat Fakültesi Mecmuası** Cilt:66, (2016/1), 93.

⁴⁴¹ Mabon, **age**, 194.

⁴⁴² Beşiriye, **age**, 55.

⁴⁴³ "Düşman, "Mezhep" ve Kavmiyet" gibi Bahanelerle İhtilaf Çıkarmaya Çalışıyor", [http://leader.ir/tr/content/13215/%C4%B0slam-%C4%B0nk%C4%B1lab%C4%B1-Rehberi-Ayetullah-Hamanei:-, \[18.05.2017\]](http://leader.ir/tr/content/13215/%C4%B0slam-%C4%B0nk%C4%B1lab%C4%B1-Rehberi-Ayetullah-Hamanei:-,).

⁴⁴⁴ Mabon, **age**, 195.

gücün çeşitliliğinin önemini kavrayarak yeniden nükleer çalışmalara dönmüştür. Bu bağlamda, salt bir bölgesel güç olmaktan yahut gücünü arttırmasından öte nükleerleşmiş İran, tüm araçlarıyla gücünü daha da arttırarak bölgede daha baskın olabilecektir.⁴⁴⁵ Dolayısıyla nükleer silah sahibi olmuş bir İran, Körfez güvenliği ve Suudi Arabistan açısından günümüzde olduğundan daha güvenli olmayacaktır.⁴⁴⁶

Gerek İran gerek Suudi Arabistan rejimlerinin doğası gereği, hareketlerini yasallaştırmak için fetva vermektedirler.⁴⁴⁷ Hamaney, Suud Rejimi içindeki din alimlerini rejim lehine yalan söylemekle itham etmiştir: “*Suudi rejiminin propaganda makinesi, siyonistlere ve Amerika’ya karşı davranışları İslam dünyasının büyük ayıbı olan politikacılarından, açıkça kitap ve sünnete aykırı bir şekilde fetva veren, haram yiyen müftüler*” şeklinde nitelemiştir.⁴⁴⁸ İki ülkenin bir diğer kronikleşmiş tepkileri de iç karışıklık yaşadıkları zaman birbirlerini suçlamalarıdır. 2017 Haziran’ında, İran’da Humeyni türbesi ve Meclis’e yapılan saldırılar her ne kadar IŞİD tarafından üstlenilmiş olsa da Suudi Arabistan ve ABD suçlanmıştır.⁴⁴⁹ Dış tehdit ve etkenleri öne sürerek öteki olanı işaret etmektedirler. Bir anlamda devlet politikası şeklini almış bir durum mevcuttur. Sabitleşmiş algılar bu iki ülke ilişkileri açısından çok önemlidir.

İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde birçok kırılma noktası bulunmaktadır. Bu bağlamda ilişkiler kırk yılda birçok kesintiye uğramıştır. Örneğin, 1987 Hac döneminde, İran yanlısı gösterilere Suudi kolluk kuvvetlerinin müdahalesi sonucu 400 İranlı ölmüştür.⁴⁵⁰ İran-Irak savaşı ve Hac olaylarından dolayı gergin olan ve 1988 yılında kesilen diplomatik ilişkiler, 1991’de yeniden normale dönmüştür.⁴⁵¹ Tahran’da 1997 Aralık ayında yapılan OIC (İslam Konferansı Örgütü) toplantısına

⁴⁴⁵ age, 195.

⁴⁴⁶ Bir sonraki bölümde bu konu detaylı olarak ele alınacaktır.

⁴⁴⁷ age, 196.

⁴⁴⁸ “İslam Dünyası, Hac Konusunda Temelli Bir Çözüm Bulmalı”, <http://leader.ir/tr/content/16188/%C4%B0slam-%C4%B0nk%C4%B1lab%C4%B1-Rehberinin-Hac-Mesaj%C4%B1>, [05.09.2018].

⁴⁴⁹ “İran Meclisi’nde ve Humeyni’nin türbesinde saldırılar: IŞİD üstlendi, en az 12 ölü”, BBC Türkçe, 08/06/2017, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-40184311>, [09.06.2018].

⁴⁵⁰ “Hac’da izdiham: En az 717 kişi öldü” https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/09/150924_hac_facia, 24/09/2015.

⁴⁵¹ “Timeline: History Of Turbulent Saudi-Iranian Ties”, 13.05.2014 <https://www.reuters.com/article/us-saudi-iran-relations/timeline-history-of-turbulent-saudi-iranian-ties-idUSBREA4C0H020140513>, [02.01.2018].

katılan Suudi Prensi, Hamaney ile görüşmüştür ve böylelikle Cumhurbaşkanı Hatemi'nin iki ülke arası ilişkileri ve Krallıktaki olumsuz görüşleri düzeltme politikası Lider'in de onayıyla gerçekleşmiştir. 1998 yılında önceki Cumhurbaşkanı Rafsancani de on günlük bir Suudi Arabistan, Bahreyn gezisi yapmıştır.⁴⁵² Suudi Arabistan, 1999 yılında, 1996 yılında gerçekleşen Khobar Kuleleri saldırısından İran'ın sorumlu olduğunu ABD'ye iletmiştir.⁴⁵³ 2003 sonrası Irak'ta Şiiilerin güçlenmesi ve İran'ın coğrafyaya yönelik politikaları Suudi Arabistan'ı tedirgin etmiştir. İki devlet Ortadoğu'da yaşanan halk hareketlerinde farklı tarafları desteklemiştir. 2016 yılında Suudi Arabistanlı Şii din adamı Şeyh Nemr'in idam edilmesi de ikili ilişkilerde gerilime yol açmıştır.

Suudi Arabistan ve İran açısından, hem ülke sınırları dahilinde hem de bölgesel etkinlik alanlarında uyumsuzluk mevcuttur. Her iki ülke de toprak bütünlükleri, ideolojik egemenlik, yerel ve uluslararası meşruiyet ve rejim güvenliği gibi konularda birbirlerini potansiyel tehdit olarak algılamaktadırlar. İç dinamiklere bakıldığı zaman İran etnik köken açısından daha zengin ve çoğulcu bir yapıya sahiptir. Suudi Arabistan içinse böyle bir etnik çeşitlilik sorunu yoktur. İran'da Devrim öncesi dönemde Fars milliyetçiliği devlet politikası olarak öne çıkarılırken, 1979 Devrimi dini konuları ve İranlı kimliğini öncelikli sıraya taşımıştır. Bu ise mezhebin kutsanmasından ziyade İslam temelli bir söylemi yaygın hale getirmiştir. Bu bağlamda Suudi Arabistan'ın kimliği ve politikaları İslami olmamakla itham edilmektedir.

İran-Suudi Arabistan ilişkilerinin ideolojik seyrinde tarihteki gerginlikler, mezhepsel gerilimler ve 1979 İran Devrimi rol oynamaktadır.⁴⁵⁴ Örneğin 1987'de olduğu gibi İran, 2005 Hac döneminde Mina'da yaşanan izdihamda vefat edenler arasında 239 İranlı hacının da bulunduğunu belirtmiş ve Suudi Arabistan yönetimini ölen 769 hacıya ilişkin olarak sorumluluğunu yerine getirmemekle suçlamıştır.⁴⁵⁵ İran'ın kimliğinden tehdit algılayan Suudi Arabistan'ın, bekasını korumak için geliştirdiği söylemler ve eylemler, Kral'ın ünvan değişikliği, kutsal toprakların Suud

⁴⁵² Hunter, **age**, 197.

⁴⁵³ **age**, 56.

⁴⁵⁴ Mabon, **age**, 42.

⁴⁵⁵ "İran lideri Suudi Arabistan'ı uyardı: "Tepkimiz sert olur"", CNNTÜRK, 30/09/2015, <https://www.cnnturk.com/dunya/iran-lideri-suudi-arabistani-uyardi-tepkimiz-sert-olur>, [05.05.2018].

hakimiyetinde bulunmasının getirdiği gücün/hakimiyetin yansıtılması ve bunun İslam dünyasındaki yerine verilen önem olarak sıralanabilir.⁴⁵⁶ İranlı liderlerin bu süreçte konuya dair yaptığı açıklamalar karşısında dönemin Suudi Kralı Fahd, 1986 yılında “majesteleri” hitabını “Kutsal Yerlerin Koruyucusu” ünvanıyla değiştirmiş ve bu sıfatı kullanmaya başlamıştır.⁴⁵⁷ Dolayısıyla kutsal topraklar konusundaki söylemsel gerilim de ilişkilere etki etmektedir. İran’ın 1980 yılından bugüne savunduğu üzere tüm İslam dünyasını ilgilendiren ve farz olan Hac bir ülkenin kontrolünde kalmamalıdır. Hac ile ilgili tüm sürecin uluslararası bir komisyona yahut örgüte devredilmesini önermiştir. Suudi Arabistan bu öneriye şiddetle karşı çıkmaktadır.

Suudi Arabistan Şii nüfusun ileri gelen liderlerinden din adamı Şeyh El Nimr, Suudi Arabistan yönetimini eleştiren ve ülkedeki Şiilerin uzun yıllardır ayrımcılığa maruz kaldığını iddia eden sert açıklamalarda bulunmuştur. 2011’deki Şii ayaklanmasını örgütlediği ve terörü desteklediği iddiasıyla 2014 yılında cezaya çarptırılan Şii din adamı idamı Şeyh Nimr’in idamı 2016’da infaz edilmiştir.⁴⁵⁸ İnfazın duyurulması sonrası Suudi Arabistan çeşitli gösterilerle ülkede ve dışarıda protesto edilmiştir.⁴⁵⁹ Ayetullah Hamaney, Şeyh Nimr’in öldürülmesini kınadığı konuşmasında, Suudi askerlerce Bahreyn halkına zulmedilmesi, ev ve ibadethanelerinin tahrip edilmesi ve Yemen halkının bombalanmasının da Suudi yönetimi tarafından gerçekleştirilmiş olduğunu hatırlatmıştır.⁴⁶⁰

Meşruiyet kavramı her iki devlet için hem teokratik açıdan hem de uluslararası toplum açısından çok önemli ve düşünülmesi gereken bir konudur.⁴⁶¹ Kendi dini yorumları dahilinde farklı yönetim sistemlerine sahip bu iki ülke, rejim dahilinde de meşru yönetimlerini korumak ve geçerli kılmak durumundadırlar. Suudi

⁴⁵⁶ Graham E. Fuller, “**The Center of The Universe**” **The Geopolitics of Iran**, Boulder: Rand Corporation Westview Press: 1991, 106.

⁴⁵⁷ Mabon, **age**, 53.

⁴⁵⁸ “İdam Edilen Şii Din Adamı Nimr Kimdir?”, BBC News Türkçe, 03.01.2016, www.bbc.com/turkce/haberler/2016/01/160103_nimr_kimdir, [03.09.2018].

⁴⁵⁹ Jonathon Marcus, “The Saudi-US-Iran Triangle”, BBC, 05.01.2016, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-35230977> [05.05.2018].

⁴⁶⁰ “Kuşkusuz ilahi intikam eli, Suudilerin yakasına yapışacak”, 03.01.2016, <http://leader.ir/tr/content/14011/%C4%B0slam-%C4%B0nk%C4%B1lab%C4%B1-Rehberi,-mazlum-ve-m%C3%BCmin-din-alimi-%C5%9Eeyh-Nemr'in-%C3%B6ld%C3%BCr%C3%BClmesini-%C5%9Fiddetle-k%C4%B1nad%C4%B1>, [01.05.2018].

⁴⁶¹ Mabon, **age**, 198.

Arabistan ve İran açısından, kimlikleri ve İslam'ı yorumlayış şekilleri, hem ülke içi rejim meşruiyeti açısından hem de aralarındaki bölgesel yarışta, dış etkinlik alanları üzerinde karşılıklı bir mücadele halini almıştır. Bölgeye yönelik stratejilerinde din her iki ülke için de kendi rejimlerinin meşruiyetleri için bir araçtır.⁴⁶² Dini konular, amaçlarını gerçekleştirmede öne sürdükleri argümanlardan olmuştur. İran'ın kültürü ve kimliği ile güç ve siyasal meşruiyet arasındaki bağlar, İran'ın uluslararası ilişkileri ve dış politikasıyla ilgili önemli ipuçları vermektedir.⁴⁶³ İran'da İslami Hükümet, meşruiyetini İslami prensiplerden ve Rehber'in bunların nasıl uygulanacağı konusunda son kararı veren otorite olmasından alır.⁴⁶⁴ Bu bağlamda Hamaney Suudi Arabistan'la ilgili yaptığı bir açıklamada, Suudi Hükümeti'nin eylemlerinin Kuran'la ters düştüğünü belirtmiştir.⁴⁶⁵

İran'ın "Direniş hattı" olarak nitelediği coğrafyanın, Ürdün Kralı Abdullah tarafından 2004 yılında "Şii Hilali" olarak tanımlanması da bu politikanın ürünüdür. Devlet liderlerinin kullandıkları retorik/belagat politikada sık kullanılan bir araçtır. Bu söylem farklı rekabet kaynaklı oluşmaktadır. İran'ın etkinlik gösterdiği coğrafyadaki varlığı, rakip devletlerin gözünde tedirginlik yaratmaktadır. Bu coğrafyaya yönelik bir araç olarak mezhep kartının kullanıldığı iddia edilirken, İran açısından bu hat, "Direniş Hattı" olarak kavramsallaştırılarak ve mezhep temelli bir ilişki türü değil ABD ve İsrail politikalarına bir karşı duruş olduğu savunulmaktadır. ABD Başkanı Barack Obama, 2009 yılında İran yeni yıl tebriği için Hamaney'e yazdığı mektupta, İran'a el uzatmasına yönelik Rehber'in cevabı, İran yönetiminin algıları açısından bir ipucu olarak değerlendirilebilir. Hamaney bu mektubu "*Siz değişirseniz, bizim de davranışımız değişir*" şeklinde cevaplamıştır. Bu noktada karşılıklılık ilkesine ek olarak, İran Meclis Başkanı Ali Larijani'nin konuya dair açıklaması Hamaney'i destekleyecek şekilde olmuştur. Larijani, "*ABD sözlerden daha fazlasını yapıp somut eylemleri ile bunu kanıtlamalıdır*" şeklinde cevap

⁴⁶² age, 204-205.

⁴⁶³ Shireen T. Hunter, **Iran's Foreign Policy In The Post-Soviet Era: Resisting The New International Order**, (USA: Greenwood Publishing Group, 2010), 19.

⁴⁶⁴ Hunter, age, 23.

⁴⁶⁵ "Saudi government's actions absolutely contradict Quran", <http://english.khamenei.ir/news/6696/Saudi-government-s-actions-absolutely-contradict-Quran>, [11.05.2019].

vermiştir.⁴⁶⁶ Burada vurgulanan süren yaptırımlar, ambargolar ve türlü rejim değiştirme eylemlerinin geride bırakılıp İran'ın rejiminin tanınmasıdır. Suudi Arabistan Körfez'de ABD varlığını teşvik ettiği müddetçe İran buna karşı durmaya devam edecektir.

Körfez coğrafyasında farklı taraflarda olmalarının ötesinde, İran'ın etkinlik gösterdiği Doğu Akdeniz'e kadar olan coğrafyada da karşıt duruşları farklı değildir. Buna örnek vermek gerekirse, İran'ın ABD müdahalesi sonrası oluşan yeni konjonktürde, Irak'ta etkinlik arttırması yahut 2011 sonrası Suriye'de her iki bölgesel güç farklı grupları destekleyerek bu ve benzeri sebeplerle karşı karşıya gelmişlerdir. Coğrafyada her iki tarafın da birbirine yönelik farklı grupları silahlandırma ve para desteği verdiği iddiaları mevcuttur. Ortadoğu militer grupları⁴⁶⁷ Hamas, Hizbullah vb gruplarla olan ilişkileri gündemdedir. Yukarıdaki gelişmeler ve örneklerden de anlaşılacağı üzere her iki devletin rekabeti çeşitli alanlarda devam etmekte, Suudi Arabistan'a yönelik destekler ve artan tehditler İran'ın gücün çeşitli unsurlarını kullanmasını beraberinde getirmektedir.

4.1.4. Üçüncü Devletler/Aktörler Üzerinden Güç Mücadelesi: Vekalet Savaşları

İran ve Suudi Arabistan doğrudan olmasa da üçüncü aktörler/devletler üzerinden karşı karşıya gelmektedirler. Bölgede, halk hareketlerinin 2010 yılı sonunda başlaması sonrası İran gücünü arttırmıştır. Öte yandan İran, bu hareketleri 1979 yılında yaşanan İslam Devrimi benzeri bir “İslami Uyanış” olarak tanımlamıştır.⁴⁶⁸ Özellikle İran'ın, ABD ve İsrail karşıtlığını devlet politikası olarak benimsemiş olması coğrafyanın kargaşa ve şiddetten etkilenmiş toplumlarının gözünde olumlu karşılanmaktadır.

Körfez'de söz konusu iki devletin arasında bulunan Bahreyn Devleti ismiyle müsemma⁴⁶⁹ hem ideoloji hem jeopolitik temelli güç mücadelesine sahne olan ilk örnektir. Bahreyn, Basra Körfezi'ndeki jeopolitik konumu, Şii çoğunluklu nüfusu ve tarihsel olarak İran toprağı olması yanında, yönetsel olarak Suudi Arabistan destekli Sünni bir krallıktır. Coğrafi konumu ve ABD askeri filosuna ev sahipliğı

⁴⁶⁶ Hunter, **age**, 69.

⁴⁶⁷ Juneau, **age**, 153.

⁴⁶⁸ Zarif, **age**, 54.

⁴⁶⁹ Bahreyn iki deniz arasında anlamına gelmektedir.

yapması bu ada ülkesinin en önemli özelliklerindendir.⁴⁷⁰ 1970’lerde kurulan bir ada emirliği olan Bahreyn, 1979 devrimi sonrası Suudi Arabistan için İran yayılması tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Nüfusunun %70’i Şii olan Bahreyn Körfez’de mezhepsel bir çatışma alanı olmasının ötesinde büyük bir güvenlik üssüdür. ABD 5. Filosuna ev sahipliği yapan emirlik, Suudi Arabistan’a bir köprü ile bağlanmıştır.

İran’ın devrim sonrası Başbakanı Mehdi Bezirgan’ın Bahreyn’e yönelik hak talebinde bulunmayacaklarını açıklamasına kadar tehdit algısı devam etmiştir. Söylemsel olarak kısa vadede bir rahatlama olsa da Arap Halk Hareketleri hala Bahreyn için bir mücadele alanı olduğunu göstermiştir. Öte yandan İran açısından, Bahreyn’deki ABD varlığı bölge ve Körfez güvenliği için büyük bir sorundur.⁴⁷¹

Bahreyn’de 2011 yılında başlayan sokak gösterileri ve protestoların diğer ülkelerdeki protestolar kadar uluslararası medyada yer bulmadığı İranlı yetkililer tarafından sık sık dile getirilmiştir. İran bu gösterilere her fırsatta dikkat çekerek Batı medyası tarafından gözardı edildiğini savunmaktadır. Fakat bu yorum da Arap krallıklarının kendi içlerindeki Şii nüfus tarafından tehdit algılamalarına sebep olmuştur. İran’ın iç işlerine karışma ve Şii grupları cesaretlendirerek bir güvenlik sorunu yaratacağı suçlamasını getirmektedir. Bahreyn’de Şii grupların eylemlerinin bastırılması ve halkın siyasal karar almanın dışında tutulması önemli bir sorun olarak durmaktadır.⁴⁷²

Suudi Arabistan ise, kendi toprağına 16 km uzaklıkta olan ve bir köprüyle kendi toprağına bağlı olan Bahreyn’deki sokak protestolarının İran destekli olduğunu savunmaktadır.⁴⁷³ Suudi Arabistan açısından İslam devriminin ihraç edilme politikasından itibaren hissettiği tehdit algısı zamanla İran bu politikasından vazgeçse de kaybolmamıştır. Dolayısıyla Bahreyn konusunda hassas olması birincil güvenlik sorunudur. Çünkü Bahreyn ve Suudi Arabistan birbirlerine fiziksel olarak bağlı olmalarına ek bu bir güvenlik konusudur. Suudi Arabistan ve Bahreyn’in, ABD ile

⁴⁷⁰ “Ülke Profili: Bahreyn”, Al Jazeera News, 27.11.2013, <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil/ulke-profil-bahreyn>, [01.02.2018].

⁴⁷¹ Mabon, *age*, 58.

⁴⁷² İzzeti, *age*, 132.

⁴⁷³ Oğuz Çelikkol, “Orta Doğu ve Suudi Arabistan-İran çatışması...”, Hürriyet, 10.04.2018, <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/oguz-celikkol/orta-dogu-ve-suudi-arabistan-iran-catismasi-40799920>, [03.09.2018].

olan bağları ve Ortadoğu'ya yönelik işbirliklerini eleştiren Hamaney, İslam ümmetine olduğu kadar, kendi kendilerine de ihanet ettiklerini belirtmiştir.⁴⁷⁴

Ayetullah Hamaney resmi internet sitesinden yaptığı açıklamada, Bahreyn'deki gösteriler konusunda Suudi Arabistan'ın sert güçle müdahalesine dikkat çekerek, *“Amerikalılar ve bölgedeki yandaşlarının alçaklıkları şu tavırla zirveye çıkmıştır: Onlar, Suudi tanklarının Bahreyn'e girmesini müdahale olarak görmemekte ve fakat ulemanın, halkına yönelik katliamı protestosunu İran'ın müdahalesi olarak yansıtmaktalar.”* sözlerini kullanarak eleştirmiştir. Hamaney konuşmasında bu girişimin Arabistan'a nefret duyulmasına sebep olacağını belirterek, *“İran'ın bölgedeki gelişmeler karşısınd tavrı, milletlerin ve halkların savunulması ve ayrıca diktatörler ve emperyalistlerle muhalefettir.”* sözlerini kullanmıştır.⁴⁷⁵

Suriye konusunda da karşıt pozisyonda bulunan İran ve Suudi Arabistan birbirlerini eleştirmektedir. İran, konunun en başından beri mezhepsel olmaktan ziyade jeopolitik bir konu olarak, Suriye'de Esad yönetimini desteklemektedir. Öte yandan Suudi Arabistan, BAE ve diğer körfez ülkeleri tam karşıt pozisyonda yer alarak Esad muhaliflerine destekte bulunmuşlardır. Suudi Arabistan Arap halk hareketlerin ortaya çıktığında kendi rejimine de tehdit olur endişesiyle var olan yönetimleri desteklerken Suriye⁴⁷⁶ örneğinde durum tam tersidir.

Bahreyn'deki vekalet benzer şekilde Yemen Krizi / İç Savaşı, 2014 Eylül'ünde yeni anayasayı tanımadıklarını açıklayan Husilerce başlatılan krizin derinleşmesiyle karşıt tarafları destekleyen İran ve Suudi Arabistan bir kez daha karşı karşıya gelmiştir. Şii mezhebinin bir koluna ait olan Husiler, Cumhurbaşkanı A. Mansur Hadi'yi tanımadıklarını açıklamış ve sonrasında Hadi Riyad'a sığınmıştır. Husilerin İran tarafından desteklendiği Yemen'de, Riyad yönetimi ise hava saldırısıyla karşılık vermiştir. Bombalamalar ve çatışmalar sebebiyle sadece siyasi değil, insani krize de dönüşen Yemen'le ilgili açıklama yapan Rehber Hamaney,

⁴⁷⁴ “By cooperating with the Zionists, the Saudis are cutting the ground from under their own feet”, **15/07/2019**, <http://english.khamenei.ir/news/6881/By-cooperating-with-the-Zionists-the-Saudis-are-cutting-the>, [15.09.2019].

⁴⁷⁵ “Bölgedeki Halk Hareketleri Zafere Erecektir”, 21.03.2011, <http://leader.ir/tr/content/7916/B%C3%B6lgedeki-Halk-Hareketleri-Zafere-Erecektir>, [01.11.2018].

⁴⁷⁶ Bu konu, sonraki başlıklarda detaylı olarak analiz edilecektir.

Suudilerin Yemen’de çok büyük bir hata işlediğini Yemen’deki cinayet ve katliamlara son verilmesi gerektiğini belirterek Yemen olaylarının, Suudiler içinde olaylara vakıf olmayan, cehalet içindeki bir grubun Yemen’le ilgili karar verdiğini söylemiştir.⁴⁷⁷

Özetle, İran’ın bölgeye yönelik politikası “direniş hattı” olarak tabir ettiği bölgeyi ulusal çıkarları dahilinde desteklemek yönündedir. Diğer taraftan OIC ve Suudi Arabistan’ın İran’a suçlaması terrorist grupları desteklediği yönünde olmuştur. Bölgede güç dengeleri değiştikçe bir diğeri için oluşan ortam ve bu yeni durum ilişkileri doğrudan etki etmektedir. Güç ve coğrafya (savaş ve ambargonun yarattığı güç iniş çıkışları, ortak sınırlar ve ihtilaflı bölgeler Körfez adaları vb. gibi) bu ilişkileri anlamada kuvvetli etkenlerdir.

ABD açısından daha geniş bir perspektiften bakıldığında, Ortadoğu’daki güç dengesinin bozulması istenmeyen durumdur. Bu güç dengesi politikasında, dengeyi aşacak bir güç artışı söz konusu olduğunda, çeşitli müdahaleler ve cezalandırmalar söz konusudur. Başka açıdan ifade etmek gerekirse, çatışmalar ve müttefiklikler kontrol altında tutulduğu müddetçe gerçekleşebilir. Bölgede tarihte birçok örneğe rastlanmaktadır. İran’ın nükleer çalışmalarına uygulanan ambargo ve yaptırımlar, Saddam dönemi Irak’a 2003 yılındaki sert güçle müdahale, Suriye’de Esad Yönetiminin Arap coğrafyası hareketleri sırasında “değişime” direnmesi sonrası uygulanan politikalar ve IŞİD’in bölgede ortaya çıkışı ve Kaddafi yönetimi altındaki Libya’ya uluslararası örgüt seviyesinde hava saldırıları örnek olarak verilebilir.

İran açısından yapay/kukla devletler olarak tabir edilen⁴⁷⁸ Suudi Arabistan ve diğer Emirliklerin, ABD ile bağ(ım)lılıkları kabul edilemez.⁴⁷⁹ Şüphesiz ki bu dış politik duruşu anlamaya çalışırken politika psikolojisini ve lider algılarını da hesaplamak gerekmektedir. Bağımlı olma psikolojisi, tarihte İran’ın 1953 – 1979 arası dönemde ABD’li teknokratlarca çizilen şekilde yaşadığı, zorunlu Şah dönemi modernleşmesinin mirasıdır. Lider Ayetullah Hamaney’in şu demeci buna örnek

⁴⁷⁷ “Suudilerin cinayetlerinin etkileri onların kendi başlarına bela olacak”, 13.05.2015, <http://www.leader.ir/tr/content/13189/%C4%B0slam-%C4%B0nk%C4%B1lab%C4%B1-Rehberi:-%E2%80%9CSuudilerin-cinayetlerinin-etkileri-onlar%C4%B1n-kendi-ba%C5%9Flar%C4%B1na-bela-olacak%E2%80%9D>, [13.05.2018].

⁴⁷⁸ Burada vurgulanmak istenen İran’ın tarihsel olarak doğal oluşumlu bir devlet olduğu fakat diğer Körfez ülkelerinin Batı müdahaleli anlaşmalarla 20. yüzyılda suni olarak oluşturulduğu düşüncesidir.

⁴⁷⁹ Mabon, **age**, 59.

olarak verilebilir:⁴⁸⁰ *"Bu saldırı [Ahvaz saldırısı], ABD'nin kuklaları olan bölge ülkelerinin komplolarının bir devamı, amaçları ülkemizde güvensizlik ortamı yaratmak"* şeklinde konuşmuştur. Hamaney için Şah döneminde yaşadığı baskılar ve İslam Cumhuriyeti kurulduğu günden bugüne ABD ile yaşanan tüm olaylar algıları üzerinde etki etmiştir. İslam hükümetinin temsilcisi olan devrim lideri çerçevesini anayasal olarak çizdiği dış politikada zaman zaman değişikliklere ve krizlerin yumuşatılmasına izin verse de bu onun zihninde bir değişiklik olduğunun göstergesi değil, daha çok gerilen ortamı rahatlatmak için bir adım olarak algılanmalıdır.

Hamaney bir demecinde, Suudi Arabistan'ı ABD amaçlarına hizmet etmekle suçlayarak, gençliğin başka bir ülkenin boyunduruğunda yaşamaktan hoşlanmayacağını söylemiştir. Ülke servetinin yarısını istedikleri gibi harcasınlar diye ABD'ye vermenin bir maliyeti olacağını belirtmiştir.⁴⁸¹ Benzer bir başka açıklamasında, Suudi yöneticilerinin Müslümanlara eziyet ettiğini, insanlara düşmanlık edenlere ise kibar davrandıklarını söylemiştir. Kendi toplumuna, Bahreynlilere, Yemenlilere kötü davranıldığını belirtmiştir. Hamaney, Suudi monarşisini yanlış tarafta yer almakla suçlamıştır.⁴⁸² Bu çerçevede Hamaney, İran'ın Yemenlilere olan desteğinin eleştirilmesine tepki göstererek, Yemenlilere doğrultulan silahların Suudi Arabistan'a ABD tarafından sağlandığını söylemiştir.⁴⁸³ İran Dışişleri Bakanı Zarif de Hamaney'i destekleyici olarak şunu söylemiştir:⁴⁸⁴

"Batılı halklar ve parlamento üyeleri, Suudi Arabistan ile BAE'nin Yemen'e karşı yürüttükleri savaşın ve insani dramın sona ermesini istiyor, ancak bunların hükümetleri daha fazla savaş suçu işlenmesi için daha çok silah satıyor. Bu durumun siyasi yollarla çözülmesi için defalarca kez yaptığımız öneriler reddedildi. Bu döngü artık sona ermelidir."

⁴⁸⁰ "Ruhani: Saldırıdan ABD destekli Körfez Ülkeleri Sorumlu" T24, 23.09.2018, <http://t24.com.tr/haber/ruhani-saldiridan-abd-destekli-korfez-ulkeleri-sorumlu,707156>, [01.10.2018].

⁴⁸¹ 'Officials Should Not Set Themselves the Goal of Satisfying Arrogant Powers, They Should Satisfy the People', <http://english.khamenei.ir/news/4901/Officials-Should-Not-Set-Themselves-the-Goal-of-Satisfying-Arrogant>, [04.06.2017].

⁴⁸² "The Saudis are certainly going to perish: Ayatollah Khamenei", <http://english.khamenei.ir/news/4866/The-Saudis-are-certainly-going-to-perish-Ayatollah-Khamenei>, 27.05.2017.

⁴⁸³ "U.S. govt provides Saudis with weapons, blames Iran for supporting oppressed Yemenis", <http://english.khamenei.ir/news/5748/U-S-govt-provides-Saudis-with-weapons-blames-Iran-for-supporting>, [17.06.2018].

⁴⁸⁴ "Zarif'ten Batı'ya çağrı: Yemen'de savaş suçu işleyen Suud ile BAE'ye silah satmayı kesin artık", <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201906051039247006-zariften-batiya-cagri-yemende-savas-sucu-isleyen-suud-ile-baeye-silah-satmayi-kesin-artik/>, Sputnik News, [05.06.2019].

Bölge açısından İran karşıtları olarak açıklanabilecek bir oluşum bulunmaktadır. Bunlar; ABD, İsrail ve müttefikleri olarak özetlenebilir. Arap devletlerinin, özellikle Suudi Arabistan'ın bu topluluktaki yeri gözlemlenebilir. Wikileaks belgelerinden anlaşıldığı üzere, Suudi Arabistan İran'a sert güçle müdahale için çağrıda bulunmuştur.⁴⁸⁵ Zarif, İran'a karşı iyi yönetilen bir kampanya güdüldüğünü hatta bunun İslamofobi, İranofobi, Şii fobi ve İran'ı bölge için tehdit gösteren betimlemelerin, İran'ın tüm rakiplerini silahlandıran bir kampanya olduğunu ve İran'la komşuları arasında anlaşmazlığı teşvik ettiğini belirtmektedir.⁴⁸⁶ İran'a karşı bir diğer örnek de uzun yıllar süren nükleer müzakereler sonucu nihayet bir diplomasi başarısı olarak tarihe geçen ve bir süreliğine de olsa tansiyonu düşüren 2015 Nükleer Anlaşması'nın Suudi Arabistanlı yetkililer tarafından eleştirilmiş olmasıdır. Bu bağlamda düşünüldüğünde Ortadoğu coğrafyası açısından dar anlamda Körfez güvenliği daha geniş anlamda uluslararası ortamı rahatlatan bir anlaşma iken Suudi Arabistan ve İsrail'in anlaşmayı kınaması ilgi çekici bir çıkış olmuştur.

Suudi Arabistan'ın İran'a yönelik suçlamaları üç temele oturmaktadır. Bunlar; ilk olarak Şii grupları ideolojik olarak desteklemek, ikinci olarak Krallık içindeki istikrarsızlığa hizmet etmek ve üçüncü olarak, Suud Hanedanının meşruiyetini yıpratmaya çalışmaktır.⁴⁸⁷ Suudi Arabistan içinde yerleşik Şii toplumun yaşadığı yerler petrol açısından zengin bölgelerdir. Öte yandan her ne kadar Suudi yönetimi ABD ile yakın ilişkiler içerisinde olsa da Suud toplumunun içinde Batı karşıtı gruplar olduğu da dikkate değerdir.

Irak'ın 2003 yılında işgal edilmesi ve devamında gücünün azalması sonrasındaki bölgesel güç dağılımının etkisiyle, Suudi Arabistan ve İran arasındaki ilişkiler yukarıda değindiğimiz etkenler çerçevesinde değerlendirildiğinde konunun sadece mezhepsel farklılıklar açısından ele alınamayacak kadar çok parçalı bir yapıya sahip olduğu görülmektedir.

Rehber Hamaney'in 1989 itibarıyla yüklendiği misyon, Hükümeti İslami'nin hamisi ve devrimin rehberi olarak kurucu düzenin devamını ve bekasını sağlamaktır. Hamaney dönemi İran dış politikasının daha pragmatist eğilimler taşıdığı göz önünde

⁴⁸⁵“Araplar İran'ın Vurulmasını İstemiş”, Posta, 29.11.2010, <https://www.posta.com.tr/araplar-iranin-vurulmasini-istemis-51693>, [01.02.2018].

⁴⁸⁶ Zarif, *age*, 55.

⁴⁸⁷ Mabon, *age*, 53.

bulundurulursa bu hem coğrafyanın hem içinde bulunulan zamanın hem de şartların getirisiidir. Konuya bir başka açıdan bakarsak devrimlerin getirdiği bir doğal değişim de devrimin ilk yıllarındaki gibi “saldırgan/sert” tutumun süreçte yumuşayabildiği yönündedir. Humeyni döneminde devrimin ve yeni rejimin oturması -bir anlamda rüşünü ispatlaması- sırasında söylemler daha sertken, devrimin ilerleyen yıllarında biraz da doğal olarak yumuşama göstermiş ve dönemsel değişikliklerle evrilerek sistemdeki yerini almıştır.

Her iki ülke arasındaki rekabet alanları coğrafi olarak Körfez ve geniş Ortadoğu bölgesindedir. İdeolojik olarak salt mezhep bağlamında değil kendi İslam yorumlarını ve rejimlerinin bekası için etken oldukları alanda karşı karşıya gelmektedirler. Kullandıkları tüm araçlarla (sert ve yumuşak güç bağlamında) devlet içi ve dışı sahada kendi alanlarını genişletirken ve bir anlamda karşılaşmalarını sınırlarının dışında tutmaya çalışırken bir diğer gücün büyümesine engel olmaya çalışmaktadırlar. Her iki devletin iç dinamikleri güvenlik bağlamında hesaplanmalıdır. İç dinamiklerin hassas ve müdahaleye/tahriğe açık durumu ilişkilerde rol oynamaktadır.

KİK üye ülkeler açısından değişimleri anlamak için bölgesel (alt sistemsel) faktörlerin etkisine bakmak gerekmektedir. Günümüzde, Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan’ın izlediği dış politika çizgisi dışında alternatiflere yönelebilmektedir. Buna örnek olarak İran ve Katar ilişkileri verilebilir. İran’ın Katar’la kurduğu ilişkiler ve ticaret Suudi Arabistan’ın tepkisini çekmektedir. Umman da diğer Körfez ülkelerine göre zaman zaman İran’a yönelik daha ılımlı duruş sergilemektedir.⁴⁸⁸

İran ve Suudi Arabistan arasındaki ikili ilişkilere baktığımızda güç dengesi ve güvenlik ikilemi üzerine oluştuğu iddia edilebilir. Krallık günümüzdeki halini almasından evvel, 18. ve 19. yüzyılda geçirdiği mücadeleler bugünü hazırlamıştır. 1979 öncesi için her iki monarşinin de ABD’nin bölge politikalarıyla uyumlu sayılabilecek hali ikili ilişkiler ve güç dengesi açısından durağan bir yapıda olmuştur. Fakat İslam Devrimi sonuçları itibarıyla güçlü etkiler yaratmıştır. Irak Savaşı ve 1989 yılında Humeyni’nin vefatı da ilişkiler açısından önemli olaylar olarak tarihte

⁴⁸⁸ İran-Umman ilişkileri KİK üyelerinden dönem dönem farklılık göstermiştir. Ayrıntılı bir analiz için bkz: Feyza Özçelik, “Körfez Bölgesinde Farklı Bir Ses: Umman”, https://ormer.sakarya.edu.tr/20,3,,60,korfez_bolgesinde_farkli_bir_ses_umman.html [02.02.2018].

yerini almıştır. İran-Irak Savaşı süresince Suudi Arabistan'ın desteği ve Körfezde yaşanan olaylar İranlıların zihninde yer etmiştir.

Irak savaşının sonuna doğru savaşın ağırlığından her ne kadar yıpranmış ve yorgun bir ordu-halk olsa da İran'ın iki kazancı olmuştur, birincisi ve belki de en önemlisi savaş deneyimi edinmiş bir ordudur. Bu konu çok önemlidir, İran açısından baktığımızda yeniden yapılandığı ordusunun deneyim kazanıp sağlamlaşması açısından önemli bir olgu olmuştur. Genç İslam Cumhuriyeti toparlanmış ve kısa süre içinde savunmadan saldırıya geçmiştir. Öte yandan Suudi Arabistan dünyanın en çok silahlanan üçüncü ordusu olmuştur. Fakat hâlihazırda savaş deneyimi yoktur. Suudi Arabistan açısından baktığımızda genç İslam Cumhuriyeti'nin birinci yılında komşu Irak ile savaşa girmesi tehlike ve tehdit açısından hem düşündürücü hem rahatlatıcı olmuştur. Savaş sırasında devrimci İran'ın bölgeye yönelik saldırgan niyetleri başta Suudi Monarşinin olmak üzere tüm Körfez Emirliklerini düşündürmektaydı. Bu sebeple ABD, Fransa ve diğer Batılı devletler Irak'a silah yardımı yaparken, Arabistan ve Körfez ülkeleri de Irak'a maddi kaynak sağlamıştır.⁴⁸⁹

Suudi Arabistan tarafından bakıldığında, dış politikada da, İran içindeki farklı siyasal hizipler arasında siyasal tercih farklılıkları mevcuttur. Gerek İran, gerekse Suudi Arabistan açısından karşı tarafa duyulan şüpheli bakış ise her iki tarafça paylaşılmaktadır. Amaçlar söz konusu olduğunda karşı tarafa dair duyulan belirsizlik ve şüphelilik temel etkenlerdendir. Taraflar açısından İslamın yorumundan evvel rejim yahut hanedan güvenliği gelmektedir. İslamın farklı yol ve yorumlarına sahip olmalarının da ötesinde birbirlerini İslam dışı olmakla suçlayabilmektedirler. Suudi Arabistan İran tarafından Monarşi yönetimi olduğu için dini açıdan “kafir” ilan edilirken, Suudi Arabistan açısından ise İran yönetimi bir anlamda “Ruhban sınıfı” sebebiyle İslam dışıdır.

İran'ın nükleer programı Körfez Devletlerinin algıladığı tehdidi artırmış ve bu da hem KİK ülkelerinin rekor miktarda silahlanmasına sebep olmuş hem de körfezdeki ABD varlığını arttıran bir sonuç doğurmuştur.⁴⁹⁰ OPEC zemininde beliren farklı politikalar ve dolayısıyla ekonomik gerginlikler bir yana bölgeye yönelik

⁴⁸⁹ Juneau, **age**, 106.

⁴⁹⁰ **age**, 200.

istikrarsızlaştırıcı faaliyette bulunduğu gerekçesiyle iki tarafın da birbirini suçlaması ve silahlanmanın artması hayati gelişmeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Nükleerleşme ihtimali ise denklemin tehlike seviyesini en üst sıraya taşıyarak bölge için kâbusa dönüşebilecek bir durumdur.⁴⁹¹ ABD'nin Suudi Arabistan'a nükleer güç reaktörü inşa edeceği açıklaması sonrası Hamaney şu açıklamayı yapmıştır:⁴⁹²

“Bölgede ve belki dünyada Suudi Hükümeti kadar kötü bir ülke bilmiyorum. Despot, diktatöryel, zulmedici, bağımlı ve yolsuzluk içindeler. Onlar için nükleer güç reaktörü inşa edeceklerini açıkladılar. Tamam, yapsınlar, çünkü bu ülke onlara bağımlıdır, onlara aittir.”

4.1.5. Değerlendirme

Suudi Arabistan ve İran arasındaki ilişkileri mezhepçiliğe indirgemek konunun çok boyutlu yapısını görmezden gelmeye sebep olabilecektir. Mezhep her iki rakip devlet için de önemli bir kimlik parçasıdır. Bölgede kurulan ilişkilerde yakınlık yahut uzaklık sebebi de olabilmektedir. Fakat iki devlet arası ilişkilerin dinamiği, güvenlik tehdidi ve Ortadoğu bölgesel liderliği temellidir. 2003 sonrası bölgede değişen dengeler ışığında İran'ın güç kazanması dikkatle takip edilmektedir. Bu bağlamda genel olarak bir diğerinin yükselişi diğerinin çıkarlarını tehdit edeceği düşüncesiyle kabul edilemezdir.

ABD'nin bölgedeki hegemonyasını korumak için S. Arabistan'ı konumlandığı yer düşünülünce, Krallığın yapısı ve bu müttefikliğe duyduğu güç temelli ihtiyaç ortadadır. Bu bağlamda, Suudi Arabistan ve ABD arasındaki ilişkinin çeşitliliği ve ekonomik bağı, devriminin en önemli parçalarından biri “ABD karşıtlığı” olan İran için kabul edilemezdir. Özetle, İslam Cumhuriyeti'nin kuruluş kodları ve yapısı gereği başta mezhepsel olarak, ikinci olaraksa bölge üzerindeki güç ve hegemonya oluşturma mücadelesinde bu iki ülke karşıt pozisyonudadır. İlişkilerini güvenlik algıları biçimlendirmektedir. İkisinin bölgede, birlikte politika yürütmeleri bu konjonktürde olası görülmemektedir.

Neoklasik realizmin lidere bakış açısı çerçevesinde, Rehber'in karar alırken danıştığı, bilgi aldığı kurum ve kaynaklar Rehber'in kararlarını zaman zaman etkileyebilmektedir. Rejimin denge unsuru ve Hükümeti İslami'nin temsilcisi olan Rehber, her ne kadar politikanın esaslarını belirlemede kilit unsur olsa da genel

⁴⁹¹ Özev, *age*, 90.

⁴⁹² “Europe Has Left The JCPOA in Practice”, <http://english.khamenei.ir/news/6583/Europe-has-left-the-JCPOA-in-practice>, [24.03.2019].

olarak ÷lke içinde muhafazakâr kanata daha yakın gör÷şlere sahiptir. Dolayısıyla geçmiş süreçte yaşananlar ve zihinlerdeki psikolojik aktarımlar değerlendirildiğinde Ayetullah Hamaney görevde olduğu ve rejimin kimliğinde bir değişme olmadığı sürece, otuz yıldır sürdüğü gibi İran'ın Suudi Arabistan politikasında bir değişim olmayacağı değerlendirilmektedir. Çalışmanın başında savunulduğu üzere bu İran rejiminin getirisi ve Lider'e bırakılan bir mirastır.

4.2. İran Nükleer Programı

İran'da 20. yüzyılda yaşanan sosyal ve politik dönüşümlerin etkisi 1979 sonrası devletin rejimine yansımıştır. 19. yüzyılın başında Rus Çarlığı ile yapılan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Antlaşmaları, 1906 Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra İngiliz ve Rusların İran'ı iki taraftan işgali bu kırılma noktalarından bazılarıdır. İngiltere'nin Anglo-Iranian petrol şirketi ile İran petrolü üzerinde imtiyazlara sahip olması ve son olarak 1953 yılında İran petrolünü millileştiren, emperyalizm karşıtı milliyetçi İran Başbakanı Muhammed Musaddık'ın ABD ve İngiltere işbirliğinde yapılan bir darbeyle yönetimden uzaklaştırılması ve Şah Mohammed Reza'nın yeniden tahta dönmesi gibi olaylar İranlıların hafızalarında unutulmayacak izler bırakmıştır.

Öte yandan ABD, Eisenhower Doktrini sonrası (1957) Ortadoğu'da Sovyet etkinliği, komünizmin yerleşmesi ihtimaline karşı müttefik devletler yaratmayı ve onları kendine bağlı tutarak İngiltere'nin yokluğunda bölgede oyun kurucu olmayı hedeflemiştir. 1950'ler itibariyle, Körfez'e ve Ortadoğu'ya açılan stratejik noktada bulunan İran ise yeraltı kaynakları ve coğrafyasıyla önemli bir müttefik olmuştur. Musaddık sonrası Şah'ın yeniden yönetime geçmesiyle sanayi ve teknoloji alanları dahil olmak üzere ABD'li teknokratlar İran'da görev yapmaya başlamışlardır. İran 1960'lar boyunca silah ve savunma sanayii açısından ABD tarafından silahlanmıştır.

Devrim sonrası ise, ilk olarak İran-Irak Savaşında Ayetullah Humeyni'nin nükleer silahların İslam dinine göre kabul edilemez olduğunu söyledikten sonraki yıllarda fetvasını düzenleyerek "belirli şartlar altında" nükleer çalışmalara geçit vermiştir. Ayetullah Hamaney'in de 1990'larda nükleer karşıtı fetvasının aynı akıbette olacağından endişe edilmiştir.

2002 yılında başlayan nükleer kriz, 2003 yılı itibariyle Avrupa devletleri ile nükleer krizin çözümü için uzun yıllar süren diplomatik görüşmeleri (önceleri AB-3 daha sonra P5+1 olarak) başlatmış, öte yandan İsrail ve Suudi Arabistan'ın tehdit algılaması sebebiyle ABD, krizi çözmek için sert güç kullanımı dahil “tüm seçeneklerin masada olduğunu” belirtmiştir.⁴⁹³ İran'ın nükleer programı, 1979 sonrası kopuk olan ABD - İran ilişkilerinde krize evrilmiş ve konuyu uluslararası toplum, uluslararası örgütler ve uluslararası hukuk seviyesinde bir platformda tartışılması noktasına taşımıştır.

Ayetullah Hamaney'in nükleer programa yönelik demeçleri, devletin genel siyaseti üzerindeki etkisi hakkında fikir verici olmaktadır. İslam Cumhuriyeti tarihinde nükleer çalışmalar kadar hiçbir konu İran'ı bu kadar gündeme taşımamış, uluslararası arenada böyle kronik bir soruna dönüşmemiştir. İran ekonomisi açısından bu kadar ağır maliyetlere sebep olan ve ülke güvenliği konusunda daha da fazlasına sebep olabilecek riskler taşıyan bir konuda İran'ın savı ve konunun İran tarafında algılanma şekli de önem arz etmektedir. Bu noktadan hareketle “İran neden devrim sonrası vazgeçtiği nükleer çalışmalarına yeniden başladı?” sorusu üzerine düşünmeye değerdir. Bu bölümde, kriz süresince Ayetullah Hamaney'in Rehberlik ettiği süreçte “İran dış politikasındaki değişiklikleri ve varsa dönüşümleri nasıl yorumlamak gerekir?” sorusu ele alınmıştır.

4.2.1. İran'ın Nükleer Enerji Tarihi

İran için nükleer çalışmalar, 1957'de dönemin Pehlevi Monarşisi yönetimindeki İran ile ABD arasında sivil ve barışçıl nükleer enerji “Barış İçin Atom” projesi kapsamında imzalanan antlaşma ile konjonktürel ve bölgesel gelişmelerin etkisiyle⁴⁹⁴ başlamıştır. 1960'lar itibariyle İran, bölgede ABD'nin en önemli silah ithalatçısı ve müttefiki konumundadır. İran dönemin Soğuk Savaş koşulları gereği Ortadoğu'nun Sovyet nüfuzuna girmesine engel olmak için kendi haline bırakılamayacak ülkelerden olmuştur.

1979 öncesi dönemde ABD ve Batı ülkeleri açısından İran'ın nükleer güç sahibi olmasının iki avantajı vardır. Birincisi, bu durum ABD ve Batılı devletlerin

⁴⁹³ “İran'a müdahale gündemde”, Hürriyet, 18.01.2005, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/irana-mudahale-gundemde-38686632>, [01.05.2017].

⁴⁹⁴ Eisenhower Doktrini, SSCB'nin Ortadoğu'da etkin olma çabaları vb. girişimlerin etkisinde gerçekleşmiştir.

yüksek miktarda petrol almasını kolaylaştıracaktır. Çünkü nükleer enerji, İran'ın kendi enerji ihtiyacını karşılayabilir düzeyde olursa, İran petrolünün çoğunu Batılı devletler alabilecektir. İkincisi de söz konusu nükleer enerji için yapılması planlanan tesis ve altyapıları Batılı şirketler üstlenebilecek ve böylece İran, Batılılar için önemli bir yatırım alanı haline gelebilecektir.⁴⁹⁵ Bu çerçevede Tahran'da nükleer araştırma merkezi 1959'da kurulmuş ve 1967 yılında Tahran'da ilk nükleer araştırma reaktörü inşa edilmiştir. Daha sonra İran, 1968 yılında NPT'yi⁴⁹⁶ (Nükleer Silahsızlanma Anlaşması) imzalamış ve İslam Devrimi gerçekleştikten sonra dahi nükleer rejime sadık kalacağını ve nükleer silah üretmeyeceğini açıklamıştır. İran 1968 yılında imzaladığı, NPT antlaşmasını 1970 yılında onaylayarak yürürlüğe koymuştur. İran bu tarihten günümüze anlaşmaya ve getirdiklerine bağlı olduğunu her fırsatta dile getirmektedir. İranlı liderler her vesile ile İran'ın hiçbir zaman nükleer silah üretmek gibi bir amaç içinde olmadığını, sadece sivil nükleer enerji elde etme hakkını kullandıklarını söylemişlerdir.⁴⁹⁷ Bununla birlikte insanlığa zarar verecek nükleer silahların İslam dinine göre günah olduğunu da söylemişlerdir. Esasen sürecin tamamına bakıldığında, İran'ın bu savından hiçbir zaman vazgeçmediği görülmektedir. İranlı birçok siyasi lider, açıklamalarında, nükleer çalışmaların sivil amaçlı olduğunu belirtmiştir. Krizin tırmandığı ve İran'a askeri müdahale seçeneğinin uluslararası arenada çoğunlukla dile getirildiği zamanlarda dahi İran, açıklamalarında hiçbir zaman savaşı başlatan tarafın kendileri olmayacağını vurgulamıştır.⁴⁹⁸ Buna ek olarak herhangi bir saldırıya maruz kalındığında da, kendilerini korumaya yetecek donanımda ve hazırlıkta olduklarını belirtmişlerdir.

İran'ın nükleer enerji politikasında, kırılma noktaları olarak 1979 İslam Devrimi'nden kısa süre sonra yaşanan Tahran ABD Elçiliği Rehineler Krizi'nin ve İran-Irak Savaşı'nın travmaları olduğu söylenebilir. Bu gelişmeler İran - ABD ilişkilerinin kopmasıyla sonuçlanmıştır. Rehineler Krizi, Avrupalı Devletlerin

⁴⁹⁵ Adam Tarock, "Iran's Nuclear Programme and the West", **Third World Quarterly**, Vol. 27, No. 4, 2006, 651.

⁴⁹⁶ NPT: Non Proliferation Treaty/Nükleer Silahsızlanma Anlaşması ayrıntılı bilgi için bkz: <http://www.un.org/disarmament/WMD/Nuclear/NPT.shtml> [08.10.2018].

⁴⁹⁷ "İran'ın Sivil Amaçlı Nükleer Programa Hakkı Var", <http://www.amerikaninsesi.com/content/iran-in-sivila-amacli-nukleer-programa-hakki-var/1756487.html> [15.09.2018].

⁴⁹⁸ "İran Savaşı Başlatan Taraf Olmayacak", 23.10.2011, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/300190/iran_savasi_baslatan_taraf_olmayacak.html, [16.09.2018].

gözünde uluslararası hukuk ve diplomasi kuralları açısından İran'ın olumsuz algılanmasına sebep olmuştur.

Bu noktada yaşanan en önemli gelişme, İran'ın, Irak ile savaşta yaşadığı tecrübeler ve savaşın uzaması sebebiyle, İslam Devrimi sonrası, fetva ile günah ilan ettiği nükleer çalışmalara yeniden dönüşü, 1984 yılında olmuştur. Bu kararın enerjinin çeşitlendirilmesi, gücün arttırılması ve rejim güvenliği açısından güçlü olma isteği ile alındığını söylemek mümkündür.

Nükleer faaliyetleri ve Batı ile ilişkileri açısından bir başka önemli kırılma noktası, 2002 yılında İran'ın NPT'ye aykırı olarak, UAEA'nın bilgisi dışında nükleer faaliyetler yürüttüğünün ortaya çıkmasıdır. İran rejimi muhalifi Halkın Mücahitleri Örgütü'nün siyasi kanadından Alireza Jafarzadeh Washington'da 14 Ağustos 2002 tarihinde yaptığı basın toplantısında İran'ın UAEA'dan gizli tesislerde nükleer faaliyetlerde bulunduğunu iddia etmiştir.⁴⁹⁹ Bunu izleyen süreçte, İran, Haziran 2003'de UAEA gözlemcilerine tesislerdeki gerekli ziyaretleri yaptırmamıştır.⁵⁰⁰ Sonrasında üç AB ülkesinin (Birleşik Krallık, Almanya ve Fransa) diplomatik girişimleri ise ABD'nin reddi ile karşılaşmıştır. Sonuçta İran, Aralık 2003'te Nükleer Ek Protokolü imzalamak durumunda kalmıştır.⁵⁰¹ Hamaney, Ekim 2003'te kitle imha silahlarının üretimi ve kullanımının yasak olduğu yönünde bir açıklama yapmıştır. 2005 yılında UAEA toplantısından iki gün sonra, Ağustos 2005'te “nükleer silahların üretimi, depolanması ve kullanımı İslam'a göre yasaktır” vurgusu tekrarlanmıştır.

İran'ın söylem ve siyasetindeki iniş çıkışlara bakıldığında, Cumhurbaşkanları Haşimi Rafsancani (1989-1997) ve Muhammed Hatemi (1997-2005) dönemlerinin, Humeyni dönemine göre daha ılımlı yıllar olduğu söylenebilir. Nükleer çalışmalar açısından da durum böyle olmasına rağmen, ABD'nin 11 Eylül terör saldırıları sonrası İran'ı “şer eksenli ülkeler”e⁵⁰² dâhil edişi, nispeten bu ılımlı döneme denk gelmektedir. 2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgali gibi olaylar şüphesiz İran açısından önemli etkiler doğurmuştur. Nasser Hadian'ın da dikkat çektiği gibi, doğusunda

⁴⁹⁹ Arzu Celalifer Ekinci, **İran Nükleer Krizi**, (Ankara: Usak Yayınları, 2009), 1.

⁵⁰⁰ “Iran Nuclear Talks Timeline”, <http://www.theguardian.com/world/2015/apr/02/iran-nuclear-talks-timeline>, 16.10.2018.

⁵⁰¹ “İran Ek Protokolü İmzaladı”, <http://www.dw.com/tr/iran-ek-protokolü-imzaladı/a-2527304> [16.10.2018].

⁵⁰² ABD'ye göre o dönemde ‘Şer Eksenli’ ülkeler: İran, Irak ve Kuzey Kore'dir. <http://www.amerikaninsesi.com/content/a-17-a-2002-02-04-1-1-87870132/798857.html> [15.10.2018].

Afganistan bunalımı, batısında işgal altındaki Irak ve Körfez’de Suudi Arabistan ve diğer KİK (Körfez İşbirliği Konseyi) ülkeleriyle yaşadığı sorunlar güvenlik açısından İran’ı hassas ve güçlü olmak zorunda bırakmıştır.⁵⁰³ Özellikle İsrail’in de bölgede bulunduğu göz önüne alındığında, yukarıdaki nedenler daha anlaşılır hale gelmektedir.

Daha önce de ifade edildiği gibi İran-Irak Savaşı devam ederken, İran nükleer enerjinin önemini yeniden fark etmiştir. İran’ın nükleer çalışmaları Cumhurbaşkanı Hatemi döneminde bir sorun olarak algılanmaya başlamıştır. Oysa Muhammed Hatemi döneminde bölge devletleri ve Avrupa ülkeleri ile ilişkiler göreceli olarak iyileşmiştir.⁵⁰⁴ Diyalogun yüksek olduğu ve medeniyetlerin düşmanlığı olamayacağını savunan bir Cumhurbaşkanı döneminde İran, şer eksenli ülkeler içinde ilan edilmiştir. Esasen nükleer kriz de resmen bu dönemde başlamıştır. Genel olarak siyasi açıdan olumlu bu dönemde, İran, nükleer faaliyetlerini devam ettirebilmek için Çin ve Rusya başta olmak üzere diğer devletlerden destek arayışına girmiştir. Hatemi’nin ikinci dönemi uluslararası sistemdeki gelişmeler ve baskıların etkisiyle ilk döneminden farklılaşmıştır. Algılanan tehdit, ülke içinde Hatemi’nin muhafazakarlara yaklaşımını doğurmuştur.

2002-2005 yılları arasında inişli-çıkışlı bir grafik gösteren Batı-İran⁵⁰⁵ ilişkileri, muhafazakâr aday Mahmut Ahmedinejad’ın Cumhurbaşkanı (2005-2013) olmasıyla gerilmiş ve böylelikle 2002’de başlayan “nükleer kriz”, 2005 yılı itibariyle tırmanmaya başlamıştır.

M. Ahmedinejad, nükleer programın destekçisi olmuştur. Cumhurbaşkanlığı dönemindeki demeçlerine bakıldığı zaman, konunun uzaması ve zaman zaman tıkanması çok da şaşırtıcı olarak değerlendirilmemektedir.⁵⁰⁶ Ahmedinejad’ın Cumhurbaşkanlığından sonra İran; ABD, AB ve diğer aktörlerin yanı sıra BMGK’nın ekonomik ve diplomatik yaptırımlarına maruz kalmıştır. 2005 Ağustos

⁵⁰³ Nasser Hadian, “Iran’s Nuclear Program: Contexts and Debates”, **Iran’s Bomb American and Iranian Perspective**, ed. Geoffrey Kemp, (Washington D.C: The Nixon Center, 2004): 51.

⁵⁰⁴ “Dış Politika”, <http://www.irankulturevi.com/turkce/iran/dis.htm>, [10.10.2018].

⁵⁰⁵ İran’da, Batı kelimesi siyasi liderlerin söylemlerinde bir kavram olarak devrimden günümüze sıklıkla yer almaktadır. İran açısından siyasi mekanizmalar ve Lider’in söylemlerinde ABD “güvenilmez ve daimi düşman” olarak kabul edilse de Batı kavramının bir diğer parçası olan Avrupalı devletlerle İran’ın ilişkisi İran’daki ABD algısından farklılaşmaktadır. Buna ek olarak zaman zaman Avrupalı Devletler, ABD politikalarını takip ettiğinde ilişkiler gerilmiştir.

⁵⁰⁶ “İsrail Haritadan Silinsin” BBC Turkish, http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2005/10/051027_iran.shtml, [16.10.2018].

ayı sonrası İran, 2004 yılında AB-3 ülkeleriyle imzaladığı Paris Antlaşması sonucu, durdurduğu uranyum zenginleştirme programına yeniden başlamıştır.⁵⁰⁷ 2005 yılında İran'da gerekli kontrolleri yapamayan UAEA'nın (Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı), konuyu Şubat 2006'da BMGK'ya göndermesiyle birlikte müzakereler, P5+1 (BMGK 5 daimi üyesi ve Almanya) tarafından yürütülmeye başlanmıştır.⁵⁰⁸ Böylelikle 2006 yılında İran'a uygulanan yaptırımlar arttırılmıştır.⁵⁰⁹ Bu noktada İran'a uygulanan ilk yaptırımların tarihi, Rehineler Krizi ve ertesinde yaşanan İran – Irak Savaşı dönemine kadar gitmektedir. 1996 yılı İran'a ABD tarafından ilk kez nükleer ambargo uygulanması için Başkan Clinton tarafından imzalanmıştır. İran – Libya Yaptırımlar Bildirgesi (ILSA) olarak geçen bu karar “Çifte Çevreleme Politikası'nın” devamı olarak değerlendirilebilir.⁵¹⁰ 2006'da nükleer çalışmalara hız verilmesi sonrası kapsamlı yaptırımlar BM nezdinde uygulanmıştır. BMGK, 2006, 2007, 2008, 2010, 2011, 2012, 2013 ve 2014 yılında aldığı yaptırım kararları dışında ABD tek olarak da İran'a yaptırım uygulamıştır.⁵¹¹

Irak işgalinin ardından, İran'da gerçekleşen 2004 yerel seçimlerinde muhafazakarların güçlenmesi İran açısından tehdit algısının politikaya yansımaları şeklinde okunabilir. İran'ın nükleer çalışmalarına hız vermeye başlaması bu tarihte olmuştur. 2007 yılında krizin sertleştiği dönemde, ABD Ulusal İstihbarat Raporu (NIE) yayımlanmış ve bu rapora göre İran'ın nükleer silah programı yürüttüğüne dair herhangi bir veri bulunamamıştır. Fakat rapor ABD Başkanı Bush'un İran'a dair “Üçüncü Dünya Savaşı uyarısı yapacak kadar büyük tehdit oluşturduğu” yönündeki açıklamaları ardından gelmiştir.⁵¹²

⁵⁰⁷ “İran Uranyum Zenginleştirmeye Yeniden Başlıyor” BBC Turkish, http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2005/05/printable/050509_iran-nuclear.shtml, [01.10.2017].

⁵⁰⁸ Konunun tarihsel akışı için bkz: Nuri Yeşilyurt, “İran Nükleer Krizi”, **Türk Dış Politikası, Cilt III: 2001-2012**, ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları: 2013, 457.

⁵⁰⁹ Özkan İlhan, The Iranian Nuclear Issue: Assessment of Turkey's Role, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, Ankara, 2011, 125.

⁵¹⁰ U.S. Department of the Treasury, “An overview of O.F.A.C. Regulations involving Sanctions against Iran”, <http://www.treasury.gov/resource-center/sanctions/Programs/Documents/iran.pdf>, [10.11.2018].

⁵¹¹ UN Security Council Resolutions number: 1696, 1737, 1747, 1803, 1835, 1929, <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R44017.pdf>, Iran's Foreign and Defense Policies, 9-10.

⁵¹² Brian Knowlton, TheNewYorkTimes, “Bush Says Iran Nuclear Project Raises War Risk”, 17.10.2017, <https://www.nytimes.com/2007/10/17/washington/17cnd-prexy.html>, [11.11.2018].

Bu süreçte, gerek AB üçlüsü, gerek P5+1 kapsamında yürütülen görüşmelere gerekse Brezilya ve Türkiye gibi aktörlerin arabuluculuklarına rağmen, taraflar arasındaki karşılıklı güven bunalımı aşılamamıştır. AB de 2011 yılında İran nükleer çalışmalarına yönelik engellemelerde bulunmak için yaptırım kararları almıştır. Yukarıda bahsedilen raporun 24-36. sayfaları İran ile ilgilidir. Aşağıda belirtilen başlıklarda kısıtlamalar ve ambargolar getirilmiştir:⁵¹³

- Telekomünikasyon gözlemi ve engelleme ekipmanları ambargosu,
- Bazı kişi ve kurumlarla ilgili yasa değişikliği yapılması,
- Silahlar ve silahlanma ile ilgili maddeler ambargosu,
- İran'dan tedarik edilecek silah ve ilgili maddeler üzerine yasaklar,
- Nükleer endüstri ile ilgili İran yatırımlarına yasaklama,
- Petrol ve doğal gaz endüstrilerine anahtar donanım ve teknoloji yasakları,
- İran Bankaları iştirakleri ve ilgili kısıtlamalar
- İran ile yapılan işlerde teyakkuzda olma,
- Uçak ve gemi servisleri ile ilgili yasaklar,
- Bazı kişiler üzerinde kısıtlamalar,
- Listelenmiş kişi ve kurumların ekonomik kaynak ve fonlarının dondurulması,
- Petrol ve petro-kimyasal ürün yasaklar,
- İran Hükümeti ve devlet kurumları ile yapılan ticarete altın, değerli metal ve pırlantalar ile ticaretin yasaklanması,
- İDMO ekonomik kaynak ve fonlarının dondurulması,
- Bank of Iran ve Bank Tejaret'in diplomatik misyon ve uluslararası örgütlerdeki ekonomik kaynak ve fonlarının dondurulması,
- Ham ve yarı işlenmiş metal ürünleri üzerinde kontrol
- Yazılım ve ilgili endüstriyel ürünlerin ihracı üzerinde kontrol,
- Füze teknoloji kontrol rejim listesini içeren ürün ve teknoloji ambargosu,
- Nükleer Sağlayıcı Grup Listesi, kontrol rejim listesini içeren ürün ve teknoloji ambargosu

Bu geniş ve çok kapsamlı yaptırımlar İran toplumunu etkilemiş ve İran ekonomisine zarar vermiştir. Bu yaptırım ve ambargolarla hedeflenen İran'ın nükleer çalışmaları ve ekonomisini yavaşlatmak, asıl hedef olaraksa güç artışını yavaşlatmak olarak değerlendirilebilir. İran söz konusu ambargo ve yaptırımlardan kısmen etkilenmiştir. Zira dış ilişkilerindeki çeşitlilik ve BMGK daimi üyeleri Rusya ve Çin'in zaman zaman desteği başta olmak üzere bu yaptırımlardan daha az zararla çıkması yahut hayatta kalmasına olanak sağlamıştır.⁵¹⁴ Bir başka deyişle, ABD ve AB'nin yaptırımları yeteri caydırıcılıkta olmamış ve İran uzun yıllar süren ambargolara rağmen nükleer çalışmalarına devam etmiştir. Öte yandan ülke içinde rejimin gücü ve güvenliğinin sürekliliği için zorlayıcı olmuştur. İranlı liderler, bu engellerle başa

⁵¹³ European Commission, "European Union Restrictive measures (sanctions) in force", http://eeas.europa.eu/cfsp/sanctions/docs/measures_en.pdf, [10.11.2018].

⁵¹⁴ Roxana Niknami, European Sanctions Against Iran: Impacts and Effectiveness, summer&fall 2015, 12.

çıkabilmede en önemli desteğin doğal enerji kaynaklarının getirdiği gelirler olduğunu söylemektedirler.

Dışişleri Bakanı Javad Zarif, Batı'daki nükleerle ilgili algı ve yansıtılanın, İran düşüncesine göre en başından itibaren tamamen “üretilmiş” bir konu olduğunu, dolayısıyla tersine çevrilebileceğini belirtmiştir. Zarif, Ruhani döneminde P5+1 ülkeleriyle ortak zemin bulmak için müzakere ettiklerini ve İran'a ülke dışından uygulanan haksız yaptırımlar karşısında, İran'ın NPT kaynaklı tüm haklarını kullanabilmesi için çalışıldığını belirtmiştir.⁵¹⁵

Öte yandan teknik açıdan baktığımızda, nükleer silahlanmanın en temel basamağı olan uranyum zenginleştirmede, %90 zenginleştirme başarılabilecek teknolojiye gelinse dahi bu nükleer silah üretimi için yeterli bir seviye değildir. Bunun üzerine birçok karmaşık basamak daha geçilmesi gerekmektedir.⁵¹⁶ Bir başka vurgulanması gereken 2010 yılında Ahmedinejad, İran'ın %19,75 uranyum zenginleştirdiğini açıkladığında, Tahran'ın geldiği nokta yalnızca araştırma reaktörlerinde kullanılabilecek bir seviyeydi ve nükleer bombaya sahip olmaktan çok uzaktır. İran bu zamana kadar yüzde 3,5 uranyum zenginleştirmiştir, yüzde 20 oranının ise tıbbi çalışmalar yapacak araştırma reaktörü için zenginleştirildiği belirtilmiştir.⁵¹⁷

Genel ve soyut olarak belirtmek gerekirse, İran, kendisine uygulanan yaptırımları haksız bulmakta, barışçıl ve sivil nükleer enerjiyi doğal hak olarak görmekte ve çifte standart olarak nitelediği yaptırımların kaldırılması gerektiğini düşünmektedir. ABD ve AB ise, İran'a güvenilmemesi gerektiğini, İran'ın nükleer faaliyetlerinin nükleer eşiği aşp, nükleer silaha sahip olmak için sürdürüldüğünü düşünmektedirler. ABD, AB ve BMGK nezdinde uygulanan yaptırımlar temelde İran'ın nükleer faaliyetlerini, bölgesel güç konumuna yükselmesini ve “nükleer güç olma ayrıcalığına” sahip olmasını engellemeye yöneliktir. Yaptırım ve ambargolar kendi ekonomisini olumsuz yönde etkilese de, İran, nükleer faaliyetlerinden geri adım atmamıştır. İran'ın, özellikle başta Rusya ve Çin vasıtasıyla yarattığı çoklu dış politika alternatifleri kendisine yönelik ambargo ve yaptırımlara direnebilmesine

⁵¹⁵ Zarif, **age**, 57.

⁵¹⁶ Nükleer programda, uranyum zenginleştirmeden silah üretmeye geçen süreçteki teknik bilgi ve aşamaların tanımı için bkz: Thomas Juneau, **Squandered Opportunity...** age, 171.

⁵¹⁷ “İran uranyumunu 'daha da' zenginleştirmeye başladı” 09.02.2010, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/02/100209_iran_nuclear, [12.11.2018].

olanak sağlamıştır. Öte yandan, ABD, AB ve BMGK yaptırımlarına rağmen, belirtilen dış politika alternatifleri, İran'a uygulanan ambargo ve yaptırımlar konusunda uluslararası toplumda görüş birliğinin olmadığını göstermiştir. Bu durum, İran'a nükleer krizde zaman kazandırmakta ve 2013 Cenevre görüşmelerinde görüldüğü gibi, İran'ın nükleer faaliyetlerini diplomatik yollarla kabul ettirdiğini göstermektedir.

1979 yılı itibariyle ABD ile diplomatik ilişkileri kesik olan İran'ın, BMGK'dan gördüğü yaptırım ve ambargolar, Avrupalı devletlerle olan ilişkilerini de etkilemiştir. Konunun ekonomik boyutu ayrıca bir çalışma konusu olmakla birlikte konuyla doğrudan ilgilidir. Bu nokta, İran'ı anlamakta zorluklar yaşanmasına sebep olmuş ve bu nedenle nükleer anlaşmaya varmak kolay olmamış, hatta uzun yıllar almıştır. Şüphesiz ki Ortadoğu'daki gelişmelerin (2003 Irak'ın işgali, terör, istikrarsızlıklar vd.) bu anlaşmaya olan etkisi, bu ertelemeden daha büyük paya sahiptir. Bu bağlamda bilinmeyen yeni bir cephe açmaktan ve sert güce başvurmaktansa ekonomik ilişki kurarak kazanmak anlayışı tarafların tercihi haline gelmiştir.

4.2.2. 14 Temmuz 2015 Tarihi Anlaşma ve ABD Politikaları/Etkeni

Nükleer politikalar konusunda, İran tarafında, Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ve ekibinin başarılı bir sonuç verdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ahmedinejad dönemindeki sert söylemler, Ruhani dönemi ile birlikte normalleşme göstermiştir. Aras ve Keyman'ın da ifade ettiği gibi, “Avrupa Birliği ile başlayan, Tahran Anlaşması ile bir deneme yapan, nihayetinde doğrudan görüşmelerle devam eden süreç, İran tarafında önceki dönemlerde görülmeyen bir kararlılık, tıkanmalarda zamanlı tavizlerle sürdürüldü.”⁵¹⁸ Ve nihayet nükleer krizin sürdüğü yıllar boyunca en önemli dönüm noktası olarak anılabilecek, Nükleer Anlaşma (JCPOA/BAR-JAAM)⁵¹⁹, 14 Temmuz 2015 tarihinde İran ve P5 + 1 (BMGK 5 daimi üyesi ve Almanya) arasında imzalanmıştır. Böylelikle kriz “diplomasi yoluyla birkaç yıl için” çözülmüş oldu.

⁵¹⁸ Bülent Aras, Fuat Keyman, “Seçim sonrası Türkiye: Nükleer Anlaşma, Çözüm Süreci, Yapıcı Dış Politika”, 22.07.2015, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/secim-sonrasi-turkiye-nukleer-anlasma-cozum-sureci-yapici-dis-politika>, [01.12.2018].

⁵¹⁹ İngilizce “Joint Comprehensive Plan of Action” olarak geçen söz konusu nükleer anlaşma, İran'da BAR-JAM olarak adlandırılmaktadır.

İran'da tüm siyasi farklılıkları bir tarafa bırakıp, yönetime nükleer çalışmalar konusunda destek olan İran halkı, bu konuyu uzun yıllardır yaşadığı ağır yaptırımların etkisiyle bir ulusal gurur meselesi olarak değerlendirmektedir. Bununla anlatılmak istenen NPT Anlaşması imzacısı bir ülkenin barışçıl nükleer enerji elde etme hakkının, ülke dışından engellenmeye çalışılmasının İran yönetimi ve sonra halkı üzerindeki yansımasıdır. Nükleer müzakerelerde ve 2015 Anlaşması sonrasında ambargo ve yaptırımlara rağmen gerek NPT ek protokolü gerekse UAEA denetimlerini aksatmamış bir ülke olarak bu çifte standarta tepki göstermektedir. Özellikle çevresi nükleer silah sahibi ülkelerle çevriliyken ve coğrafyada İsrail'in elinde ne olduğu bilinmeyen birçok nükleer başlıklı silah mevcutken İran duruma tepki göstermektedir.⁵²⁰ İran'ın ekonomik sıkıntıları ve ambargoların halk üzerindeki ağırlığı şüphesiz hissedilmektedir. İran'ın nükleer enerji programının başladığı günden bugüne geçen 60 yıllık süreçte yaşanan gelişmeler inişli çıkışlı olsa da, nükleer çalışmaların önceleri doğrudan ulusal çıkar, bölgesel jeopolitik ve güç dengesinin bir ürünü, son yıllarda ise bir diplomasi aracı olarak kullanıldığı nitelendirilebilir. On üç yıl süren nükleer kriz 2015'te bir diplomatik anlaşmaya kavuşmuştur. 14 Temmuz 2015'te varılan ve 1 Ocak 2016 tarihinde uygulamaya geçen mutabakat taraflarca da söylendiği üzere mükemmel olmasa da bir diplomasi başarısı olarak ortaya çıkmaktadır. Varılan bu anlaşmaya göre:⁵²¹ ⁵²²

- İran uranyum zenginleştirmede kullanılacak santrifüjleri 2/3 oranında azaltacak.
- Gelecek 15 yıl boyunca 3,67'den fazla uranyum zenginleştirmeyecek,
- 15 yıl boyunca yeni uranyum zenginleştirme tesisi kurmayacak,
- Fordo tesislerini araştırma merkezi, fizik, teknoloji gibi barışçıl alanlarda kullanacak,
- Natanz'da uranyum zenginleştirmeye devam edecek,
- Tüm nükleer tesisler UAEA'nın ve müfettişlerin erişiminde olacak, İran'ın giriş izni taleplerine itiraz hakkı bulunmaktadır.
- Nükleer silah yapımında kullanılabilecek plütonyum üreten Arak ağır su reaktörü dönüştürülecek,
- İran taahhütlere uyarsa yaptırımlar yumuşatılacak. UAEA doğruladığında ABD, AB ve BMGK yaptırımları askıya alınacak.

⁵²⁰ Juneau, **age**, 172.

⁵²¹“Joint Comprehensive Plan Of Action”, <https://www.state.gov/documents/organization/245317.pdf>, 14.07.2015.

⁵²²“5 soruda İran'la nükleer anlaşma” BBC Türkçe, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/07/150714_bes_soruda_iran_nukleer, [14.07.2018].

Hamaney nükleer anlaşmadan dört gün sonra yaptığı açıklamada, konuyla ilgili geçmiş fetvasına da değinerek, nükleer görüşmelerdeki iddiaları reddetmiş, dini açıdan sakınılan İran'ı nükleer silah yapmaktan engelleyen duruma ithafen: “*ABD, İran'ı nükleer silah sahibi olmak konusunda durdurduklarını söylüyor. Bunun doğru olmadığını biliyorlar. Fetvamız var, nükleer silahlar dini açıdan İslami hukuka göre yasaktır. Bu konunun nükleer görüşmelerle hiçbir ilgisi yoktur*” şeklinde konuşmuştur.⁵²³ Yine benzer bir açıklamasında, nükleer silah elde etmek gibi bir amaç içinde olmadıklarını, nükleer bilim ve nükleer enerjiyi yerel teknoloji liderliğinde yürütmek hedefinde olduklarını, bunun da gelecek açısından enerji çeşitliliği ve dışa bağımlılığı azaltmak gibi önemli hedeflerden dolayı olduğu belirtmiştir.⁵²⁴

Hamaney, anlaşma imzalandıktan üç ay sonra Cumhurbaşkanı Ruhani'ye bir mektup göndererek anlaşmanın uygulanmasıyla ilgili dikkat edilmesi gereken dokuz maddeyi sıralamıştır. Hem genel bir çerçeve ile dikkat edilmesi gerekenleri belirtmiş hem de buradan anlaşılacağı üzere, İran'ın dış politikası, anayasasında yer aldığı gibi Rehber'in onayı, yönlendirmesi ve en önemlisi de izni dahilinde gerçekleşmektedir.⁵²⁵ Söz konusu mektupta özellikle dikkat edilmesi gereken iki nokta vardır. Birincisi yaptırımlarla ilgilidir. Hamaney, İran'ın müzakereleri kabul amacınının, haksız ekonomik ve finansal yaptırımları sonlandırmak olduğunu belirtmiştir. Hangi sebepten olursa olsun yeni bir yaptırımın gelmesi durumunda bunun Bar-jaam'a ihlal olarak değerlendirileceğini ve yasaya göre anlaşmayı durdurma olarak anlaşılacağını belirtmiştir. Rehber'in izniyle yapılan söz konusu anlaşma, Meclis onayından geçtikten sonra yürürlüğe girmiştir.

Antlaşma, imzalanan taraflarca yürürlükte olmasına rağmen, ABD'nin yapacağını söylediği ölçüde yaptırımları tam olarak kaldırmaması İran ekonomisi için beklenen rahatlamayı getirmemiştir. Bu bağlamda, ABD Başkanı Donald Trump'ın seçim beyanında söylediği gibi Mayıs 2018 tarihinde antlaşmadan tek

⁵²³“Ayatollah Ali Khamenei criticises 'arrogance' of the United States following nuclear deal”, The Telegraph, 18.07.2015, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/iran/11748176/Ayatollah-Ali-Khamenei-criticises-arrogance-of-the-United-States-following-nuclear-deal.html>, [10.12.2015].

⁵²⁴ Hamanei, *age*, 32-33.

⁵²⁵“Leader's letter to President Rouhani regarding the JCPOA” 21.10.2015, <http://english.khamenei.ir/news/2336/Leader-s-letter-to-President-Rouhani-regarding-the-JCPOA>, [10.12.2018].

tarafı çekilmesine ve İran'a "benzeri görülmemiş" yaptırımları yürürlüğe geçirene kadar ilişkilerde ve dolayısıyla kısa bir dönem için ekonomide kısmi bir normalleşme yaşanmıştır. ABD'nin anlaşmadan çekilmesi sonrası Rehber Hamaney, talimat vererek uranum zenginleştirmenin yeniden başlatılmasını söylemiştir.⁵²⁶ İran Cumhurbaşkanı Ruhani'den de "ABD ekonomik savaş açtı"⁵²⁷ açıklaması gelmiştir.

Öte yandan 2003 Irak'ın işgali itibarıyla İran'ın çok yakından hissettiği tehdit algısı, İran için güç artışını tercihten çok rasyonel bir zorunluluk haline dönüştürmüştür. Çok taraflı gelişme ihtiyacı duyan İran, elini güçlendirmek için nükleer çalışmalara devam etmiştir. Öte yandan, Juneau'nun ifade ettiği gibi "yaptırımlar sebebiyle ekonomik durum potansiyelin çok altında kalmıştır."⁵²⁸ Juneau, İran nükleer programının İDP'deki sınıflandırmasını dört evrede değerlendirmiştir.⁵²⁹

- **2002-2004: Dikkat ve Sabır**
Hatemi döneminin son yılları olan bu tarihlerde, ılımlıların nükleer karar almadaki rolü devam etmektedir.
- **2005: Kademeli Dönüşüm**
Ahmedinejad'ın döneminin başladığı yıl olan 2005'te, ilişkiler her ne kadar gergin olsa da, Ali Hamaney nükleer silahların kullanımı ve yasaklanmasına yönelik bir fetva yayımlamıştır.
- **2006 – 2008: Kararlılık ve Meydan Okuma**
İran'ın gücü en üst seviyeye çıkmıştır.
- **2009: Dönüşüm**
Yeni yaptırımların gelmediği bu dönemde, krizde bir düşüş gözlemlenmiş ve yeni ABD Başkanı Obama, NPT'ye uyan İran dahil her devletin barışçıl nükleer enerji sahibi olma hakkı olduğunu belirtmiştir.⁵³⁰

Aynı Rehber döneminde gerçekleşen bu nükleer politikadaki dış politika farklılığı, bir hedef değişiminden ziyade baskılar ve dış etkenlerle değişen bir güç gösterisi ve direniş olarak değerlendirilebilir. Esasen nükleer çalışmalar konusu ilk

⁵²⁶ "İran liderinden nükleer faaliyet talimatı: Yeniden başlatın", CNNTÜRK <https://www.cnnturk.com/dunya/iran-liderinden-nukleer-faaliyet-talimati-yeniden-baslatin>, [04.06.2018].

⁵²⁷ "İran Cumhurbaşkanı Ruhani: ABD ülkemize ekonomik savaş açtı", BBC Türkçe, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46095689>, [05.11.2018].

⁵²⁸ Juneau, **age**, 199.

⁵²⁹ Juneau, **age**, 186.

⁵³⁰ "President Obama's Speech in Cairo: A New Beginning", 04.06.2009, https://obamawhitehouse.archives.gov/files/documents/anewbeginning/SPEECH_as_delivered-Turkish.pdf, [10.12.2018].

günden itibaren Liderlik makamının çok önem atfettiği bir konu olarak öne çıkmaktadır.⁵³¹

ABD Kongresi'nin düşünce kuruluşu tarafından, Kongre için konuyla ilgili hazırlanmış raporda yer aldığı üzere, yerel gelişmelerin İran dış politikasında yaratabileceği değişiklikler şu şekilde örneklenmiştir: Toplum üzerindeki ekonomik baskıların oluşturduğu yükün ağırlaşması rejimin ülke dışındaki girişimlerini azaltarak, savunma bütçesi üzerinde kısıntıya gitmesini yahut füze geliştirme programlarını sınırlandırmasını sağlayabilecektir. Bir diğer bulgu ise, Rehber'in olası değişimi İran dış politikasında, gelecek halefin görüşlerine göre keskin değişimlere sebep olabileceğidir.⁵³²

Bu noktadan hareketle ABD'nin, D. Trump'ın sözleriyle aktarırsak “eşi benzeri görülmemiş” yaptırımlarla İran üzerinde yapmaya çalıştığı, İran rejimini politikasını değiştirmesini sağlamak için İran toplumu üzerinden köşeye sıkıştırmak olarak açıklanabilmektedir. Bu hamle çok açıdan değerlendirilebilir. Reformcu çizgiye yakın olmayan Rehber'in 2015 Nükleer Anlaşması'na izin vermesi ile Ruhani Hükümeti'nin yaptığı anlaşma, kısa vadede reformcuların lehine olmuştur. Öte yandan halkın rahatsızlığını gözetmek durumunda olan Rehber, anlaşma süresince Ruhani hükümetini eleştirmekten geri kalmamıştır. Rehber eleştirilerini zaman zaman kendi demeçlerinde, kimi zaman da kendisine bağlı devlet kurumları liderleri üzerinden yapmaktadır. İran'da dış politikada da etken olan ve doğrudan Rehber Hamaney'in emrinde bulunan Devrim Muhafızları'nın komutanı Muhammed Ali Caferi, İran ile P5+1 ülkeleri arasında yapılan nükleer görüşmeleri “istisna” olarak değerlendirmiştir. Caferi, Ruhani Hükümeti'nin yönetim biçimini eleştirerek, “Halkın geçimi ve ekonomik sorunlar, düşmanların çabaları ve ülkedeki kötü yönetim nedeniyle bir açmaza dönüştü” şeklinde konuşmuştur.⁵³³

⁵³¹ Mustafa Kibaroglu, “Good for the Shah, Banned for the Mullahs: The West and Iran's Quest for Nuclear Power”, **Middle East Journal**, Vol. 60, No. 2 (Spring, 2006): 219.

⁵³² Kenneth Katzman, “Iran's Foreign and Defense Policies”, 09.10.2018, <https://fas.org/srgp/crs/mideast/R44017.pdf>, [28.11.2018], 64.

⁵³³ “İran Devrim Muhafızları Komutanı Caferi'den Ruhani Yönetimine Eleştiri” Sputnik News, <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201806191033922745-iran-devrim-muhafizlari-caferi-ruhani-yonetimine-elestiri/>, 19.06.2018, [28.11.2018].

İran Riyali 2018 yılında tarihi bir değer kaybı yaşamıştır. Ağustos 2018’de Riyal son 12 ayda yüzde 172 devalüe edilmiştir.⁵³⁴ 8 Mayıs 2018 tarihinde, ABD Başkanı Trump’ın seçim sürecinde vaadettiği üzere anlaşmadan çekilmesiyle İran ekonomisi sarsılmış, Kasım ayında yaptırımların uygulanmaya başlanması sonrası ekonomi olumsuz etkilenmiştir.⁵³⁵

İslam Cumhuriyeti boyunca, nükleer müzakerelere kadar sağlıklı diplomasi veya ilişki yürütemeyen ABD ve İran, resmi diyalog kurmayan iki karşıt ülke olarak, ilk kez 28 Mayıs 2007 tarihinde Irak’ın güvenliği için Irak’ta masaya oturmuşlardır.⁵³⁶ İki tarafın da birbirlerini eleştirdiği bu görüşmelerde, ABD tarafı İran’ı Irak’taki askeri gruplara silah desteğinde bulunmakla, İran ise ABD’yi, yetersizlikle ve Irak’ın yapısını tahrip etmekle suçlamışlardır.⁵³⁷ İki tarafın da - istikrarlı bir Irak- konusunda fikir birliğinde olması dışında bir sonuç sağlanmayan bu toplantıyı farklı sonuçlanmayan ikinci görüşme takip etmiştir.

İran ve ABD’nin nükleer kriz boyunca ve anlaşma süresince dahi görüşmeleri İran içinde muhafazakârlar tarafından sert biçimde eleştirilmiştir. Anlaşma her ne kadar Rehber Hamaney izniyle yapılmış olsa da P5 +1 ülkelerinden birinin ABD olması ve yaptırımlarla İran rejimi ve toplumu için tehdit oluşturması, İran Usulgera’sı için kabul edilemezdir. İran içinde en şiddetli eleştiri rejimin ve muhafazakârların gazetesi Kayhan’dan gelmiştir. Kayhan, Rehber’e yakınlığıyla bilinen bir gazetedir.⁵³⁸

Hamanei nükleer teknoloji konusuyla ilgili yaptığı açıklamada:⁵³⁹

“...bizim peşinde olduğumuz bu teknoloji, nükleer bomba teknolojisinden tamamen ayrı bir konudur. Bu ikisinin yegâne ortak noktası, her ikisinin de uranyum hammaddesinden elde edilmesidir. Atom bombası yapmak için uranyum hammaddesinin %90’ın üzerinde zenginleştirilmesi ve çok karmaşık bir silah üretim sanayii gerekliken bizim peşinde olduğumuz nükleer enerjideyse atom santralinin çalışması için %3 ile 4 civarında zenginleştirilmiş uranyum yeterli olmaktadır. Ki bugün Buşehr santralimizde yapılan budur.”

⁵³⁴ “IRI Overview”, **World Bank**, <http://www.worldbank.org/en/country/iran/overview>, 11.10.2018, [10.12.2018].

⁵³⁵ “Yeni yaptırımlar öncesi İran Riyali Dolar karşısında tarihi değer kaybı yaşıyor”, Euronews, 01.08.2018, <https://tr.euronews.com/2018/08/01/yeni-yaptirimlar-oncesi-iran-riyali-dolar-karsisinda-tarihi-deger-kaybi-yasiyor>, [28.11.2018].

⁵³⁶ Ehteshami, Zweiri, **age**, 37.

⁵³⁷ İkinci, **age**, 309.

⁵³⁸ İlgili site için bkz: www.kayhan.ir

⁵³⁹ Hamanei, **age**, 34.

şeklinde konuşmuştur. Enerji çeşitliliği, kendi kendine yetebilirlik, kaynak çeşitlendirmesi konularına da değinerek şöyle ifade etmiştir:

“Bu İran milletinin ihtiyacı olan bir şeydir. Dünyanın kalkınmış ülkeleri bugün elektrik ihtiyaçlarının tamamını ya da önemli kısmını nükleer santrallerden elde ediyorlar, petrolden değil! Çünkü petrol hem tükenen hem yenilenmeyen servettir hem yakıt olarak tüketildiğinde havayı kirletmektedir hem de yakıttan çok daha kıymetli şeylere dönüşebilecek maddedir. Görüldüğü gibi nükleer konusunun aslı, onların dünyaya pompaladıklarından çok farklıdır.”⁵⁴⁰

ABD’nin İran yakın coğrafyasında uyguladığı strateji, bir anlamda farklı araçlarla kuşatma şeklinde özetlenebilir. ABD, Körfez coğrafyası, Mısır ve İsrail’i silahlandırmaya yönelik projeler uygulamıştır.⁵⁴¹ ABD açısından 1991 öncesi Ortadoğu’daki çıkarlarını tehdit eden ve ülke SSCB iken bugünkü öteki olarak konumlanan İran olmuştur. İran’ın nükleer silahlanma ihtimali, Ortadoğu’da da bir nükleer silahlanma yarışı⁵⁴² başlatma düşüncesine ek olarak, Ortadoğu’daki birçok ülke açısından konvansiyonel silahlanmayı arttırmıştır. ABD Körfez ülkelerini silahlandırdıkça İran da yakın coğrafyasında bu büyük çaplı ABD menşeli silahlanma üzerine, kendi kapasitesini sürekli arttırmaya yönelmektedir. İran nükleer krizi konusunda uzun yıllar süren diplomatik görüşmeler bir tarafa bırakılırsa, konunun çözülmesinden, bir anlamda çözümsüzlüğe itilmesinin de ekonomik kazanca dönüştüğü alanlar mevcuttur. ABD ekonomisi Körfez’e yaptığı satışlardan ekonomik kriz dönemlerinde dahi ekonomisi için büyük girdiler yaratmıştır.⁵⁴³ Öte yandan Juneau, İran ordusunun küresel anlamda ABD ve diğer rakip devletlerden daha zayıf olduğu için İran’ın nükleere yöneldiğini belirtmiştir.⁵⁴⁴ Bu noktadan hareketle güvenlik ve beka konusunun itici güç olduğu değerlendirilmektedir.

Hamaney, ABD’nin Nükleer Antlaşmadan çekilmesi sonrası yaptığı bir açıklamada ABD ile görüşmeleri yasakladığını ve ABD’nin güvenilemez olduğunu bir kere daha ispatladığını belirterek, İran hükümetini de bu anlaşma sebebiyle

⁵⁴⁰ age, 35.

⁵⁴¹ İkinci, age, 314.

⁵⁴² “Suudi Arabistan: İran nükleer silah üretirse biz de üretiriz”, <https://www.ntv.com.tr/dunya/suudi-arabistan-iran-nukleer-silah-uretirse-biz-de-uretiriz,5A4HA1HylEiMuhy9HESHkg>, NTV, [10.05.2018].

⁵⁴³ Pieter, D. Wezeman, “Saudi Arabia, armaments and conflict in the Middle East”, 14.12.2018, <https://www.sipri.org/commentary/topical-background/2018/saudi-arabia-armaments-and-conflict-middle-east>, [15.12.2018].

⁵⁴⁴ Juneau, age, 86.

suçlamıştır.⁵⁴⁵ Rehber, ABD'nin anlaşmadan çekilmesi sonrasında AB'ye, anlaşmayı sürdürmek için yaptığı çağrıda ABD'ye rağmen İran'la enerji alışverişi dahil ticarete devam edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁵⁴⁶ Dışişleri Bakanı Zarif ise, *"ABD devrimin başından bu yana İran rejimine ve halkına düşmandı. Şimdi de düşman, gelecekte de düşman olacaktır. Bu işin Cumhuriyetçileri veya Demokratları yok. Sadece metotları farklı"* şeklinde konuşmuştur.⁵⁴⁷ Hamaney, Ruhani Hükümeti'ni uyardığını şu sözlerle belirtmiştir⁵⁴⁸:

“Onlara dedim ki, eğer nükleer konusunda anlaşılırsa, ABD'nin geri çekileceğini mi düşünüyorsunuz? Tabii ki hayır! Bunu yapsak, neden füzeleriniz var? diye gelecekler. Bu konudan umutsuzluğa kapılırsalar, direniş konusu ortaya çıkacak. Diyecekler ki neden Hizbullah'ı, Hamas'ı ve Filistin'i destekliyorsunuz? Bu konuyu çözseniz başka konu gelecektir.”

Juneau'ya göre ülke içi siyaset ve İslam Cumhuriyeti kimliği, İran dış politikasında merkezi bir rol oynamaktadır. Juneau, İran dış politika aygıtlarında farklı hiziplerin çeşitli kurumlarda etken olduğuna dikkat çekerek, temelde çok az ortak noktaları bulunduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁹ Bu bağlamda vurgulanan ülke içi siyasal mekanizmaların her birinin kendi çıkar ve politikaları olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Dolayısıyla bu aktörler arası denge mekanizmaları Lider'e yansımaktadır.

İran içinde aşırı muhafazakar kanadın en başından beri karşı çıktığı anlaşmayla ilgili, Hamaney, ABD'nin çekilmesi sonrası anlaşmanın geçerli olduğu süre zarfında yaptığı tüm açıklamaları bir bütün halinde internet sitesinde

⁵⁴⁵ “Iran's supreme leader bans holding 'any US talks' after Trump offer”, <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/iran-deal-us-talks-ban-supreme-leader-ayatollah-ali-khamenei-trump-a8489651.html>, [13.08.2018].

⁵⁴⁶ “Hamaney, AB'nin nükleer anlaşmayı kurtaracağından şüpheli: Umutlu olmayı bırakın”, Sputnik News, 30.08.2018, <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201808301034970125-iran-lideri-hamaney-ab-nukleer-anlasma-suphe-umutlu-olmayi-birakin/>, [02.09.2018].

⁵⁴⁷ “Zarif: ABD devrimin başından bu yana İran'a düşmandır”, NTV, https://www.ntv.com.tr/dunya/zarif-abd-devrimin-basindan-bu-yana-irana-dusmandir,CtIFE6HZKEyrZwGxRGizHQ?_ref=infinite, 27.06.2018, [11.10.2018].

⁵⁴⁸ “How did Ayatollah Khamenei predict US withdrawal from Iran Deal?”, <http://english.khamenei.ir/news/5660/How-did-Ayatollah-Khamenei-predict-US-withdrawal-from-Iran-Deal>, [13.05.2018].

⁵⁴⁹ Juneau, *age*, 201.

yayımlamıştır. Burada yer alan sorulardan biri, “dini liderin anlaşmadan çıkma emrini neden vermediği” ile ilgili bir soruya şöyle yanıt vermiştir:⁵⁵⁰

“...[nükleer] anlaşma şartları uygulanmadığında müdahale etmek liderin görevi değildir. Tabii ki liderin yürütmeye dair sorumlulukları farklı bir tartışma konusudur. Doğrudan devrimle ilgili olmadığı müddetçe, Liderlik makamı yürütmeye ilişkin konuların uygulanma ve önlenmesi ile ilgili konulara doğrudan karışmamalı”

şeklinde bir açıklama yapılmıştır. Hamaney, konuya dair hiçbir zaman iyimser olmadığını ve İran halkının beklentilerinin karşılanabileceğini düşünmediğini belirtmiştir. Nisan 2015’teki bir halk buluşmasında konuyla ilgili şu noktayı vurgulamıştır⁵⁵¹:

“Ben özellikle Cumhurbaşkanı’na her zaman ana esasları işaret ederim, önemli çerçeveyi ve ülkenin kırmızı çizgilerini. Bu sorumluluk onlarıdır. Müzakere [nükleer] detayları liderlik makamından yönlendiriliyor diyenler varsa bu doğru değildir... Tabii ki insanlarla toplantılarımda genel esasları işaret eder ve resmi kişilerle daha detaylı tartışırım.”

Hamaney Mutlak Velayet-i Fakih kavramı hakkındaki bir demecinde, konuya açıklık getirmiştir:⁵⁵²

“... ülkede bir yürütme ve icra gücü vardır, belirli kanunları vardır ve tanımlanmıştır, belirli sorumluları vardır. Yargı gücü de böyledir. Onun da yönetimle ilgili bir boyutu vardır, her birinin yetki ve sorumlulukları bellidir. Liderlik bunun üzerindedir. Ne anlamda? Nizamın genel hareket ve gidişatını gözetleme ve kollama anlamında bir denetimdir bu.”

Hamaney konuşmanın devamında nükleer meselesine vurgu yaparak:

“Liderliğin karar ve davranışlarında akılcılığın, usül ve prensiplerin hizmetinde olması gerekir... Mesela nükleer meselesinde, bazı çalkantıların yaşandığı dönemlerde bazen pek uygun olmayan girişimlerde bulunuluyordu. Ben konuşmalarında buna değindim ve “Şu, şu işler yapılmazsa bizzat müdahale ederim” dedim, öyle de oldu. Liderliğin anlamı budur, bu yüce İslam dininin prensibidir, İslam nizamında olumlu bir noktadır.”

Birinci ağızdan yapılan bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, lider karar süreçlerinde anayasal olarak bir çerçeve çizer ve kalanı doğrudan -rejim ve devrime ilişkin değilse- yürütmenin işidir. Lider, rejimden sapma olması ihtimali halinde sorumlu kişidir.

4.2.3. Değerlendirme

Neoklasik realist çerçeveden bakıldığında, sistemsel düzeyde ABD, AB ve BMGK’nın uyguladığı yaptırımlar, kısıtlamalar ve izolasyonist politikalar söz

⁵⁵⁰ “10 questions answered by Ayatollah Khamenei on the JCPOA”, <http://english.khamenei.ir/news/6771/10-questions-answered-by-Ayatollah-Khamenei-on-the-JCPOA> [02.06.2019].

⁵⁵¹ “Leader's Speech in Meeting with Panegyrist”, <http://english.khamenei.ir/news/2045/Leader-s-Speech-in-Meeting-with-Panegyrist>, [09.04.2015].

⁵⁵² Hamanei, *age*, 259.

konusudur. Bu politikalar sonucunda uygulanan, bir anlamda ekonomik ve siyasal izolasyondur. Bölgesel faktörlere baktığımızda, Ortadoğu’da ve yakın coğrafyada, nükleer güçler ve yüksek oranda silahlanan Körfez ülkeleri bulunmaktadır. Buna ek olarak İsrail gibi savunma kaynakları belirsiz ve güçlü bir “öteki” mevcuttur. Öte yandan, iç politik sınırlamalara bakıldığında zaman uygulanan yaptırımların yarattığı ekonomik sorunlar ve güvenlik problemi vardır. Bütün bunlar bağımlı değişken olan dış politika karar uygulamasında liderin kararlarında etki ve Lider üzerinde baskı yaratmaktadır.

İran’ın nükleer çalışmaları bölgenin gidişatı ve siyasetinin getirdiği bir olgu olmuştur. ABD, sistemine müdahil olamadığı İran’ın ekonomisini hedefleyerek, iç siyasette İran rejimini köşeye sıkıştırma, baskılandırma, cezalandırma çabasında olarak değerlendirilebilir. Çünkü bölgenin oyun kurucu gücü ABD’nin müdahil olamadığı bir rejim ve bu rejimin “ne yapacağı öngürülemez” politikaları mevcuttur. ABD çıkarları ile örtüşmeyen bir aktör olarak İran, Ortadoğu’da güç göstermektedir. ABD ve müttefikleri tarafından nükleerleşmiş bir İran’ın, Ortadoğu’da artan gücü büyük bir soru işareti olacaktır. Öte yandan İran’ın, doğusunda nükleerleşmiş komşularına ek olarak, batısında İsrail’in nükleer güç olması ve jeopolitik çatışma alanlarının varlığı nükleerleşme siyasasındaki temel parametrelerden biridir. Bu noktadan hareketle, başta Lider olmak üzere, yönetim organlarının nükleer politikalar konusunda anlaştığı söylenebilir. İran’da genel politik çerçeveyi belirleyen Lider’den sonra devlet yönetimindeki çeşitli gruplarda muhafazakârlar kuvvetlidir.

İran açısından konunun rejim bekası olduğu değerlendirilmektedir. 1979 sonrası rejimi değişen İran, kendisine yönelik uygulanan politikalarla tehdit hissetmektedir. Çünkü söz konusu rejim kurulduğu tarihten günümüze, ABD ile olan sınırı çok net çizmiş ve bir “düşman” olarak kendisini ABD’nin karşısında konumlandırmıştır. Buna rağmen, İran, küresel hegemon ABD ile her şeye rağmen masaya oturarak diplomasiden kaçmamıştır. ABD’nin Irak’ı işgali sonrası dönemde Ahmedinejad gibi muhafazakâr ve katı söylemlere sahip bir lider yönetime gelmiş ve tehdit hisseden İran’ın söylemleri sertleşmiş ve kriz tırmanmıştır. İran’a yönelik tehdidin arttığı bu dönemde, sertleşmenin neoklasik realizmin öngördüğü üzere bölgesel faktörlerin ve dış şokların etkisi ile olduğu değerlendirilmektedir. İran, Hasan Ruhani döneminde nükleer müzakerelerde başarılı bir diplomasi yürüterek

anlaşmaya varmıştır. Bu dönemde rejimin ve sistemin gereği olarak, Lider'in izni ve bilgisi dahilinde anlaşmaya varılmıştır. Fakat Hamaney, anlaşma imzalandığı günlerde dahi ABD'ye güvenilemeyeceğini söylemekten de geri durmamıştır. Bu husus, İran sistemi içindeki muhafazakarların tepkilerini dengelemek ve Hamaney'in kendi algılarının da konuya yansması olarak değerlendirilebilir. Nitekim üç yıl geçmeden ABD'nin resmen anlaşmadan çekilip yeni ve kapsamlı yaptırımlarla dönmesi rejim içinde tepki gösteren muhafazakarları haklı çıkarmış ve iç politikada Ruhani yönetimi için sarsıcı olmuştur.

Genel ve somut olarak belirtmek gerekirse, İran rejimi sivil nükleer enerji çalışmalarını hak olarak görmekte ve çifte standart olduğunu iddia ettikleri tüm ambargo ve yaptırımların kaldırılmasını savunmaktadır. Süreç içerisinde diplomasiden kaçmayan İran, kendi kendine yeter hale gelerek hayatta kalmışsa da, ekonomisi ağır yaptırımlar etkisinde, olması gerekenden çok farklı noktadadır. Öte yandan bu durumun İran'da milli bilinç ve toplumun birliğine de hizmet ettiği söylenebilir. İran özelinde rejimin kimliği, iç siyaseti ve düşman algıları yönetim açısından değişmemektedir. Bu noktada, Rehber'in anayasal olarak devlet içindeki dengeleri gözetmek zorunluluğu da göz ardı edilmemelidir.

Kriz, aynı dini lider Hamaney döneminde başlamış, tırmanmış, nükleer anlaşma ile bir süreliğine rahatlamış olsa da ABD'nin anlaşmadan çekilmesi ile yeniden İran için bir soruna evrilmiştir. Rehber'in Cumhurbaşkanlarına, nükleer çalışmalarla ilgili farklı dönemlerde çizdiği yol, uluslararası sistemden algılanan tehditler etkisinde gerçekleşmiştir. Hamaney, uluslararası sistemin baskılarına, İran için algıladığı tehditlere rağmen nükleer çalışmalar konusunda geri adım atmayarak karşılık vermiştir. İran'ın maddi güç kazandığı da göz önüne alınırsa, İran'ın ağır ekonomik ve siyasi bedellere rağmen nükleer çalışmalarda ısrarcı olduğunu söylemek mümkündür.

4.3. İran'ın Irak ve Suriye Politikası

İran açısından yaşamsal önem taşıyan Ortadoğu'da, önemli bir etkinlik alanı olarak Körfez'den sonra Doğu Akdeniz bölgesi gelmektedir. Doğu Akdeniz'de ise İsrail'in varlığından kaynaklanan güvenlik sorunu mevcuttur. ABD konuya İsrail'in bekası odaklı/öncelikli olarak yaklaşırken, İsrail karşıtı blok (İran, Suriye, Lübnan)

için, İsrail'in çevrelenmesi ve Filistin'e ulaşan yolun kapanmaması yaşamsaldır. Bir diğer önemli boyut ise hâlihazırda birçok güvenlik sorunu bulunan bölgenin, devlet dışı aktörlerin oluşturduğu tehdit sonrası, güvenliğinin daha da azalmış olmasıdır. 2011 sonrası "Arap İsyanları"yla bir kere daha altüst olan Ortadoğu'da, hem bölgesel, hem bölge dışı hegemon güçler kendi stratejileri için sert güç kullanarak sahada yer almaktadır. İran ise günümüzde, Suriye'de kendi rejiminin gerektirdiği strateji olan "Direniş Hattı"nın güç kaybetmesini engellemek doğrultusunda, krizin başladığı andan itibaren varlığını göstermektedir.

İran ve Suriye ilişkilerinin tarihine bakıldığında, iki devlet, İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte bölgesel gelişmelerin etkisiyle yakınlaşmıştır. İslam Cumhuriyeti'nin yeni Ortadoğu politikasında ya da genel olarak söylersek dış politikasının önemli hususlarından biri olarak Filistin konusu öne çıkmaktadır. Suriye açısından baktığımızda, İsrail yakın tehdit olarak göze çarpmaktadır. Suriye, İran Devrimi'nden sonra İsrail karşıtı yeni bir odak olarak beliren İran'ın yeni rejimini ilk tanıyan devletlerden biri olmuş ve İran ile işbirliği kurma yollarını aramıştır.⁵⁵³

İran - Suriye bölgesel işbirliğini doğru analiz etmek, geniş bir bakış açısıyla çok boyutlu analizi gerektirmektedir. Suriye'deki çatışmalara, sadece mezhep faktöründen bakarak, ulusal yahut bölgesel etkenlerden kopuk yapılan değerlendirmeler yetersiz kalmaktadır. Kimliksel aidiyetlerin analiz sırasında göz önünde bulundurulması gereklidir, fakat bunları çatışmanın tek kaynağı olarak göstermek doğru olmayacaktır.⁵⁵⁴

1979 İslam Devrimi sonrası Suriye ile İran arasında kurulan işbirliği kurulduğu tarihten günümüze, müttefikliğe dönmüştür.⁵⁵⁵ İşbirliğinin ittifaka dönüşmesiyle İran Arap coğrafyasındaki tek uzun süreli müttefiklik ilişkisini kurarken, Suriye de bölgesel bir müttefik edinmiştir. Söz konusu müttefiklik, çoğunlukla ortak paydada karşılıklı işbirliğine dayanan bir paydaşlığı simgelemektedir. Üstelik bu müttefiklik iki ülke arasında indirgendiği gibi mezhebe

⁵⁵³ Jubin M. Goodarzi, **Syria and Iran, Diplomatic Alliance and Power Politics in The Middle East**, (London: Taurus Academic Studies, 2006), 18.

⁵⁵⁴ Yasin Atlıoğlu, "Suriye İç Savaşı ve Müzmin Toplumsal Çatışma", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 73, No. 1, (2018): 139.

⁵⁵⁵ Oytun Orhan, "İran'ın İç Savaş Sırasında Suriye Politikası", **Ortadoğu Analiz**, Eylül-Ekim 2017 Cilt: 9 Sayı: 82, http://orsam.org.tr/d_hbanaliz/14_oytunorhan.pdf, [15.01.2019].

dayalı kimliksel bir örtüşmeden kaynaklanmamaktadır. Nusayrilik (Arap Aleviliği) Şii kökenli inançlardan biridir.⁵⁵⁶ Nusayriler, Şii İsmaliye inancının bir koluyken⁵⁵⁷, İran, anayasasında yer aldığı üzere resmi olarak Şii Caferi'dir. Suriye, Ortadoğu toplumları içinde belki de en laik (seküler) yönetime sahipken, İran bir İslam Cumhuriyeti'dir. Öte yandan konunun salt mezhepsel bir paydaşlık olmadığına bir örneği de Nusayrilerin inancındaki bir takım özellikler (yeniden doğuşa inanma vd.) İran'ın inancından farklılık göstermekte ve İran'da çok makbul karşılanmamaktadır. Bu nedenle de dünya algılarını şekillendiren dini inançlarında göz ardı edilemeyecek kadar büyük farklılıklar bulunmaktadır. İran'ın Suriye'de, rejime destek vermesinde dinsel kaygılar tartışmalı bir konudur.⁵⁵⁸ Ancak stratejik kaygılar açık ve nettir. Dolayısıyla bugün İran'ın Suriye siyasetinde stratejik kaygılar dinsel kaygılardan daha önde gelmektedir.⁵⁵⁹

Suriye'nin, 1946 yılında Fransız mandasından bağımsızlığına kavuşmasıyla, Suriye için uzun yıllar darbelerle süren çalkantılı bir dönem başlamıştır. 1963 yılında önce Baas rejimi ve nihayet 1970 yılında Hafız Esad yönetimi ele geçirmiştir. Hafız Esad, Suriye'nin %10'unu oluşturan Alevi kökenden gelen bir Suriyeli olarak askeri akademiye eğitim almıştır.⁵⁶⁰ Cleveland çalışmasında, Hafız Esad için dış politika önceliğini, İsrail karşıtlığı olarak tanımlamıştır. Birçok Suriyeli gibi Esad da Suriye'nin İsrail tehdidine direnmesini ve Arap Birliği için çalışması gerekliliğini savunmuştur. Suriye'nin ulaşmaya çalıştığı gücü askeri anlamda Sovyet silahları ve 1979 sonrası İran ile kurduğu müttefiklik ile sağlamıştır. Bu müttefikliğin diğer Arap devletlerince paylaşılmamış olması Suriye'yi bölgede bir anlamda yalnızlaştırmıştır.⁵⁶¹

⁵⁵⁶ Konu ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz: Halil İbrahim Bulut, "Tarih, İnanç, Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrilik", http://ormer.sakarya.edu.tr/18,5,,12,ortadogu_yilligi_2011.html.

⁵⁵⁷ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nusayrilik>, [11.01.2019].

⁵⁵⁸ Arıkan, **age**, 5.

⁵⁵⁹ **age**, 29.

⁵⁶⁰ William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), 441.

⁵⁶¹ Cleveland, **age**, 450.

Suriye açısından İslam Devrimi ile ABD müttefiği Şah'ın devrilmesi sonrası yeni İran rejimini tanıyan ilk Arap Devleti olmuştur.⁵⁶² Suriye ve İran'ın 1979'dan itibaren dengede seyreden ilişkileri, zaman zaman bu ülke bölgede etkinlik yarışına girseler de bu durum ilişkilerin bütününe etki edecek çapta bir etki yaratmamıştır. İran-Irak Savaşı'nda bölge ülkelerinin Irak'ı desteklemesi, fakat Suriye'nin İran'a desteği iki ülke ilişkilerinde büyük bir etken olmuştur.⁵⁶³ 1980 yılında başlayan İran-Irak Savaşı sebebiyle, sekiz yıl süreyle topyekün bir mücadeleye girişen İran, 1982'de Hizbullah'ın kuruluşuna destek olmuştur. Devrim ihracı için Ortadoğu'ya yönelik gücünü yansıtmaya hedefini savaşın etkisiyle tam kapasite gerçekleştirilememiştir. Suriye açısından konuya baktığımızda, Arap Devletleri içinde Irak yerine İran'ı destekleyen tek devlettir. Suriye'nin bu politikasının rasyonel sebeplerinden biri Irak yönetiminden algıladığı tehdit olarak belirtilebilir. İran açısından, İslam Devriminden yalnızca bir buçuk yıl sonra başlayan bu savaş, ülke sınırları içinde hizipler arası mücadele sürerken yeni İslam Cumhuriyeti için çok zor bir sınav olmuştur. Dolayısıyla Irak'ı destekleyen bu kadar çok devlet varken Suriye'nin İran'a desteği çok değerli olmuştur. 1982 İsrail'in işgal ettiği toprakları genişletmesi ile Suriye ihtiyaç duyduğu somut destek için bölgedeki İran'ın varlığı beklenen destek olmuştur.⁵⁶⁴ İran devrimi lideri Humeyni'nin 1989'da vefatından sonra İran'ın yeni lideri olan Ayetullah Hamanei döneminde de İran'ın Suriye'ye yönelik politikasında Humeyni döneminin dinamikleri etkili olmaya devam etmiştir. Suriye 1992 yılında İran ve BAE arasında yaşanan ada ilhakı meselesinde arabuluculuk yapmıştır.⁵⁶⁵

Otuz yıl süren Hafız Esad dönemi ardından, 2000 yılındaki vefatı üzerine, oğlu Beşar Esad dönemi başlamıştır.⁵⁶⁶ 2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgali ve İsrail'in yarattığı güvenlik tehdidi Tahrir-Şam arasındaki bağın daha da kuvvetlenmesini beraberinde getirmiştir.

⁵⁶² Bayram Sinkaya, "İran-Suriye İlişkileri ve Suriye'de Halk İsyanı", *Ortadoğu Analiz Dergisi*, c 3. S. 33 (2011): 38.

⁵⁶³ Yusuf Korkmaz, *İran Suriye Bölgesel İttifakı ve Arap Baharı Sürecine Yansıması*, (İstanbul: Matbuat Yayın, 2015), 52.

⁵⁶⁴ Sinkaya, "İran-Suriye İlişkileri..." 40.

⁵⁶⁵ Pınar Arıkan, Suriye'nin Nusayri Yüzü ve İran, *Ortadoğu Analiz*, Temmuz 2012 Cilt: 4, Sayı: 43, 5.

⁵⁶⁶ Korkmaz, *age*, 6.

Suriye krizi, diğer Arap halk hareketleri içinde sonradan başlamış ve iç savaşa dönüşmüştür. Suriye’de siyasi krizin nereye varacağı kadar, konunun insani krize dönüşen boyutu da bölge için yaşamsal bir soruna dönmüştür. Öte yandan, Suriye Krizi’nin başladığı, Arap hareketlerinin Suriye topraklarına yansıdığı 2011 Mart’ından bugüne İran’ın duruşu büyük ölçüde sabit olarak değerlendirilebilir. İran süreç boyunca gerek liderlerin söylemleri gerekse somut eylemleri ile Beşar Esad yönetimine destek vermiştir. Bölgedeki halk hareketlerinin Suriye’de de başlaması sonrası İran, diğer ülkelere yönelik söyleminden farklılaşarak bu durumu “İslami Uyanış” olarak değerlendirmeyerek, dış müdahale ve destekle Suriye’de rejim değişikliğinin uygulanmaya çalışıldığı şeklinde yorumlanmıştır. Söz konusu rejim değişikliği ihtimali İran’ın jeopolitik çıkarlarına tehdit oluşturmaktadır.⁵⁶⁷ İran önceliğin Suriye’deki çatışmaların sona ermesi yönünde olduğunu belirtmektedir. Öte yandan İran’dan gelen resmi açıklamalarda, diğer tüm ülkelerde olduğu gibi Suriyelilerin demokrasi taleplerinin karşılanması gerekliliğini ve Suriye için de değişikliğe ihtiyaç olduğunu belirtmekten geri durmamaktadır.⁵⁶⁸ Öte yandan İran ve Lübnan dışındaki birçok devlet, Suriye’deki otoriter yönetimin insan hakları ihlalleri gerekçesiyle değişmesi gerekliliğini savunmaktadır.

4.3.1. Direniş Hattı’nın En Önemli Halkası

İran’ın Ortadoğu’daki nüfuz alanı açısından Suriye çok stratejik bir noktada bulunmaktadır. Hem Filistin’e (Filistin Direnişi’ne) giden hattın geçiş coğrafyası olması itibariyle, hem de jeopolitik konumu itibariyle Doğu Akdeniz’e açılan bir kapı görevi görmektedir. İran’ın İslam Cumhuriyeti sonrası Ortadoğu’da kullandığı araçlar ve müttefikler içinde Suriye’nin hem rejim olarak hem de coğrafi olarak önemi büyüktür. İran’ın Suriye savaşını algılayış biçimi ve iki ülkenin birbirine desteği, Ayetullah Hamaney’in dış politika danışmanı, eski Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti’nin şu sözünden anlaşılabilir: “*Suriye, İsrail’e karşı direnişin altın halkasıdır.*”⁵⁶⁹

⁵⁶⁷ Bayram Sinkaya, **Arap Baharı Sürecinde İran’ın Suriye Politikası**, (Ankara: SETA Analiz, Nisan 2012) Sayı: 53, <https://www.setav.org/arap-bahari-surecinde-iranin-suriye-politikasi/>, [01.03.2019], 10.

⁵⁶⁸ Ali Akbar Salehi, “Chat Room: Persian Perspective” **World Policy Journal**, Duke University Press, c.29, n.4 (2012): 72.

⁵⁶⁹ Jubin Goodarzi, Iran and Syria at the Crossroads: The Fall of the Tehran-Damascus Axis?, **Wilson Center**, August 2013, 1.

Suriye bir başka deyişle, İran'ın Lübnan'a uzanan güvenli koridorudur ve İran statükonun devamından yana pozisyon almaktadır. Lübnan her iki ülkeyi birbirine yakın tutan bir ülke olarak öne çıkmaktadır. Neoklasik realizmin temelinde yer aldığı üzere Lider çevreyi kontrol ederek, nüfuzunu muhafaza etmek istemektedir. Suriye'de şehit düşen İran'lı asker aileleriyle yaptığı bir görüşmede Hamaney, Suriye'de düşman engellenmeseydi, Kermansah'ta Hamedan'da ve İran'ın diğer şehirlerinde savaşmak durumunda kalınacağını belirtmiştir. Hamaney: *"Şehitler, ülkeyi, milleti, dini ve İslam Devrimini savunmak için hayatlarını feda ettiler"* şeklinde konuşmuştur.⁵⁷⁰

Bir diğer önemli konu, İran'ın ifade ettiği şekliyle Direniş Hattı'na bakıldığında, ABD destekli küresel sistem kurgusunun karşısında yer alacak şekilde bir politikayı simgelemektedir. İran'ın bölgede geniş ölçeğe dayanan bir coğrafyaya yönelik söylediği bu kavram Arap Krallıkları tarafından başka türlü tanımlanmakta ve anlamlandırılmaktadır. Bu bağlamda, Şii Ekseni / Şii Hilali kavramı ise ilk kez 2004 yılında kullanan Ürdün Kralı Abdullah'ın iddia ettiği üzere bir mezhepsel hat olarak Şii dayanışmasını simgelemekte ve dolayısıyla Ortadoğu'daki Şii nüfusa sahip ülke ve Krallıklar için büyük bir tehdidi simgelemektedir.

1979 İslam Devrimi, Lübnan açısından da tarihsel bir rol oynamıştır. Lübnan direnişinin önemli ismi, İmam⁵⁷¹ sıfatıyla anılan ve Şii din adamlarına sahip köklü bir aileden gelen⁵⁷² İran'ın Kum şehrinde doğan Lübnanlı politik lider Musa el-Sadr, 1974 yılında Lübnan'da Emel Direniş Hareketi'ni kurmuştur. Etkin bir aktör haline gelen Emel Hareketi 1980'lerde Hizbullah'ın kuruluşunda da rol oynamıştır. Ortadoğu'nun etkin Şii liderlerinden Sadr ise 1978'de yaptığı Libya seyahatinde kaybolmuştur.⁵⁷³ Lübnan'da Hizbullah'ın ortaya çıkışına baktığımızda örgüt, Ayetullah Humeyni'nin emriyle 1982 yılında kurulmuştur. Bununla birlikte Hizbullah 2006 İsrail Savaşı'nda elde ettiği başarılarla, günümüzde Lübnan'da siyasi ve esasen meşru bir aktöre dönüşmüştür. Bu bağlamda, ilişkiler açısından, kırılma

⁵⁷⁰ "Şehit Aileleri Görüşmesi", <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=32186>, 25.01.2016, [01.06.2019].

⁵⁷¹ 12. İmam'ın yokluğunda temsilci olarak anılan İmam Humeyni ve Hamenei dışında, İran'da yalnızca Musa Sadr'a sıfat olarak atfedilmesi açısından dikkate değerdir.

⁵⁷² Ayetullah Humeyni ile ailevi bağları olan Musa Sadr'ı, Humeyni, "Oğlum gibiydi" diyerek anmıştır.

⁵⁷³ "Şiilerin kayıp lideri: Musa Sadr", AA, 31.08.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/-siilerin-kayip-lideri-musa-sadr/1243337>, [01.03.2019].

noktası sayılabilecek olaylar, 2003 Irak'ın işgali ve 2006 Lübnan Hizbullah'ının zaferi sonrası Lübnan'da başat aktör hale gelmesiyle, İran - Suriye ilişkileri daha da önem kazanmıştır.

Öte yandan bir diğer büyük aktör olarak Rusya, Suriye'deki askeri üsleri de göz önüne alındığında, ülkeyi yahut bölgeyi, ABD politikalarının şekillendirmesinin önüne geçmek için sahada varlık göstermektedir.⁵⁷⁴ Bu süreçte, Suriye'nin Rusya ile olan stratejik yakınlığı ve desteği bir tarafa, İran ile devam ettirilen müttefiklik ilişkisi ve Suriye'de krizin sonlanmasını sağlamak için gerçekleştirilen müzakereler de İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana önemseydiği doğrultuda şekillenmekte ve İran'ın çok yönlü desteği devam etmektedir. Rusya'nın bölgeye geri dönüşü, 2015 Eylül'ünde olmuş ve bu durum savaşın dinamiklerini değiştirmiştir. 2015 yılı itibarıyla, İran da Suriye'ye olan desteğini arttırmıştır.⁵⁷⁵ 2015 yılı Suriye krizinde, tüm hegemon güçler açısından etkileyici bir yıl olmuştur. Suriyeli mültecilerin daha iyi bir yaşam için Avrupa'ya kaçarken Akdeniz'de yaşadıkları can pazarı, IŞİD'in Fransa'da yaptığı terör saldırısı sonrası bütün hegemon güçler ilk defa Suriye'de krizi sona erdirmek için bir araya gelmişlerdir.⁵⁷⁶

Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) ve diğer muhalif güçlerin özellikle ABD tarafından desteklenmesi, Ayetullah Hamaney'in vurguladığı üzere İran Devleti açısından duracağı nokta hususunda yeterli bir sebep olarak algılanmaktadır. Rehber Hamaney, konuya dair yaptığı açıklamada: *“Eğer bir yerde bir hareket Amerika ve Siyonistler tarafından kışkırtılmışsa onu desteklemeyiz. Her nerede ABD ve Siyonistler bir ülkeyi işgal etmek ve bir rejimi devirmek üzere sahneye çıkarsa biz karşı tarafta yer alırız”*⁵⁷⁷ şeklinde görüşünü ifade etmiştir. Bu husus, ABD karşıtlığı politikasında, İran rejiminin değişmeyen resmi devlet politikası olarak da ifade edilebilir.

⁵⁷⁴ “ABD, Rusya ve İran'ın Suriye'de üs kurma yarışı”, Habertürk, 08.10.2018, <https://www.haberturk.com/abd-rusya-ve-iran-in-suriye-de-kac-ussu-var-2171458>, [01.03.2019].

⁵⁷⁵ Max Peck, “Doubling Down on Damascus: Iran's Military Surge to Save the Assad Regime”, www.defenddemocracy.com, Washington, January 2016, 3.

⁵⁷⁶ Peck, *age*, 4.

⁵⁷⁷ Sinkaya, “Arap Baharı Sürecinde ...”, 44.

İran'ın Suriye'ye aktardığı ekonomik kaynaklara baktığımızda, bu kaynaklar doğrudan finansal destek, kredi desteği ve insani yardım olarak sağlanmıştır.⁵⁷⁸ Suriye'nin geleceğinde varolmanın yalnızca siyasi iktidarla müttefiklikten geçmediğinin farkında olan İran, Suriye'de rejimin savunması için ekonomik anlamda da harcamalar yapmaktadır. İran, Suriye'nin temel ihtiyaçları ve kalkınması için, son iki yılda, iki ülke arasında imzalanan altı iş birliği antlaşmasıyla, bağlarını ekonomik anlamda da kuvvetlendirerek, hem stratejik hem de mali destekte bulunmuştur.⁵⁷⁹ Öte yandan iç politikaya etkisi açısından konu, İran içinde hükümete yönelik bir eleştiri haline dönüşmüştür. İran ekonomisi kötü günler geçirmektedir. Halk ambargo ve yaptırımların ağır baskısı altında doğal zenginliklerinden kaynaklanan gelirlerini ülke dışına düzenli olarak aktarılmasından rahatsızlık duymakta, bu konuda hükümete sık sık eleştiri getirilmektedir. ABD'nin nükleer anlaşmadan (JCPOA) 2018 yılında çekilmesiyle, ekonomide uzun zamandır beklenen rahatlama da gerçekleşmemiştir. Bu noktada Ayetullah Hamaney, konumunun gerektirdiği üzere rejim içi dengeleri korumak için hükümeti eleştirmiş ve ABD'ye karşı sert söylemlerde bulunmuştur.⁵⁸⁰ Öte yandan ülke dışındaki askeri harcamalar ve Suriye kaynaklı giderlere ek olarak, İranlı askerlerin Suriye Savaşı'nda hayatını kaybetmesi de İran toplumu açısından bir diğer önemli husustur.

İran ve Hizbullah ilişkileri açısından Suriye, Direniş'in desteklenmesinde önemli bir stratejik basamak olarak, düştüğü takdirde, Hizbullah ve Lübnan, İsrail açısından daha kolay çevrelenebilecek bir hedef halini alacak ve zayıflayacaktır. Dolayısıyla denklemdeki İsrail - Filistin konusu ilişkilerin belirlenmesinde konunun bir parçasıdır. Suriye'de merkezi yönetime destek veren İran, Lübnan Hizbullah'ı gibi ülke dışı müttefikler ve öte yandan muhalifleri destekleyen Suudi Arabistan, Katar, Ürdün ve Türkiye gibi Suriye'de yönetim değişikliğini destekleyen karşıt güçler mevcuttur.

⁵⁷⁸ "İran'ın Suriye İç Savaşında Şam Rejimine Sağladığı Destek", <https://iramcenter.org/iranin-suriye-ic-savasinda-sam-rejimine-sagladigi-destek/>, [01.03.2019].

⁵⁷⁹ "Son İki Yılda Suriye ve İran Arasında İmzalanan İş Birliği Anlaşmaları", <https://iramcenter.org/son-iki-yilda-suriye-ve-iran-arasinda-imzalanan-is-birligi-anlasmalari/>, [01.03.2019].

⁵⁸⁰ "Hamaney: ABD ekonomik baskı uygulayarak halk ile yönetimi karşı karşıya getirmek istiyor", 30.06.2018, <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201806301034089321-hamaney-abd-halk-yonetim-karsi-karsiya/>, [01.03.2019].

İran'ın Suriye'ye yönelik savlarından bir tanesi, isyancı gruplara yapılan dış destek ve silahlandırmanın tehlikeli sonuçlara sebep olabileceği konusundadır. İran Suriye rejimine karşı olan grupların silahlandırılması hususunun Suriye açısından olumsuzluk yarattığını ve devletlerin rejimlerinin bu şekilde değiştirilmemesi gerekliliğini savunmaktadır.⁵⁸¹ Teröre elverişli ortam hazırladığını ileri sürmüştür. 2014 Temmuz'unda IŞİD'in Irak ve Suriye'de ortaya çıkışı, İran'ın savını desteklemesi açısından önemli bir gelişme olmuştur.

İran ve Suriye arasındaki ilişkinin bir başka deyişle rasyonalite ve pragmatizm/faydacılık üzerine oluşmakta olduğu söylenebilir. Buna ek olarak, İran'ın tüm dış politika örneklerinde bu faydacılık görülebilmektedir. Suriye de farklı değerlendirilmemektedir. İran, Ortadoğu siyasetinde güç dengesi politikası izlemektedir. Bu durum, Ehteshami ve Hinnebusch'un belirttiği gibi, Sovyetler sonrası ortaya çıkan “yeni dünya düzeninde” alternatif bir siyasi model oluşturma girişimi olarak yorumlanabilmektedir. Çalışmalarında, bölgesel orta büyüklükte güçlerin, bölgede liderlik arayışları ve bölgesel otonomileri arayışlarındaki ortak payda olarak görünmektedir.⁵⁸²

4.3.2. Bölgedeki Krizin Suriye'ye Sıçraması

Uluslararası sistemde mücadele alanı haline evrilen Suriye'de küresel ve bölgesel birçok aktör çeşitli araçlarla yer almaktadır. Konuyu bölgesel alt sistemde ele alırsak, Suriye'de bir iç isyan şeklinde başlayan ayaklanmanın, dış aktörlerle etkileşim sonucu, kısa sürede büyümüş ve çoklu aktörlerin (Türkiye, Rusya, İran) mücadele alanına dönüşmüştür. Bu güç mücadelesinde İran'ın konuya yaklaşımı daha önce de belirtildiği üzere Arap Hareketleri'nin diğer ülkelerdeki örneklerine yaklaşımının aksine olmuştur. İran'ın görüşü, Suriye'de olan bitenin, açık şekilde dış aktörlerin müdahale ve kışkırtmasıyla bu noktaya geldiği, Suriye halkının haklı değerlendirilebilecek bir takım talepleriyle sınırlı kalmadığını dolayısıyla hedeflenenin dış müdahale eksenli bir rejim değişikliği olduğu yönündedir.

⁵⁸¹ “İran'dan tehditkar tepki: 'ABD sonuçlarını beklesin’”, 14.04.2018, CNNTÜRK, <https://www.cnntrk.com/dunya/irandan-tehditkar-tepki-abd-sonuclarini-beklesin>, [01.03.2019].

⁵⁸² Anoushiravan Ehteshami, Raymond Hinnebusch, **Syria and Iran Middle Powers in a Penetrated Regional System**, (London: Routledge, 1997), 2.

Rusya ve Türkiye ile birlikte Astana Süreci⁵⁸³ taraflarından olan İran, diplomatik olarak da Suriye’de savaşın son bulması için girişimde bulunmaktadır. Astana Süreci garantörleri Rusya, Türkiye ve İran’ın, Üçlü Soçi Zirveleri devam etmektedir. Uluslararası barış görüşmelerinde İran’ın savı Esad’ın yönetiminde kalacağı bir Suriye yönünde olmuştur. Rusya, bölgeye sert güçle geri dönüşü ile birlikte uluslararası müzakereler açısından da kritik aktör olarak değerlendirilebilir. Hamaney, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin’le, Tahran’daki görüşmesinde şu açıklamayı yapmıştır:⁵⁸⁴

“İran ve Rusya arasındaki işbirliğinde, Suriye her iki ülke için karşılıklı işbirliği ve birleşme açısından öne çıkan bir konu ve iyi bir örnektir. ABD’yi çevrelemek açısından başarılı bir örnek olan Suriye’de Amerikalı yöneticiler büyük bir yenilginin acısını çekiyorlar. Suriye’de amaçlarını başaramayacaklar.”

Esasen konu çok değişkenli/boyutlu bir denklem olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha gerçekçi bir bakışla, tek bir sebep aramak yerine, bir bütünün parçaları olarak konuyu ele aldığımızda, küresel güçlerin en düşük maliyetle Ortadoğu coğrafyasında artık daha fazla asker bulundurmadan, ileri teknoloji kullanarak ve müttefiklerinin politikalarını etkileyerek var olmak istedikleri söylenebilir. Bölgesel güçler ise, coğrafyada konumlandıkları çeşitli aktörlerle ilişkilerini müttefikleri üzerinden sürdürmektedirler.

Barzegar, İran’ın Ortadoğu politikasını değerlendirirken, Lübnan ve Filistin’e kadar aktif politika izlemenin gerekliliğine vurgu yapmıştır. Böylelikle İran, çıkarlarını İsrail ya da ABD kaynaklı güvenlik tehditlerinden koruyabilecektir.⁵⁸⁵ Bu bağlamda İran’ın, bölgede varolmanın, bir başka deyişle hayatta kalmanın yolu olarak aktif dış politika üretme mecburiyetinde olduğu söylenebilir. Dolayısıyla İran güç arttırımına giderek, hem kurduğu çoklu ilişkiler üzerinden hem de savunma sanayisini geliştirerek bunu sağlamaya çalışmaktadır.

İran, İslam Devrimi sonrası büründüğü kimliğiyle ABD ile karşıtlık halindedir. İran açısından Suriye dini/mezhebi bir tercihten öte İsrail-Filistin yolunun

⁵⁸³ “Türkiye-Suriye Siyasi İlişkileri, Türkiye’nin Suriye İhtilafına Yaklaşımı”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-suriye-siyasi-iliskileri-.tr.mfa>, [01.02.2019].

⁵⁸⁴ “Iran and Russia can cooperate to contain the US's threat to the humanity”, <http://english.khamenei.ir/news/5930/Iran-and-Russia-can-cooperate-to-contain-the-US-s-threat-to-the>, [07.09.2018].

⁵⁸⁵ Kayhan Barzegar, **Regionalism in Iran's Foreign Policy**, 07.02.2010, http://www.iranreview.org/content/Documents/Regionalism_in_Iran_s_Foreign_Policy.htm, [01.03.2019].

önemli halkası olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu hattın kesintiye uğraması, İran'ın bölgedeki etkinliğine olumsuz yansıtacaktır.

Suriye'nin tarihsel toprak parçalarından olan Lübnan, Suriye açısından önemli bir nüfuz alanıdır. İran'ın etki alanı ve Suriye'nin tarihsel bağları düşünüldüğünde, konu ABD açısından bir sorun haline gelmiştir. Küresel ve bölgesel oyun kurucu aktör olarak müdahil olamadığı bir uzun hat söz konusudur. Tarihsel bağlar ve inşa edilen müttefiklikler bir yana İran açısından Suriye rejiminin olası bir düşüşü, İran'ın bölgesel etkinliğine darbe vuracağı açısından bir anlamda o bölgedeki varoluş mücadelesidir. Dolayısıyla İran'ın Arap ayaklanmalarında, Suriye'ye neden farklı yaklaştığı sorusunun cevabı bu bölgesel politikalardan anlaşılabilir.

2006 İsrail – Lübnan Savaşı'nda Hizbullah'ın Lübnan ordusu gibi bir rol oynayarak İsrail'e verdirdiği kayıplar, tüm İslam dünyasında Hizbullah'a yönelik sempatiyi arttırmış, öte yandan İran ve Suriye'nin sıradışı ittifakının bölge devletleri gözünde algılanışını biraz olsun normalleştirmiştir.⁵⁸⁶

2013 yılında Hasan Ruhani'nin Cumhurbaşkanı seçilmesiyle İran'ın Suriye politikasında değişiklik olup olmayacağını sorusu gündeme gelmiştir. Ruhani, 2013 yılındaki yemin töreninde Suriye Başbakanına, ittifakın güçlü kalmaya devam edeceğini belirtmiştir.⁵⁸⁷

Halk isyanlarının Suriye'de başlamasına kadar olan süreçte İran, Ortadoğu ülkelerinde art arda çıkan ayaklanmaları “İslami uyanış” olarak tanımlamıştır. İran, protestocuların reform taleplerini haklı gördüğünü açıklamıştır. İslam Devrimi'nde olduğu gibi Şah benzeri yönetimlere karşı isyanların, İran'ın geçirdiğine benzer bir dönüşüm olarak tanımlamıştır.

Suriye Krizi'ni genel olarak dört evrede tanımlamak mümkündür:

1. Ön Evre: 2010 - 2011 Mart
Aralık 2010 tarihinde isyanların başlaması ve 2011 Mart'ında ilk protesto gösterileri sonrası Suriye rejiminin yenilik sözü vermesi.
2. Vekâlet Savaşı Dönemi: 2011 – 2013
Suriye'de bölge içi, bölge dışı birçok aktörün (ABD, Suudi Arabistan, Türkiye) konuya dahil olması. Mart 2011 - 2013 arasında ise ABD, Türkiye

⁵⁸⁶ Korkmaz, “İran Suriye Bölgesel...”, 135.

⁵⁸⁷ Korkmaz, **age**, 145.

ve Suudi Arabistan başta olmak üzere, birçok aktörün doğrudan yahut dolaylı dahil olduğu bir Vekalet Savaşları dönemine geçilmiştir.

3. IŞİD'in Ortaya Çıkışı: 2014

Suriye'de rejim değişikliği politikasından vazgeçilmesine sebep olmuştur. İran, ise IŞİD'in ortaya çıkmasıyla politikalarında haklı olduğunu göstermek için bir fırsat bulmuştur. 2014 yılında IŞİD sebebiyle öncelikler değişerek, Suriye'de rejim değişikliği politikalarından vazgeçilmiştir. Aşırı bir örgütün güçlenerek, Irak ve Suriye'de bir aktör olarak yayılmasından doğan belirsizlik dolu terör ortamı bu rejim değişikliği politikasından kısmen dönülmesine sebep olmuştur.

4. 2015 – 2019

Suriye'nin toprak bütünlüğünün önemi ortaya çıkmıştır. Suriye'nin toprak bütünlüğünün bozulması, Türkiye, İran ve Rusya açısından istenmeyen durumdur.

Bu bağlamda İran-Suriye ilişkilerinin önemli bir boyutu da coğrafi açıdan iki devletin arasında yer alan Irak'tır. Zira bölgede tarihten günümüze kadar çok sayıda ortak sorun ve çıkar karşılaşması mevcuttur. Tarihsel olarak güç mücadelesi içinde bulunan bölge devletleri, ülkelerin kendi içinde bulunduğu güvenlik sorunları sebebiyle de birbirlerini dikkatle izlemek durumundadırlar. İran açısından baktığımızda, Irak ile sadece sınırı paylaşmamakta, Irak'ta Şiiler açısından çok önemli Necef gibi bir ilmi havza ve Şii tarihinde önemli yeri olan Kerbela şehri de yer almaktadır. Kutsal yerlerin yanı sıra Irak'ta, %60-65 Şii nüfus bulunmaktadır. Bu durum 1980'lerdeki İran-Irak savaşında olduğu gibi 2003 sonrasında dadikkatleri üzerinde toplamıştır. Nitekim 2003 sonrasında Irak'ta oluşan yeni yönetim yapısı İran'ın nüfuzunu görünür kılmıştır. Soğuk Savaş döneminde, Baas ideolojisi ile yönetilmiş Irak ve Suriye rejimleri birbirlerini dengeleme politikası gütmüşlerdir. Her iki devlet de bağımsızlıkları sonrası yaşadıkları tarihsel sorunlar (su sorunu, sınır sorunları vb.) ve Arap coğrafyasına yönelik farklı politik yaklaşımları sebebiyle birbirini dengeleme yoluna gitmişlerdir. Geçmişte rakip olmalarına rağmen, 2014 itibariyle IŞİD (DEAŞ) her iki devletin karşı karşıya kaldığı ortak tehdit olmuştur. IŞİD 2014 yazında Irak'ta toprakları işgal etmeye başlamıştır. İran açısından ise IŞİD gibi aşırı terörist bir örgüt, güdülen yanlış politikaların sonucu ortaya çıkmıştır.

Hamaney konuşmasında IŞİD'in ABD eliyle yaratıldığını ve Batı dahil herkes için tehlike oluşturduğunu belirtmiştir.⁵⁸⁸

Günümüz Şii dünyasının önemli Taklid Mercilerinden Ayetullah Ali Sistani aslen İranlı olsa da ömrünün çoğunluğunu Irak-Necef'te geçirmiş ve bugün hala Irak'ın etkin isimlerinden kabul edilmektedir. Necef Şiilerce kutsal kabul edilen ve Hz. Ali'nin kabri gibi önemli yerlere ev sahipliği yapan bir şehirdir. Ayetullah Sistani, İran'ın Velayeti Fakih'i yönetim anlayışı olarak benimsemesine saygı duymakla birlikte bunu savunan bir müçtehid değildir. Sistani'nin düşüncesi, Ayetullah Hoi'nin düşüncesinin devamı şeklindedir. Sistani'ye göre yönetim hakkı yalnızca Peygamber'e ve sonrası İmamlara aittir kimse tam anlamıyla yönetimi ele alamaz.⁵⁸⁹ Ayetullah Sistani, İran'daki sistemde olduğu gibi siyasal bir yönetim talebinde bulunmamış fakat özellikle 2003 sonrası Irak'ın geleceği ile ilgili konularda Iraklıların karar vermesi vb. fetvalar yayımlamıştır. Bunlar topluma yönelik dini fetvalardır. Sistani, 2003 sonrası Irak'ta yeni yapılanma sürecinde dahi dini rejim kurma gibi bir talepte bulunmayarak, siyaset üstü bir konumda kalmıştır.⁵⁹⁰ Bu bağlamda, Sistani'nin söz konusu fetvalarından belki de en önemlisi IŞİD ile ilgili olandır. Sistani'nin Irak halkına yönelik, Haziran 2014'te IŞİD'e karşı yayımladığı fetva sonrası Iraklılar harekete geçmiştir⁵⁹¹. Haşdi Şabi örgütü (Halk Seferberlik Güçleri) Sistani'nin IŞİD'e karşı cihat çağrısı sonrası Iraklı farklı milis güçlerin (Şii ağırlıklı, Sünni güçler de mevcut) bir araya gelmesiyle kurulmuş ve Bağdat hükümeti tarafından da desteklenmektedir. Öte yandan çok çeşitli bir yapı olan Haşdi Şabi içerisinde Hamaney'e, Kum'daki din adamlarına ve DMO'ya yakın üst düzey unsurlar da mevcuttur. Kuruluşundan sonra Irak Ordusu tarafından da

⁵⁸⁸ “What are the five predictions of Imam Khamenei which came true?”, <http://english.khamenei.ir/news/6996/What-are-the-five-predictions-of-Imam-Khamenei-which-came-true>, [01.08.2019].

⁵⁸⁹ Konuyla ilgili Kum-Necef havzasının farklı yaklaşımları için bakınız: Habip Demir, “Şii İlim Havzalarının Tarihi Seyri: Kum ve Necef”, 11.07.2018, <https://iramcenter.org/sii-ilim-havzalarinin-tarihi-seyri-kum-ve-necef/> [01.08.2019].

⁵⁹⁰ Bu konuda yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bkz: Ziya Abbas, **Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasi Rolü**, (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2013).

⁵⁹¹ “Sistani'den IŞİD'e karşı cihad emri”, AA, 13.06.2014, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/sistani-den-iside-karsi- Jihad-emri/151443>, [01.08.2019].

kontrol edilmeye başlayan Haşdi Şabi'nin hâlihazırda İran'la olan bağı da devam etmektedir.⁵⁹²

Öte yandan, 30 Eylül 2015 tarihinde ise Rusya'nın İdlib'i vurmasıyla dengeler değişmiştir.⁵⁹³ Esasen Rusya'nın Ortadoğu'da bölgesel bir aktör olarak güçlenmesi bütün dinamikleri değiştirmiştir. Ayetullah Hamaney'in Ortadoğu'daki temsilcisi Kasım Süleymani'nin Rusya ziyaretinde Putin'i bilgilendirmesi sonrası Rusya'nın Suriye'de operasyon yapması, güç dengeleri açısından dikkate değerdir.⁵⁹⁴ Rusya'nın etkisi kadar bir başka etki de komşu Lübnan Hizbullah'ı ve İran bağlantılı Şii milislerdir. Bu bağlamda, mezhep, kimliğin önemli bir parçası olarak zaman zaman araç olarak kullanılmaktadır. Fakat örnek olarak, İran'ın, Hamas ve Filistin ile olan ilişkisini açıklamada mezhep iddiası yetersiz kalmaktadır.

İran, savaş sürecinde, Şii milislerin Suriye'de savaşmasına öncülük ederek Suriye rejimine destek olmuştur.⁵⁹⁵ Suriye'deki gönüllü birliklerin yetersiz kalması sonrası, Suriye dışı birçok ülkeden gelen savaşçıları organize etmiştir. Lübnan Hizbullahı'nın da Suriye'de önemli katkıları olmuştur.⁵⁹⁶ Hamaney, düşmanların Irak ve Suriye'de IŞİD ve El Nusra gibi unsurları yaratarak onlara destek olduklarını, İran'ın ise bölgedeki karşı direnişe katkı sağladığını belirtmiştir.⁵⁹⁷

Esasen İran, IŞİD'in ortaya çıkışı ile ilk günden itibaren Suriye'de savunduğu politikasında haklı olduğunu göstermek için fırsat bulmuştur. IŞİD'in yükselişi için devletlerin yanlış Suriye politikalarını sebep göstermiştir. Bu bağlamda İran, Suriye'nin terör örgütleri açısından elverişli hale geldiğini ifade etmiştir. İran Suriye'de Kudüs Gücü vasıtasıyla nüfuzunu kullanmaya çalışmaktadır.

⁵⁹² “Profil: Haşdi Şabi”, 29.10.2016, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37778936>, BBC Türkçe, [01.08.2019].

⁵⁹³ “Rusya Suriye'de Türkiye sınırındaki İdlib'i vurdu”, BBC Türkçe, 01.10.2015, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/10/151001_rusya_idlib, [01.03.2019].

⁵⁹⁴ “Putin: Bana Kasım Süleymani'yi Yollayın”, Hürriyet, 07.10.2015, <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/bana-kasim-suleymaniyi-yollayin-30259627>, [01.03.2019].

⁵⁹⁵ Abbas, Şahin, “İran'ın Ortadoğu'daki Eli: Kasım Süleymani”, http://orsam.org.tr/d_hbanaliz/3_ziyaabbas.pdf, **Ortadoğu Analiz**, Cilt: 9 Sayı: 82, (Eylül-Ekim 2017): 11.

⁵⁹⁶ Orhan, **age**, 51.

⁵⁹⁷ “We Trust Our People, Our Dear Youth and Their Capabilities”, 04.06.2018, <http://english.khamenei.ir/news/5727/We-trust-our-people-our-dear-youth-and-their-capabilities>, [01.08.2019].

4.3.3. Devrim Muhafızları Ordusu Kudüs Gücü ve Kasım Süleymani

İran'ın Suriye'deki varlığı Devrim Muhafızları Ordusu (DMO)-*Sepah-e Pasdarane Enghalabe Eslami*⁵⁹⁸ bünyesinde gerçekleşmektedir. DMO'nun sınır dışı operasyonlarını sürdürmekle görevli olan Kudüs Gücü Komutanı Tuğgeneral Kasım Süleymani İran politikasının önemli aktörlerindendir. Başkomutan sıfatına sahip Rehber Hamaney'e⁵⁹⁹ doğrudan bağlı olan ve ondan emir alan Süleymani, Devrim Rehberi'nin ve dolayısıyla devrim politikalarının sahadaki temsilcisidir. DMO'nın İran devlet mekanizmaları arasındaki yerini anlamak için önce kısaca oluşumunun tarihi ve sebeplerine bakmak gerekmektedir.

Devrim Muhafızları Ordusu, 1979 sonrası İran'da oluşturulan yeni kurumlar arasında yer almaktadır. İran Devrimi sonrası Şah yanlısı olarak görülen düzenli orduya şüphe ile yaklaşan İslam Cumhuriyeti kurucusu Ayetullah Humeyni, devrimin çıkarlarını korumak için Devrim Muhafızları Ordusu'nu kurmuştur. Humeyni ülke içinde duyduğu rejim tehditlerinden dolayı bu yeni orduya ihtiyaç duymuştur. Bu bağlamda, günümüzde anayasada görev olarak da yer aldığı üzere, Devrim Muhafızları rejimin koruyucusu olarak ortaya çıkmıştır.⁶⁰⁰ DMO, zaman içinde askeri, ekonomik ve siyasi alan üzerinde hakimiyetini arttırmıştır.

Kudüs Gücü ise 1990 yılı itibariyle, seçkin bir birim olarak, İran toprakları dışında etkinlik göstermektedir. Öte yandan, neredeyse Suriye'de savaşın başladığı dönemden itibaren Suriye içinde savaşan Kudüs Gücü'nün, rejim lideri Esad'a büyük desteği mevcuttur. Dolayısıyla bu kuvvet, İran'ın etkinliğini arttıran bir unsurdur. Sadece siyasi ve mali olarak değil askeri olarak da bilfiil sahada savaşan İran, Suriye Savaşı'nda verdiği kayıplarını saklamamaktadır.⁶⁰¹ İran açısından bu durum maddi ve manevi olarak sürdürülebilirliği ağır bir yükür. İran içinde bu konu, hükümete ve dolayısıyla rejime sorun yaratmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi Cumhurbaşkanı Ahmedinejad ve Ruhani dönemlerinde, İran açısından Suriye'de

⁵⁹⁸ Pasdaran, Farsça koruyucu/gözetici anlamına gelmektedir.

⁵⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: "IRGC: A necessary phenomenon for any independent, anti-US nation", <http://english.khamenei.ir/Opinions/RevolutionaryGuardCorps>, [01.02.2019].

⁶⁰⁰ Bu konu üzerine yazılmış ayrıntılı bir çalışma için bkz: Bayram Sinkaya, "The Revolutionary Guards and The Iranian Politics: Causes and Outcomes of the Shifting Relations between the Revolutionary Guards and the Political Leadership in post-revolutionary Iran", Doktora Tezi, METU, 2011.

⁶⁰¹ Katzman, **age**, 40.

bayrak gösterme konusunda bir değişiklik olmamıştır. Bir rejim politikası olarak Suriye’ye destek devam etmektedir.

O halde DMO ve İran Dışışleri arasında bir güç paylaşımı ya da mücadelesinden bahsetmek gerekmektedir.⁶⁰² Devrim Muhafızları’nın görev gereği İran içi hiziplerde muhafazakar kanata daha yakın bir noktada durduğu söylenebilir. İran dış politikasının yürütülmesinde DMO’yu öne çıkarmaktadır.⁶⁰³ Bu, İran karar alma sisteminde ve kurumlarda ağırlıkları bulunan dini elitlerin güç algılaması ve bunun ülke dışına yansması olarak da değerlendirilebilir.

Devrim muhafızları Ordusu özel birliği olan Kudüs Gücü ile ilgili, Abbas ve Şahin şu tanımlamayı yapmıştır:⁶⁰⁴

“KO, DM’nın özel gücüdür ve İran rejimini ayakta tutan en önemli ve güçlü askerî-güvenlik birimidir. DM’nın kurulmasının temel gerekçesi olan devrimi savunmanın bir ayağı da onu ülkenin sınırları dışında savunmak ve savaşın ülke sınırlarına taşınmaması görüştür. İşte bu bağlamda KO, İran’ın sınır ötesinde düşmanlarla mücadele eden gücüdür.”

Ayetullah Ali Hamaney, Kudüs Gücü Komutanına hitaben yazdığı mektupta bölgeye dair siyasi görüşlerini açıkça belirtmiştir:⁶⁰⁵

“...mücadele arkadaşlarınızın muhtelif seviyelerdeki fedakârca mücadeleniz sayesinde bereket bahşetti ve dünyanın tağutları tarafından ekilen habis ağacın kökünü Irak ve Suriye’de siz Allah’ın salih kulların eliyle kuruttu. Elbette bu, sadece zalim ve yüzü kara IŞİD grubuna vurulmuş bir darbe değildi, aynı zamanda bölgede iç savaş çıkararak, Siyonist karşıtı direnişini yok etmek ve bu sapık, zalim grup liderleri vasıtasıyla bağımsız devletleri zayıflatmayı hedefleyen şeytani siyasetlere de bir darbeydi. Amerikanın önceki ve şimdiki hükümetlerine ve bu terör örgütlerini oluşturup her türlü imkân ve donanımı sağlayarak, batı asya bölgesinde kendi uğursuz sultalarını hakim kılmak isteyen onların bu bölgedeki bağımlı rejimlerine ve gasıp Siyonist İsrail rejimine de darbeydi. Siz bu kanser ve ölümcül kütleyi yok etmekle sadece bölge ülkeleri ve İslam dünyasına değil, tüm milletler ve insanlığa büyük hizmette bulundunuz.”

1 Kasım 2017 tarihinde gerçekleşen Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin’in Ayetullah Hamaney tarafından kabulünde Suriye konusunda iki ülkenin ortak hedefleri ve politik duruşlarındaki ittifak tekrarlanmıştır. Suriye’nin geleceğini

⁶⁰² Shahrugh Akhavi, “Elite Factionalism in the Islamic Republic of Iran”, **Middle East Journal**, cilt 41, sayı 2, Bahar 1987’den aktaran Bayram Sinkaya, “Devrimci Ordu ve Siyaset: İslam Devrimi Muhafızları Ordusu Örneği”, Ortadoğu Etütleri, Cilt 3, Sayı 1, Temmuz 2011, 123-155.

⁶⁰³ Abbas, Şahin, **age**, 13.

⁶⁰⁴ **age**, 10.

⁶⁰⁵ “İnsanlığa Büyük Hizmette Bulundunuz”, 21.11.2017, <http://leader.ir/tr/content/19925/%C4%B0slam-%C4%B0nk%C4%B1lab%C4%B1-Rehberi-General-S%C3%BCleymani%E2%80%99nin-mektubunu-cevapladi%C4%B1>.

Suriye'nin kendi içinden çıkacak çözümün belirlenmesi gerektiği konusunda hem fikir olduklarını belirten Rehber Hamaney sözlerini şöyle sürdürmüştür:⁶⁰⁶

“Bu işbirliği, Tahran ile Moskova'nın zor meydanlarda bile ortak amaçlarını hayata geçirebileceğini gösterdi. Teröre destek veren ABD ittifakının Suriye'de hezime uğramasının inkar edilemeyen bir gerçek olduğuna rağmen onlar komplo tasarlamaya durmadan devam ediyorlar, bu yüzden de Suriye krizinin tamamen çözülmesi, sağlam bir işbirliğinin devam ettirilmesine bağlıdır”.

Tümgeneral Kasım Süleymani, Ortadoğu'da Direniş Hattına yaptığı katkı ve çabaları için, Ayetullah Hamaney tarafından Zülfikar nişanı ile ödüllendirilmiştir. İran'da devrimden sonra bu nişan ilk defa verilmiştir.⁶⁰⁷

4.3.4. Değerlendirme

İran'ın Levant bölgesindeki çıkarları ve Suriye ile kurduğu bölgesel ittifakının Ortadoğu denklemindeki önemi büyüktür. Irak Devleti ile kurduğu ilişki ise Batı sınırını güvende tutmak açısından ve Direniş Hattı'nın kesilmemesi açısından önemlidir. İran'ın savunma stratejisi, saldırı ve tehditleri sınırlarının uzağında karşılamak yönünde olmaktadır. Suriye İç Savaşı'nın bir bölge mücadelesine dönüşmesi, İran açısından konunun jeopolitik bir sınava evrilmesine sebep olmuştur. Günümüzde Suriye, Suriye dışı aktörlerin kendi çıkarlarına yönelik fırsat arayışı sahasına dönüşmüştür. İran'ın devrimden bugüne tek Arap müttefiki olan ve jeopolitik konumu itibarıyla önemli olan Suriye, İran'ı zayıflatmak için rakipleri tarafından bir fırsat olarak görülmektedir. Her ne kadar uluslararası görüşmelerde aktörler, Suriye'de savaşın son bulması yönünde demeçler verseler de, tüm taraflar için öncelikleri, kendi çıkarlarını korumak ve güvenliklerini sağlamak yönünde olduğu söylenebilir. Bugün gelinen noktada Suriye savaşında taraf olan güçler, bölgesel liderlik ve etkinlik mücadelesi içinde oldukları kadar, rakiplerini zayıflatmak için de bu savaş değerlendirmeye çalışmaktadır.

İran, 2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgali ile doğrudan ve yüksek oranda tehdit algılamıştır. Bu bağlamda, İran için Körfez'den sonra batı sınırında da ABD'nin varlığı kabul edilemezdir. Önceki başlıkta Vekalet Savaşlarında da değinildiği gibi

⁶⁰⁶ “Suriye olayı ortak hedefleri gerçekleştirebileceğimizi gösterdi”, [http://leader.ir/tr/content/19708/Rusya-devlet-ba%C5%9Fkan%C4%B1-Putin%E2%80%99in-%C4%B0slam-%C4%B0nk%C4%B1lab%C4%B1-Rehberi-Taraf%C4%B1ndan-Kabul%C3%BC, \[01.11.2017\].](http://leader.ir/tr/content/19708/Rusya-devlet-ba%C5%9Fkan%C4%B1-Putin%E2%80%99in-%C4%B0slam-%C4%B0nk%C4%B1lab%C4%B1-Rehberi-Taraf%C4%B1ndan-Kabul%C3%BC, [01.11.2017].)

⁶⁰⁷ “Ayatollah Khamenei's statements when awarding Maj. Gen. Soleimani with Order of Zolfaqr”, Mehr News, [https://en.mehrnews.com/news/143308/Ayatollah-Khamenei-s-statements-when-awarding-Maj-Gen-Soleimani, \[12.03.2019\].](https://en.mehrnews.com/news/143308/Ayatollah-Khamenei-s-statements-when-awarding-Maj-Gen-Soleimani, [12.03.2019].)

İran açısından bir diğer mücadele ve “direniş” alanı da Irak olarak ortaya çıkmıştır. İran hem merkezi hükümet ile kurduğu ilişkiler hem de Irak içindeki Şii gruplar üzerinden varlık göstermektedir. Hamaney demeçlerinde Irak ve Suriye’ye yönelik ABD plan ve eylemlerine sıklıkla değinmekte eleştirmektedir.⁶⁰⁸

Gerek geleneksel rakipleri olan ABD, İsrail ve Suudi Arabistan, gerekse IŞİD gibi aşırı bir terör örgütü, İran güvenlik sınırlarını, sınırlarının ötesinde, etkinlik kurduğu bir bölgeden başlatmaktadır. Esasen, İran Suriye ilişkilerinin başlangıcından günümüze bir reel politik yansımanın ürünü olarak değerlendirilmesi daha doğru olacaktır. İran ise kendi güvenliğini sınırlarından uzakta Suriye’den başlatarak hem ABD tarafından coğrafi çevrelenmişliğini bir ölçüde tersine çevirmeye çalışmakta, hem de bölgede müttefiklerini yalnız bırakmak istememektedir. Öte yandan İran’ın konvansiyonel gücünü sınırlarından uzakta kullanabilmesi ve güç kullanabilmesi kapasitesini göstermesi açısından önemlidir.⁶⁰⁹

Suriye ve İran’ın hem bölgedeki siyasal eylemlerinde, hem de günlük gereksinimlerde birbirlerine ihtiyaç duydukları göz ardı edilmemelidir. Nükleer yaptırımlar sebebiyle diğer devletlerle -ilişkileri çeşitlendirmek- durumunda olan İran’ın, Suriye ile kurduğu ilişkinin dinamikleri, tarihi ve anlamı bundan farklı olarak değerlendirilmelidir.

İran’da rejimin simgesi olan Lider açısından, rejimin tehlikelerden korunması öncelikli konudur. Ortadoğu’da devam eden istikrarsızlık uluslararası sistemin baskılarından kaynaklanmaktadır. Söz konusu bölge, yaşadığı krizle geçmişte olduğundan daha da istikrarsızlaşmıştır. Bu bağlamda İran’ın Suriye’ye yönelik politikaları devam eden güvenlik problemi sebebiyle değişmemiştir. Bölgede Suriye güç kaybettikçe, İran’ın rakipleri güç kazanacaktır. 1980’lerde Suriye İran’a destek olurken, bugün İran daha güçlü bir aktör olarak askeri, maddi ve ortak ideallerle Suriye’de yer almaktadır. İran’ın rejimi koruma refleksi uluslararası sistemin baskılarıyla artmıştır. Bunun İran’a yansıması Lider’in gücünü korumak istemesine sebep olacaktır. Lider’in gücünü muhafaza etmesi, İran’ın Suriye üzerindeki

⁶⁰⁸ “US and Israel’s Costly, Heavy Defeat in West Asia”, 30.12.2018, <http://english.khamenei.ir/news/6207/US-and-Israel-s-costly-heavy-defeat-in-West-Asia>, [01.08.2019].

⁶⁰⁹ Paul Bucala, “Iran’s New Way of War in Syria”, The Institute for the Study of War (ISW) Report, 14.02.2017, Zürih.

nüfuzunu koruması ile mümkün olacağı değerlendirilmektedir. Bu açıdan İran'ın Suriye politikasında, Hamaney'e bağlı Kudüs Gücü'nün Suriye'de savaşıması, İran'ın nüfuzunu arttırma ve muhafaza çabası olarak okunabilir.

5. SONUÇ

Bu çalışma temel olarak, bölgesel ve küresel anlamda çok önemli olan fakat bulunduğu coğrafyadaki diğer ülkelerle paylaştığı ortaklıklara rağmen hala bir anlamda tam anlaşılamayan yahut zaman zaman bölgedeki “öteki” olarak tanımlanan İran’ın, dış politikada nasıl davranabileceğini araştırmıştır. Çalışmada, İran dış politikasında Lider’in etkisi, neoklasik realizmin kuramsal çerçevesi kullanılarak analiz edilmiştir.

Çalışma yöntemi olarak neoklasik realizm ve dış politikada karar alma yaklaşımı bir arada kullanılmıştır. Neoklasik realist yaklaşımın İran siyasetinde Lider’in yerini ortaya koymak için gerekli çerçeveyi sağlayacağından hareketle, söz konusu yaklaşımın kullandığı temel hipotezlerden yararlanılmıştır. Çünkü neoklasik realist yaklaşım uluslararası ilişkilerde karar uygulayıcı olarak bireyi incelemektedir. Bununla birlikte, mücadele, rekabet ve anarşinin kaynağını devletlerin iç yapısında görmektedir. Dolayısıyla karar alıcı bireylerin ülke içi kısıtları ve dış baskıları nasıl algıladıkları, yorumladıkları, karakter özellikleri ve bununla birlikte siyasi elitlerin inançları da önemlidir. Teorinin belirttiği gibi liderlerin politik tercihlerinin kişisel özelliklerinden ve onları oluşturan koşullardan etkileneceği savından hareketle, Lider’in içinde bulunduğu koşulların da etkisi değerlendirilmiştir. Neoklasik realist yaklaşımla konuyu ele alma kararında en önemli etken, bütüncül bir bakış açısıyla hem iç hem de dış faktörleri bir arada lider özelinde okunabilmesine olanak sağlayan bir yaklaşım olmasıdır.

Çalışmada, İran’ın ikinci Lider’i Ayetullah Ali Hamaney dönemi incelenmiştir. Bu dönemin seçilme sebebi, devrimden günümüze kadar geçen kırk yıllık sürecin son otuz yılında ve günümüzde Hamaney’in Lider olması ve bu süreçte İran’da dört farklı Cumhurbaşkanı ile çalışmış olması, bu durumun değişen yahut değişmeyen dış politik çıktıları anlama açısından elverişli olmasıdır. Zira rejimin Humeyni liderliğindeki ilk yılları sistemi oturtma mücadelesi ve savaşıla geçerken, daha sonra İran İslam Cumhuriyeti tarihinin dış politik kararlarında büyük bölümü şekillendiren lider Hamaney olmuştur. Çalışmada bu dönemin seçilmesinin bir diğer

sebebi de Humeyni dönemi ile ilgili çok fazla çalışma yapılmış, buna rağmen daha uzun bir dönemi kapsamasına rağmen Hamaney döneminin daha ikincil kalmış olmasıdır. Çalışmada bu sebeple günümüz İran'ını daha iyi analiz etmek için bu dönem değerlendirilmiştir.

Bu bağlamda çalışmanın başlangıç bölümünde teori, genel hatları ve kullandığı değişkenler üzerinden açıklanmıştır. Bölümün sonunda dış politika analizi ve karar alma konusuna odaklanılmıştır. Bu bağlamda, politik psikolojinin Lider'in kararlarına etki ettiğini söyleyen bu yaklaşımdan hareketle, Hamaney'in yaşadığı travmalar, devrim öncesi tutuklanması, sürgün edilmesi, işkence görmesi, devrimden sonra saldırıda yaralanması, sekiz yıl süren İran-Irak Savaşı ve kimi ülkelerle İran'ın yaşadığı tarihsel travmalar gibi olayların Lider'in zihninde, hafızasında yer ettiği düşünülmektedir. Daha sonra İran'ın son yüzyılda yaşadığı siyasi, toplumsal kırılma noktaları ve 1979 İran İslam Devrimi ile geçilen yeni siyasi rejimde söz konusu makamın oluşumu arka plan oluşturmak için incelenmiştir.

Ayetullah Humeyni'nin hayata geçirdiği, Şii dünyasının kalanından bir kopuşu ve farklılaşmayı simgeleyen bu makam İran'a özel ve öznedir. Lider'lik makamının ortaya çıkışında İslami, mezhebi yahut bir başka deyişle inançsal kaynaklar olduğu kadar, monarşi sırasında yaşananlardan duyulan rahatsızlığın da Velayet-i Fakih sisteminin oluşumuna ve anayasal konumuna etki ettiği değerlendirilmektedir. İran'ın karmaşık politik sistemine dair vurgulanması gereken, 1979 Devrimi'nin karşı çıktığı olayların tekrarlanmaması için kurgulanan sistemin özünde de bunu önleyecek mekanizmalar oluşturulduğudur. Bununla vurgulanmak istenen tarihte yaşananların tekrarlanmaması için halk tarafından seçilen bir yöneticinin devrimin yolundan "sapması" halinde, ona engel olacak şekilde, kurumlararası denge ve denetleme mekanizmalarının ve en üst hiyerarşide de Liderlik makamının oluşturulduğudur. Bu bağlamda yeni kurulan rejimin kurumlar arası denge-kontrol mekanizmalarını oluşturduğu ve güç dağılımını bu doğrultuda yaptığını söyleyebiliriz. Liderlik makamı kurumlar üzerinde bir yönetici, denge kurucu ve yol gösterici pozisyonda konumlanmıştır. İran'da yürütme de bu noktada Ayetullah Hamaney'in etkisinde işlemektedir. Hamaney, idare-i maslahatı sağlayan aktör konumundadır.

Son bölümde, seçilen üç dış politik örnek olay üzerinden neoklasik realizm ışığında analiz yapılmıştır. İlk olarak Suudi Arabistan örneğinin seçilme sebebi, Suudi Arabistan ve İran arasındaki bölgesel güç karşılaşmasının, sürekli mücadele sahasına dönüşen kronik bir konu olmasıdır. İkinci örnek olan nükleer çalışmaların seçilme sebebi ise İran'ın doğrudan uluslararası sistemle karşı karşıya geldiği en temel örnek olay olmasından kaynaklanmaktadır. Son olarak, Suriye ve Irak örneği ise, Lider'in nüfuzunu DMO ve İran destekli Şii örgütler aracılığıyla göstermesi bakımından uygun bir örnek olmasıdır.

Bu bağlamda, tezde ilk olarak ele alınan konu, Suudi Arabistan olmuştur. Hem İran hem de Suudi Arabistan vekalet savaşları üzerinden çevreyi kontrol etme ve şekillendirme ihtiyacı duymaktadırlar. İran açısından Körfez ve yakın çevresi öncelikli konudur. Suudi Arabistan ile olan karşıt duruşları rejimin başından itibaren, sürekli güvensizlik ve karşıtlık üzerinde şekillenmiştir. Bu durumun en temel yansıması, iki ülke arasındaki vekalet savaşlarında okunmaktadır. Bunun en iyi örnekleri Yemen, Bahreyn ve son olarak da Suriye'de görülmüştür. Bu durum, 2003 sonrası maddi gücü artan İran'ın, Ortadoğu'daki etkinliğinin de arttığını göstermiştir. Bu bağlamda, güçlü kalmak ve gücünü arttırma zorunluluğu, sorunları toprakları uzağında tutma isteği ile bir arada okunabilmektedir.

İran-Suudi Arabistan ilişkileri iki bölgesel gücün karşı karşıya gelmesi açısından önemlidir. İki devlet, gerek kimliksel karşıtlıkları gerekse sahip oldukları güç araçları (enerji, savunma sanayii gibi) bağlamında karşı karşıya gelmektedirler. Bu bağlamda her iki ülke de kendi mezhep ve rejimlerinin temsilcileri olarak, bir diğerine karşıt ve bir anlamda kabul edilemezdir. Bu noktada birbirlerini algılayışları rejim meşruiyeti açısından önemlidir. Bu ifadeyle anlatılmak istenen Cumhuriyet ve monarşi olarak da düşünülebilir. İran açısından Suudi Arabistan rejimi Suudi Arabistan açısından da İran rejimi makbul değildir. Lider açısından baktığımızda, ABD'nin büyük ekonomik ve savunma müttefiki Suudi Arabistan, hem rejimi hem de siyasi eylemleriyle kabul edilemezdir. Öte yandan teorinin de belirttiği gibi, Irak'ın 2003 sonrası yaşadığı çekilme ile bölgede oluşan güç boşluğu her iki devlet tarafından doldurulmak istenmiştir. İran'ın maddi güç kapasitelerindeki artış özellikle 2003 sonrası Körfez ve Ortadoğu'da İran ve Suudi Arabistan'ı sık sık karşı karşıya getirmeye devam etmektedir. Suudi Arabistan ile olan ilişkilerde 1979 yılı, son ve en güçlü kırılma noktalarından bir tanesi olarak ilişkilere yansımaktadır.

Teorinin realist tarafından bakıldığında ise, ortak rekabet alanları bulunan İran ve Suudi Arabistan birbirinin büyüme arayışından rahatsız olmakta ve buna göre pozisyon almaktadır. İran özelinde rejimin kimliği, iç siyaseti ve düşman algıları yönetim açısından değişmemektedir. Bu noktada, Lider'in anayasal olarak devlet içindeki dengeleri gözetmek zorunluluğu da göz ardı edilmemelidir. Lider, birçok dengeyi gözeterek dış politikayı desteklemektedir. Dolayısıyla genel anlamda kimliksel açıdan zaten bir araya gelemeyen iki devlet yarattıkları tehdit ve çıkar çatışması açısından da bir araya gelememektedirler. Hamaney'in değinilen tüm söylemlerinde de görüldüğü üzere, Suudi Arabistan gerek rejimi ve gerek politik eylemleriyle makbul değildir.

Çalışmada incelenen İran nükleer programı, Hamaney döneminde geçirdiği süreç açısından önemlidir. İran nükleer krizi, yaşanan tüm kırılma noktalarıyla incelendiğinde, İran'ın nükleer politikalarında Ayetullah Hamaney'in genel siyasi çerçeveyi çizerken, teorinin öngördüğü şekilde ülke dışı baskıların etkisi ve iç siyasetin dengelerini gözettiği değerlendirilmiştir. Nükleer konusunda İran, süreç boyunca uluslararası sistem tarafından köşeye sıkıştırılmasına, direnişle tepki vererek, geri çekilmemiştir.

Neoklasik realizmin sunduğu kapsamlı analiz imkânı çerçevesinde, İran iç siyasetinde hiziplerin konuya yaklaşımı da dikkate değerdir. Anlaşmanın imzalandığı tarihte dahi İran içinde, gerek Lider gerek Usulgera kanadından ABD'ye güvenilemeyeceği dile getirilmiştir. Nitekim muhafazakarlar ABD'nin üç yıl geçmeden anlaşmadan çekilmesiyle ülke içinde reformculara karşı güçlerini arttırmışlardır. Bu bağlamda İran toplumu açısından yaptırım ve ambargolar gibi ağır bedellere sebep olan nükleer çalışmaları İran politikalarında devam ettirmenin mantığı nasıl açıklanmalıdır? 2002 yılında şer ekseni üç ülkeden biri ilan edilen, 2003 Mart'ında bir diğer şer ekseni ülkelerden biri olarak tanımlanan komşusu Irak'ın rejimi ve liderinin sert güçle değiştirilmesine tanık olunan coğrafyada, İran'ın donanımını ve caydırıcılığını arttırarak, güçlü kalma ihtiyacı şeklinde olduğu tespit edilmiştir. Zira İran'a sert güçle müdahale çok tartışıldığı halde gerçekleş(e)memiştir. İran açısından nükleerleşmeye ilişkin faaliyetlerdeki sürekliliğin sağlanması bir açıdan rejim bekası ile de yakından ilintilidir. Dahası 1979 sonrası rejimi değişen İran, kendisine yönelik uygulanan politikaları doğrudan varlığına, toprak bütünlüğüne yönelik tehdit olarak görmektedir. Rejim kurulduğu

tarihten günümüze, ABD ile olan ilişkilerinin sınırı çok net çizilmiş ve kendisini ABD'nin karşısında konumlandırmıştır. ABD'nin Irak'ı işgali sonrası dönemde Ahmedinejad gibi muhafazakâr ve katı söylemlere sahip bir cumhurbaşkanı yönetime gelmiş ve tehdit hissedilen İran'ın söylemleri sertleşmiş ve kriz tırmanmıştır. İran'a yönelik tehdidin arttığı bu dönemde, sertleşmenin bölgesel faktörlerin ve dış şokların yansıması olduğu söylenebilir. Lider'in, Cumhurbaşkanı Ruhani döneminde müzakerelere ve anlaşmaya şartlı izin vermesi, onun çatışmacı olmadığını, diplomasiye önem verdiğini ama aynı zamanda Cumhurbaşkanı'na anlaşmaya dair yaptığı uyarı dışarıya güvensizliğinin de göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Diğer bir deyişle, nükleer çalışmalarda tüm engellemelere rağmen büyük gelişmeler kaydeden İran, Lider Hamaney tarafından eski nükleer müzakereci Hasan Ruhani'nin Cumhurbaşkanlığına onay vermiş, bir anlamda nükleer müzakerelerin yolunu açmıştır. Ağır ve sürekli yaptırımların İran halkı üzerinde yarattığı çok çeşitli olumsuzlukların bertaraf edilme ihtimali, Ruhani açısından en öncelikli savlardan olmuştur. Nitekim Ruhani göreve geldikten sonra hız verilen nükleer müzakerelerde, 2015 yılında neredeyse tüm yaptırımların kaldırılması maddesi de anlaşmada yer bulmuştur. Bu bağlamda İran, ABD ile karşıtlığına rağmen masaya oturmuş ve diplomatik, barışçıl yöntemleri tercih ettiğini göstermiştir.

Kriz, Hamaney döneminde başlamış, tırmanmış, nükleer anlaşma ile bir süreliğine rahatlamış olsa da, ABD'nin anlaşmadan çekilmesi ile İran için yeniden bir soruna evrilmiştir. Lider'in nükleer çalışmalarla ilgili olarak farklı dönemlerde görev yapan cumhurbaşkanlarının farklı politikalarına onay vermesi, uluslararası sistemden algılanan tehditlerin etkisinde uygulanmıştır. Hamaney, uluslararası sistemin baskılarına, İran için algıladığı tehditlere rağmen nükleer çalışmalar konusunda geri adım atmamaya karşılık vermiştir. O halde Lider'in izni ve desteğinin ABD'ye olan bakışını değiştirmeden, faydacı bir tercihle diplomasi ve iletişim kanallarını kapatmadan rejimin hayatta kalma güdüsüyle, -ABD caydığı takdirde çekilme hakkını saklı tutarak- bir cevap oluşturduğu düşünülmektedir. İran rejiminin, ABD ile kalıcı barış sürdüremeyeceği hipotezine uygun olarak, nükleer anlaşmanın gidişatında da etkilerini gördüğümüz gibi, ABD'nin çekilmesiyle, ilişkilerde uzun dönemli bir normalleşme yaşanmamıştır.

Sistemsel düzeyde ABD, AB ve BMGK'nın uyguladığı yaptırımlar, kısıtlamalar ve izolasyonist politikaların sınırlı bir etkisinin olduğu söylenebilir.

Ancak bunlar İran karar yapısında ve karar birimleri üzerinde kısıtlayıcı bir etki yaratmaktadır. Öte yandan, iç politik sınırlamalara bakıldığında zaman uygulanan yaptırımların ülkede yarattığı ekonomik sorunlar ve güvenlik problemleri mevcuttur. Bütün bunlar bağımlı değişken olan dış politika kararlarında Lider'i yerel ve uluslararası dengeleri gözeterek tercihlerini değerlendirmeye yöneltmekte, kararlarına etki etmekte ve üzerinde baskı yaratmaktadır. Bu açıdan İran'da [dini] Lider'in karar yapısındaki rolü'nün M. Hermann'ın tipolojisine göre çoklu otonom aktör olarak tanımlanması mümkündür. Lider, karar için temel çerçeveyi çizerken kurumlar ve ülkedeki elitlerarası güç mücadelesinin yarattığı bir ortamda danışarak karar almaktadır. Lider anayasada yer aldığı üzere danışarak, kişi ve kurumlarla görüşerek kararı şekillendirmekte, o karar da ortak karar olarak açıklanmaktadır. Dolayısıyla Lider'in tek başına aldığı bir karar olmamaktadır.

Dönem bazında bakıldığında, 2003 sonrası İran'ın bölgede maddi güç kazandığı da göz önüne alınırsa, İran'ın ağır ekonomik ve siyasi bedellere rağmen nükleer çalışmalarda ısrarcı olduğunu söylemek mümkündür. Lider, genelde rejimin kimliğinin etkisinin dışına fazla çıkmayarak sistemi okumakta ve müzakere mantığına uygun rasyonel tercihler üretmektedir. Rejimin kimliğini oluşturan öğeler Lider'i sınırlandırmaktadır. Bu bağlamda, bir anlamda rejimin vücut bulmuş hali olan Lider'in, pozisyonu gereği önceliği rejimi korumak ve sürdürmek üzerinedir. Hamaney'in nükleer hakkındaki demecinde birinci ağızdan da anlaşılabileceği üzere, Lider Cumhurbaşkanı ve ilgili organlara doğrudan bir dayatma ile gelmemektedir. Bu bağlamda, ülke içi dengeleri sağlamaya yönelik olarak zaman zaman esnekliği belirleyen çerçeve Lider tarafından çizilmekte ve çeşitli organlar tarafından formüleleştirilen politika ile karşılaştırılmaktadır.

Suriye, yalnızca bölgesel güçlerin değil, bütün dünya güçlerinin çarpışma alanı haline dönüşmüştür. İran'ın yakın coğrafyasının son dönemde geldiği nokta, bölgede tüm dengeleri değiştirme gücüne sahiptir. Suriye'de olabilecek bir değişikliğin, İran'ın bölgedeki gücünü de etkileme ve kırma potansiyeli mevcuttur. Suriye konusu yerelden uluslararasına uzanan bir dönüşüm yaratmıştır.

Bir güç mücadelesi alanı olarak beliren Suriye sahasına İran'ın somut yansıması Hamaney'e bağlı olarak görev yapan Devrim Muhafızları Ordusu sebebiyle önemlidir. DMO'nun doğrudan karar alıcı olarak bağlı olduğu başkomutan

Lider'dir. DMO, Lider'in nüfuzunun okunabilmesi açısından saha üzerinde iyi bir örnektir. Zira son dönemde Suriye'deki 2014 sonrası artan DMO varlığı üzerinden İran baskı görmektedir. DMO'nun ABD tarafından uluslararası terör örgütü ilanı bunun en son örneği olmuştur. Direniş Hattı ile İran, Suriye'deki varlığı çerçevesinde, gücünü yansıtmakta ve sürdürmektedir. Bu politikadan da anlaşılacağı üzere İran, neoklasik realizmin temel varsayımıyla uyumlu olarak Lider'in çevreyi kontrol etme ve güç arttırımı isteğini Suriye'ye yansıtmaktadır. Bu bağlamda İran, caydırıcılığını da korumaktadır.

Yukarıdaki bilgiler ışığında ulaşılan bir diğer bulgu, İran dış politikasında rejimin en somut yansıması olarak tanımlanabilecek Velayet-i Fakih'in değişmesi halinde, dış politikada yeni Lider'in kişiliğinden kaynaklanan çok keskin bir dönüş yaşanmayacağı yönündedir. İran'ın dış politikasında köklü değişiklikler olması için ya savaş gibi olağanüstü bir gelişme ya da Ayetullah Humeyni gibi karizmatik bir lider çıkması beklenebilir. Çünkü İslam Cumhuriyeti'nin özellikleri, sınırları en baştan net şekilde çizilmiştir. Ayetullah Hamaney'in söylemlerinden okunan düşman imgesi, ABD'ye yönelik güvensizlik ve benzeri politikalar rejim kimliğinin kurgulanışı ile bağlantılı olup, zamana göre değişmemiş olanlardır. Bu bağlamda İran için hâlihazırda Lider dâhil olmak üzere kurumlarda devrim kadrolarının yönetimde olduğu da unutulmamalıdır. Lider değişse bile bu durumun uyum değişikliği olacağı, büyük bir eksen değişikliğine yol açmayacağı düşünülmektedir.

Ulaşılan sonuçlardan biri de, çalışmamıza başlarken kurulan hipotezi doğrulayacak şekilde, İran'da Lider'in dış politikada etkili bir makama sahip olduğudur. Burada önemli olan husus, bir denge mekanizması olarak tüm iç talepleri ve tarafları göz ardı etmediği şeklindedir. Lider, otonom varlıklar üzerinden rıza imali oluşturmaktadır. Karar alma sürecinin sınırlarını ise bir anlamda İran İslam Cumhuriyeti'nin varlığını devam ettirmesi belirlemektedir. Lider uluslararası baskılara cevap verirken iç unsurları da dikkate almaktadır. Hizipler ve denge konusu, İran iç siyaseti açısından çok önemli bir noktadır. Sistem kurgulanırken, yürütmenin de üstünde bulunan Lider'in vekâleti dini bir otoritenin ötesinde yönetsel olarak bir de denge unsurudur. Temelde, Lider'in etkisi bölgesel değişimler üzerinden ortaya konmaya çalışılmıştır. İran politikası söz konusu olduğunda en önemli unsur olarak Lider açısından önemli olan konu, rejimin bekası ve Velayet-i Fakih'in bu düzeni, sistemi devam ettirebilmesidir. Çünkü daha önce de

belirttiğimiz gibi, rejimin devamlılığı için Lider'in bir görevi de ülke içerisinde denge sağlamak ve bu dengeyi korumaktır.

Sonuç olarak, politika yapım sürecinde Lider'in, İran'a özgü inanç sisteminden kaynaklanan aşkın konumu, sistem içindeki tüm diğer aktör ve kurumlar üzerinde bir üstünlük görüntüsü yaratmaktadır. Bu görüntüye bakıldığında ise tüm politik hamleler Lider'in izni ve bilgisi dâhilinde gerçekleşmektedir; Cumhurbaşkanlarını sınırlandıran yetkileriyle Lider, yönlendirici konumdadır. Başbakanlık makamının bulunmadığı İran siyasal sisteminde Cumhurbaşkanı güç ve hiyerarşide Lider'den sonra gelmekte, Cumhurbaşkanı'nın kararlardaki politik anlamdaki etkisi sınırlı ve ikincil kalmaktadır. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde ise rejimin iki önemli aktörünün bir diğerini/diğerlerini dışlayarak tüm önemli kararları tek başına almış olduğunu söylemek mümkün değildir. İran örneğinde önemli tüm kararlar bir tür meşveret sistemi içerisinde sürece müdahil tüm aktörlerin görüşleri dikkate alınarak oluşturulmaktadır. Liderin karar yapısı içerisindeki en önemli fonksiyonu doğrudan kararı almakla değil tam tersine aktörler arasında koordinasyonu sağlamak ve ortak aklın oluşumunu gerçekleştirmekle kendini göstermektedir. Nitekim bu durumu doğrudan Lider Hamaney'in yaptığı açıklamalarda da görmek mümkündür.

İran, 1979 yılındaki kuruluşunda olduğu gibi, günümüzde de uluslararası sisteme etki eden ABD tarafından tehdit edildiği için, dış baskılara hayatta kalma güdüsü ile cevap vermektedir. Lider'in kimliğinde şekillenen olgu, rejim bekasını ülke bekasına eşit gördüğü şeklindedir. Ulaşılan bu sonuç üzerinden belirtmek gerekirse İran'ın, çevrildiği tüm koşullar altında, rejimi sürdürmek için güç arttırımına devam edeceği yönündedir. Dolayısıyla İran'da Hamaney'in ardından bir yeni Lider'in göreve seçilmesi durumunda İran dış politikasında Lider'e özgü kısmi bir uyum değişikliğinden öte kapsamlı, radikal bir değişikliğin gerçekleşmeyeceği söylenebilir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Abbas, Ziya. **Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasi Rolü**, İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2013.
- Abrahamian, Ervand. **Humeynizm İslam Cumhuriyeti Üzerine Denemeler**. Çev. Mehmet Toprak, İstanbul: Metis Yayınları, 2002.
- _____. **Modern İran Tarihi**. çev. Dilek Şendil, 3. bs. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014.
- Adib-Moghaddam, Arshin. **Iran in World Politics The Question of the Islamic Republic**, London: Hurst & Company: 2007.
- Aksu, Fuat. **Türk Dış Politikasında Karar Alma ve Kriz Yönetimi Süreç Analizi**. İstanbul: 2017, <http://www.tfpcrises.org/images/pdfmakaleler/tfpcrises-fuat-aksu.pdf> [11.09.2017].
- Alkan, Haluk. **Kurumsalci Yaklaşım Işığında Yeni Siyasetin Analizi: Cumhurbaşkanlığı Sistemi**, Ankara: Liberte Yayınları, 2018.
- Arjomand, Said Amir. **After Khomeini Iran Under His Successors**. New York: Oxford University Press, 2009.
- Arı, Tayyar. **Uluslararası İlişkiler Teorileri Çatışma, Hegemonya, İşbirliği**. 8. bs, Bursa: MKM Yayıncılık. 2013.
- Armaoğlu, Fahir. **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980**. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1983.
- Arslan, Rıza. **Siyaset Sistem Önerisi**. Bursa: Vipaş Yayın, 2001.
- Beşiriye, Hüseyin. **İran'da Devlet, Toplum ve Siyaset (Devrim Sonrası)**. çev. Mehmet Koç, İstanbul: Ağaç Yayınları, 2009.
- Breuning, Marijke. **Foreign Policy Analysis: A Comparative Introduction**. New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- Bucala, Paul. "Iran's New Way of War in Syria", The Institute for the Study of War (ISW) report, 14.02.2017, Zürih.
- Buchta, Wilfried. **Who Rules Iran? The Structure of Power in the Islamic Republic**. USA: Konrad Adenauer Stiftung, 2000.
- Bulaç, Ali. **Hedefteki Ülke İran (İslam, Devrim ve Cumhuriyet)**. İstanbul: Çıra Yayınları, 2009.
- Carr, Edward Hallett. **Yirmi Yıl Krizi 1919-1939**. çev. Can Cemgil, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

- Cashman, Greg. **What Causes War? An Introduction to Theories of International Conflict**. New York: Lexington Books, 2014.
- Celalifer Ekinci, Arzu. **İran Nükleer Krizi**. Ankara: Usak Yayınları, 2009.
- Christensen, T.J. **Useful Adversaries: Grand Strategy, Domestic Mobilization, And Sino-American Conflict**. 1947–1958, New Jersey: Princeton University Press, 1996.
- Clausewitz, Carl Von. **Savaş Üzerine**. çev. Selma Koçak, İstanbul: Doruk Yayınları, 2011.
- Cleveland, William L. **Modern Ortadoğu Tarihi**. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.
- Çağla, Cengiz. **Yeni Başlayanlar İçin Siyaset Bilimi**. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.
- Çam Esat. **Devlet Sistemleri**. İstanbul: Güryay Matbaası, 1976.
- Çevik, Abdülkadir. **Politik Psikoloji**. Ankara: Dost Kitabevi, 2010.
- Dağ, Ahmet Emin. **Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü**. 3. bs. İstanbul: Ağaç Kitabevi, 2009.
- Djalili, Mohammed Reza ve Kellner Thierry. **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**. çev. Reşat Uzman, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011.
- Efegil, Ertan. **Dış Politika Analizi Ders Notları**. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2012.
- Ehteshami Anoushiravan. **After Khomeini The Iranian Second Republic**, Taylor & Francis, 2002.
- Ehteshami, Anoushiravan, Raymond Hinnebusch. **Syria and Iran Middle Powers in a Penetrated Regional System**. London: Routledge, 1997.
- Evans, Graham, Jeffrey Newnham. **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**. çev. H. Ahsen Utku. İstanbul: Gökkuşbu Yayın, 2007.
- Fuller, Graham E. **"The Center of The Universe" The Geopolitics of Iran**, Boulder: Rand Corporation Westview Press: 1991
- Garthwaite, Gene R. **İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze**. çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011.
- George, Alexander L. **Dış Politikada Teori ve Pratik: Boşluğu Kapatan Köprü**. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Dış Politika Enstitüsü, 1996.
- . **The "Operational Code": A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision-Making**. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 1967.
- Goodarzi, Jubin M. **Syria and Iran, Diplomatic Alliance and Power Politics in The Middle East**, London: Taurus Academic Studies, 2006.
- Gönlübol, Mehmet. **Uluslararası Politika İlkeler-Kavramlar-Kurumlar**. 5. bs. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2000.
- Gözler, Kemal. **Anayasa Hukukunun Genel Esasları**. 5. bs, Bursa: Ekin Basın Yayın, 2014.

- Griffiths, Martin, Steven C. Roach, M. Scott Solomon. **Uluslararası İlişkilerde Temel Düşünürler ve Teoriler.** çev. CESRAN, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2011.
- Gündoğan, Ünal. **İran ve Ortadoğu.** Ankara: Adres Yayınları, 2010.
- Hadian, Nasser. "Iran's Nuclear Program: Contexts and Debates". **Iran's Bomb American and Iranian Perspective.** Ed. Geoffrey Kemp. The Nixon Center, Washington D.C, 2004: 51-67.
- Hamanei, Ayetullah Seyyid Ali. **İran Gerçeği Konuşmalarından Derlemeler.** İstanbul: Kaynak Yayınları, 2018.
- Heywood, Andrew. **Siyaset.** çev. Kollektif, Ankara: Adres Yayınları, 2007.
- Hiro, Dilip. **Cold War in The Islamic World Saudi Arabia, Iran and the Struggle for Supremacy.** USA: Oxford University Press, 2018.
- Hovsepian-Bearce, Yvette. **The Political Ideology of Ayatollah Khamenei Out of the Mouth of the Supreme Leader.** New York: Routledge, 2016.
- Hudson, Valerie M. **Foreign Policy Analysis: Classic and Contemporary Theory.** 2. bs. USA: Lanham, Rowman and Littlefield, 2014.
- Humeyni, Imam. **Vasiyetname.** İstanbul: Objektif Yayınları, 1991.
- Hunter, Shireen T., **Iran's Foreign Policy in the Post-Soviet Era: Resisting the New International Order.** USA: Greenwood Publishing Group, 2010.
- İlknur, Miyase. **İmam Mehdi'den Humeyni'ye İran.** İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2009.
- İşyar, Ömer Göksel. **Karşılaştırmalı Dış Politikalar.** Bursa: Dora Yayınevi, 2013.
- İzzeti İzzetullah. **İran ve Bölge Jeopolitiği.** İstanbul: Küre Yayınları, 2005.
- Juneau, Thomas. **Squandered Opportunity: Neoclassical Realism and Iranian Foreign Policy.** Stanford University Press, USA California, 2015.
- Kinzer, Stephen. **Şah'ın Bütün Adamları, Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri.** çev. Selim Önal, 3. bs, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Kissenger, Henry. **Diplomacy.** New York: Simon & Schuster Paperbacks. 1994.
- Korkmaz, Yusuf, **İran Suriye Bölgesel İttifakı ve Arap Baharı Sürecine Yansıması.** İstanbul: Matbuat Yayın, 2015.
- Leites, Nathan C. **The Operational Code of the Politburo.** NYC: Mc GrawHill, 1950. Nathan C. Leites, **A Study of Bolshevism,** USA: Free Press, 1953.
- Lewis, Bernard. **Ortadoğu.** çev. Selen Y. Kölay. 7. bs. Ankara: Arkadaş Yayınevi. 2010.
- Linz, Juan J. **Totaliter ve Otoriter Rejimler.** Liberte Yayınları, 4. bs, çev. Ergun Özbudun, 2017.
- Mabon, Simon. **Saudi Arabia and Iran, Power and Rivalry in the Middle East.** London: I.B. Tauris, 2013.

- Mceaharn Patrick, Jaclyn O'Brien McEachern. **North Korea, Iran and the Challenge to International Order**. USA: Routledge, 2018.
- Mearsheimer, John J. **The Tragedy of Great Power Politics**. New York: W.W. Norton&Company, 2001.
- Mintz, Alex, Karl DeRouen, **Understanding Foreign Policy Decision Making**. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Morgenthau, Hans. **Uluslararası Politika**. çev. Baskın Oran, Ünsal Oskay. Ankara: Siyasi İlimler Derneği, 1970.
- Moslem, Mehdi. **Factional Politics in Post-Khomeini Iran**. Syracuse: Syracuse University Press, 2002.
- Murphy, John. **Ali Khamenei**. USA: Chelsea House Publishers, 2008.
- Nye, Joseph S. **Soft Power**. USA: Public Affairs, 2004.
- Nye, Joseph, David A. Welch. **Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak**. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010.
- Oğuz, Sami, Çakır, Ruşen. **Hatemi'nin İran'ı**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Rakel, Eva Patricia. **The Iranian Political Elite, State and Society Relations and Foreign Relations Since the Islamic Revolution**. Amsterdam: 2008.
- Ritzer, George. **Klasik Sosyoloji Kuramları**. çev. Himmet Hülür, Ankara: De Ki Basım Yayım, 2014.
- Roosevelt, Kermit. **Karşı Darbe CIA İran'da**. İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.
- Sadjadpour, Karim. **Reading Khamenei The World View of Iran's Most Powerful Leader**. Washington: Carnegie Endowment, 2009.
- Saikal, Amin. **Iran Rising The Survival and Future of The Islamic Republic**. Princeton: Princeton University Press, 2019.
- Sarikaya, Yalçın. **Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik**. Ankara: Ötüken Neşriyat, 2008.
- Schweller, Randall L. **Unanswered Threats**. Princeton: Princeton University Press, 2006.
- Sönmezoğlu, Faruk. **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**. 4.bs. İstanbul: Der Yayınları, 2000.
- _____. **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**. 3. bs, İstanbul: Filiz Kitabevi. 2000.
- Şeriatı, Ali. **İran ve İslam**. çev. Kenan Çamurcu, Ankara: Fecr Yayınları, 2012.
- Üstün, İsmail Safa. **Humeyni'den Hamaney'e İslam Cumhuriyeti Yönetim Biçimi**. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999.
- Volkan, Vamık D. **Psychoanalysis, International Relations, and Diplomacy A Sourcebook on Large-group Psychology**. London: Karnac Books, 2014.

- Waltz Kenneth, George H. Quester. **Uluslararası İlişkiler Kuramı ve Dünya Siyasal Sistemi**. çev: Ersin Onulduran, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982.
- Waltz, Kenneth N. **Theory of International Politics**. Reading: Addison-Wesley Publishing Company, 1979.
- Wohlfort, William C. **The Elusive Balance: Power and Perceptions During the Cold War**. London: Cornell University Press, 1993.
- Yergin, Daniel. **Petrol (Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü)**. çev. Kamuran Tuncay, 7. bs. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Zakaria, Fareed. **From Wealth to Power: The Unusual Origins of America's World Role**. Princeton University Press, 1999.

Derleme Kitap - Makale

- Abedin, Mahan. "The Domestic Determinants of Iranian Foreign Policy: Challenges to Consensus." **Strategic Analysis**. 35:4, (2011): 613-628.
- Aksu, Fuat. "Türk Dış Politikası Krizlerinde Hükümetler, Cumhurbaşkanları ve Başbakanlar". **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 13, Sayı 59, 2018, 65-87, DOI: 10.33458/uidergisi.523830.
- Arıkan, Pınar. "Suriye'nin Nusayri Yüzü ve İran". **Ortadoğu Analiz**. c. 4, s. 43 Temmuz (2012): 18-29.
- Athoğlu, Yasin. "Suriye İç Savaşı ve Müzmin Toplumsal Çatışma". **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**. 73 (2018): 129-156.
- Balcı, Ali. "Realizm". **Uluslararası İlişkilere Giriş**. 4.bs, ed. Şaban Kardaş, Ali Balcı, İstanbul: Küre Yayınları, 2014: 119-147.
- Barzegar, Kayhan, Masoud Razeai. "Ayatollah Khamenei's Strategic Thinking". **An Iranian Quarterly**. Vol. 11, No 3, (2017): 1-28.
- Bayat Asef. "Hareketsiz Devrim, Devrimsiz Hareket: İran ve Mısır İslami Aktivizmlerini Karşılaştırmak". **Ortadoğu'da Maduniyet Toplumsal Hareketler ve Siyaset**. Der. Özgür Gökmen, Seçil Deren, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Bingöl, Yılmaz. "Çağdaş Yönetim Biçimi Olarak Demokrasi". **Siyaset Bilimi**. ed. Davut Dursun ve Mustafa Altınoğlu, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2012: 122-149.
- Brewer, Paul R. Steenbergen Marco R. "All Against All: How Beliefs About Human Nature Shape Foreign Policy Opinions". **Political Psychology**. c 23, s 1 (2002): 39-58.
- Cantürk, Caner. "İslam Devrimi Sonrasında İran'da Yönetim". **Doğu Batı Yol Ayrımında İran**. ed. Barış Adıbelli. İstanbul: Bilim+Gönül Yayınları, 2012: 51-107.

- Chollet, Derek H., James M. Goldgeier. "The Scholarship of Decision-Making: Do We Know How to Decide?". **Foreign Policy Decision-Making**. ed. R.C. Snyder, H.W. Bruck, B. Sapin, US: Palgrave Macmillan, 2002: 153-180.
- Çuhadar Gürkaynak, Esra, Binnur Özkeçeci Taner. "Decision Making Process Matters: Lessons Learned from Two Turkish Foreign Policy Cases". **Turkish Studies**. c. 5, s. 2, (2004): 43-78.
- De Mesquita, Bruce Bueno. "Domestic Politics and International Relations". **International Studies Quarterly**. c. 46 s.1, (2002): 1-9.
- Deudney, Daniel. "Jeopolitik ve Değişim". **Uluslararası İlişkiler Teorisinde Yeni Düşünce**. ed. Michael Doyle, John Ikenberry. çev. Saygın Karabıyık İstanbul: Beta Yayınevi, 2015: 91-124.
- Devlen Balkan, Özgür Özdamar. "Neoclassical Realism and Foreign Policy Crises". **Realism Today: A Paradigmatic Inventory**. ed: Annette Freyberg, Ewan Harrison, Patrick James. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009.
- Donnelly, Jack. "Realizm". **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, 2. bs. ed. Scott Burchill, Andrew Linklater ve diğ., çev. Ali Aslan, M. Ali Ağcan İstanbul: Küre Yayınları, 2009: 49-80.
- Eralp, Atila. "Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm-Realizm Tartışması". **Devlet, Sistem ve Kimlik**. 12. bs, Der: Dağı, Eralp ve diğ.. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010: 57 – 88.
- Erişen, Cengiz. "Dış Politika Analizi", **Uluslararası İlişkilere Giriş**, 4.bs, ed. Şaban Kardaş, Ali Balcı, İstanbul: Küre Yayınları, 2015: 367-379.
- Erler Bayır, Özgün. "Uluslararası İlişkilerde Neorealist Ekolden Neoklasik Realist Ekole". **Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar**. ed. Sibel Turan ve Nergiz Ö. Köroğlu, Bursa: Dora Yayınları, 2015: 45-63.
- Ersoy, Eyüp. "Realizm". **Uluslararası İlişkiler Teorileri**. der. Ramazan Gözen İstanbul: İletişim Yayınları, 2014: 159-187.
- Goodarzi, Jubin M. "Iran and Syria at the Crossroads: The Fall of the Tehran-Damascus Axis?", **Wilson Center**, August 2013, 1.
- Greenstein, Fred I. "Can Personality and Politics Be Studied Systematically?". **Political Psychology**. ed: John T. Jost, Jim Sidanius, New York: Psychology Press, 2004: 141-161.
- Grieco, Joseph. "Realist Uluslararası Teori ve Dünya Siyaset Çalışması". **Uluslararası İlişkiler Teorisinde Yeni Düşünce**. ed. Michael W. Doyle, G. John Ikenberry, çev. Fulya Akgül Durakçay, İstanbul: Beta, 2015: 163-202.
- Hagan, Joe. Does Decision Making Matter? Systemic Assumptions vs. Historical Reality in International Relations Theory. **International Studies Review**, c 3 s 2 (Summer 2001): 5-46.
- Hermann, Margaret G. "Assessing Leadership Style: A Trait Analysis". ed. Jerrold M. Post. **The Psychological Assessment of Political Leaders: With Profiles of Saddam Hussein and Bill Clinton**. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2003: 178-212.
- Hermann, Margaret G., Charles F. Hermann, Joe D. Hagan. "How Decision Units Shape Foreign Policy Behaviour". **New Directions In The Study of**

- Foreign Policy.** ed. Charles F. Hermann, Charles W. Kegley Jr, James N. Rosenau. Boston: Unwin Hyman, 1989: 309-336.
- Hermann, Margaret G., Hermann Charles. "Who Makes Foreign Policy Decisions and How: An Empirical Inquiry". **International Studies Quarter.** c 33, s 4, (1989): 361-387.
- Hudson, Valerie M. "Dış Politika Analizinin Tarihi ve Evrimi". **Dış Politika Teoriler Aktörler Örnek Olaylar.** ed. Steve Smith, Tim Dunne, Amelia Hadfield, çev. Nasuh Uslu, 2016.
- Işılak, Halil. Merci-i Taklid-Velâyet-i Fakîh Anlayışı ve Irak Şiîliğinde Merci-i Taklidlerin Velâyet-i Fakîh Anlayışına Bakışı. **IntJSCS**, 3, (2015):393-400.
- Kadercan, Burak. "Güç". **Uluslararası İlişkilere Giriş.** 4. bs. ed. Şaban Kardaş, Ali Balcı, İstanbul: Küre Yayınları, 2014: 323-335.
- Kazemzadeh, Masoud. Ayatollah Khamenei's Foreign Policy Orientation. **Comparative Strategy.** 32:5, (2013): 443-458.
- Kibaroglu, Mustafa. Good for the Shah, Banned for the Mullahs: The West and Iran's Quest for Nuclear Power. **Middle East Journal.** Vol. 60, No. 2 Spring (2006): 207-232.
- Kunz, Barbara. "The Revisionist State in International Politics: What Level of Analysis?", APSA, 30 Ağustos 2007, http://convention2.allacademic.com/one/apisa/apisa07/index.php?click_key=1, Chicago.
- Lebow, Richard Ned. "Klasik Realizm". **Uluslararası İlişkiler Teorileri Disiplin ve Çeşitlilik.** ed. Tim Dunne, Milja Kurki, Steve Smith. çev. Özge Kelekçi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, 2016: 64-85.
- Legro, Jeffrey W. Andrew Moravcsik. "Is Anybody Still A Realist?". **International Security.** c 24, s 2 (Fall 1999): 5-55.
- Lau, Richard R. "Models of Decision Making", David O. Sears, Leonie Huddy, Robert Jervis (Eds.), **Oxford Handbook of Political Psychology.** New York: Oxford University Press, <http://www.uky.edu/AS/PoliSci/Peffley/pdf/Lau.%20Models%20of%20Decision-Making.pdf>, 2003: 19-59.
- Linklater Andrew. "Kuramda ve Pratikte Neorealizm". **Uluslararası İlişkiler Kuramları.** Ken Booth vd, çev. Muhammed Aydın, İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, 2015: 241 – 262.
- Lobell, Steven E., Norrin M. Ripsman, Jeffrey W. Taliaferro. **Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy.** Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Maleki, Abbas. "Decision Making in Iran's Foreign Policy: A Heuristic Approach". **Journal of Social Affairs.** 73, (2002): 39-53
- Margaret G. Hermann, Charles F. Hermann, Joe D. Hagan. "How Decision Units Shape Foreign Policy Behavior Insights from Comparative Case Studies", American Political Science Association Meeting, August 30-September 2, San Francisco, 1990: 309-336.

- Mearsheimer, John J. "Reckless States and Realism". **International Relations**. 23, 2 (2009): 241-256.
- _____. "Yapısal Realizm". **Uluslararası İlişkiler Teorileri Disiplin ve Çeşitlilik**, ed. Tim Dunne, Milja Kurki, Steve Smith. çev. Özge Kelekçi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, 2016.
- Mokhtari, Fariborz. Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue. **Middle East Journal**. 62, 3 (2008): 457-488.
- Niknami, Roxana. "European Sanctions Against Iran: Impacts and Effectiveness". **Iranian Review of Foreign Affairs**. Summer-Fall Vol. 6 No. 2 (2015): 5-36.
- Nye Jr Joseph S. "Get Smart: Combining Hard and Soft Power". **Foreign Affairs**. c. 88, s. 4 (July/August 2009): 160-163.
- Onat, Hasan. "İran İslam Devrimi ve Şiilik", **e-Makalat**, VI/2 (Güz 2013): 223-256.
- Oran, Baskın. "Yöntem ve Yaklaşım", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler Yorumlar, Cilt 1 (1919-1980)**. ed. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Orhan, Oytun. "İran'ın İç Savaş Sırasında Suriye Politikası". **Ortadoğu Analiz**. Cilt: 9 Sayı: 82, (2017) http://orsam.org.tr//d_hbanaliz/14_oytunorhan.pdf.
- Özcan, Gencer. "Dış Politika Analizi", **Küresel Siyasete Giriş Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**. ed. Evren Balta, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014: 323-349.
- Özev, M. Hilmi. İran – Suudi Arabistan İlişkileri 1932 – 2014. **İktisat Fakültesi Mecmuası**. Cilt:66, 2016/1, 83-104.
- Quattrone, George A., Amos Tversky. **Political Psychology**. ed. John T. Jost, Jim Sidanius, New York: Psychology Press, 2004.
- Rathbun, Brian. "A Rose By Any Other Name: Neoclassical Realism as the Logical and Necessary Extension of Structural Realism". **Security Studies**. c 17, (2008): 294 – 321.
- Rezaei, Ali Akbar. **Iran's Foreign Policy From Khatami to Ahmadinejad**. ed. Anoushiravan Ehteshami, Mahjoob Zweiri UK: Ithaka Press, 2008.
- Rizvi, Mahtab Alam. "Velayat-e-Faqih (Supreme Leader) and Iranian Foreign Policy: An Historical Analysis". **Strategic Analysis**. 36:1, (2012): 112-127.
- Rose, Gideon. "Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy". **World Politics**. c 51 s 1, (1998): 144-172.
- Rudloff, Peter. "Goals and Trade-offs in Foreign Policy Decision Making". **International Studies Review**. c. 8, s 4, (2006): 643–645.
- Rumelili, Bahar. "İnşacılık/Konstrüktivizm". **Küresel Siyasete Giriş Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**. ed. Evren Balta. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014: 151-173.
- Salehi, Ali Akbar, "Chat Room: Persian Perspective". **World Policy Journal**. Duke University Press, c.29, no. 4, 2012.

- Sandıklı, Atilla, Erdem Kaya. “Uluslararası İlişkiler Teorileri ve Barış”. **Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri**. ed. Atilla Sandıklı, İstanbul: Bilgesam Yayınları, 2012: 133-161.
- Sapin, Burton. “Foreword”. **Foreign Policy Decision – Making**. ed. Richard C. Snyder, H.W. Bruck ve B. Sapin. US: Palgrave Macmillan, 2002.
- Sears, David O, Leonie Huddy, Robert Jervis. “The Psychologies Underlying Political Psychology”. **Oxford Handbook of Political Psychology**. ed. Sears ve diğ., Oxford University Press, 2003: 3-16.
- Singer, J. David. “Uluslararası İlişkilerde Analiz Düzeyi Meselesi”. **Uluslararası İlişkiler**. c 3, S 11 (Güz 2006), 3-24.
- Sinkaya, Bayram, “İran-Suriye İlişkileri ve Suriye’de Halk İsyanı”. **Ortadoğu Analiz Dergisi**. c 3. S. 33, (2011):38-48.
- _____. “İran İslam Cumhuriyetinde Siyasal Yapı ve Yönetim”. **Ortadoğu Siyasetinde İran**. Editörler: Türel Yılmaz, Mehmet Şahin, Ankara: Barış Kitap, 2011.
- _____. “Devrimci Ordu ve Siyaset: İslam Devrimi Muhafızları Ordusu Örneği”. **Ortadoğu Etütleri**, Cilt 3, Sayı 1, (Temmuz 2011), 123-155.
- Smith, Brewster. “A Map For The Analysis of Personality and Politics”. **Journal Of Social Issues**. c XXIV, s 3, (1968), 15- 28.
- Snyder R.C., H.W. Bruck ve B. Sapin. “Decision-Making As An Approach To The Study Of International Politics”. **Foreign Policy Decision Making**. US: Palgrave Macmillan, 2002: 21-152.
- Soofizadeh Abdolvahid. “Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması”. http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt7/sayi35_pdf/2tarih_uluslararasiiliskiler_siyaset/soofsoofiz_abdolvahid.pdf, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**. Cilt: 7 Sayı: 35, (2014): 286-296.
- Söğütlü, İlyas. “Bir Örgütlü İktidar Olarak Devlet ve Siyasal Sistemler”. **Siyaset Bilimi**. ed. Davut Dursun ve Mustafa Altınoğlu, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2012.
- Taflıoğlu Serkan. “İran İslam Cumhuriyeti’nde Egemenlik ve Meşruiyet Kaynağı “Velâyet-i Fakih”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**. Cilt 68, No. 3, (2013): 95-112.
- Tarock, Adam. “Iran’s Nuclear Programme and the West”. **Third World Quarterly**. Vol. 27, No. 4, (2006): 645-664.
- Tuğtan, Mehmet Ali. “Güç, Anarşi ve Realizm”. **Küresel Siyasete Giriş Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**. ed. Evren Balta. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014: 111-131.
- Tüysüzoğlu, Göktürk. “Savunmacı Realizm ve Saldırgan Realizm Bağlamında Karadeniz Havzası’ndaki Çatışma Gerçekliğinin Değerlendirilmesi”. **Uluslararası Güvenlik Kongresi**, 8-9 Ekim 2013. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, 2013: 498-525.
- Uslu Nasuh. “ABD’nin Ortadoğu Politikası”. **Amerikan Dış Politikası**. 2. bs. ed. Ramazan Gözen. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013: 164-197.

- Walker, Stephan, Lawrence, Falkowski. "The Operational Codes of U.S. Presidents and Secretaries of State: Motivational Foundations and Behavioral Consequence". **Political Psychology**, c 5 s 2, (1984): 237 – 266.
- Stephan M. Walt "The Enduring Relevance of the Realist Tradition". **Political Science: State of Discipline**. der. Ira Katznelson, Helen V. Milner. New York: W.W. Norton & Company, 2002.
- Waltz, Kenneth. "Globalization Governance" **Political Science and Politics**, c 32, s 4, December (1999): 693-700.
- _____. "Structural Realism After Cold War", **International Security**. c 25, s 1, Summer (2000): 5-41.
- Wendt, Alexander. "Anarchy Is What States Make Of It". **International Organization**. c 46 s 2, (1992): 391-425.
- Yılmaz, Samet. "Neoklasik Realizm: İlerletici Mi? Yozlaştırıcı Mı? Lakatosyan Bir Değerlendirme". **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. s. 46, (2015): 1-18.
- Yurdusev, Nuri. "‘Uluslararası İlişkiler’ Öncesi". **Devlet, Sistem ve Kimlik**. der. İhsan Dağı, Atilla Eralp vd., İstanbul: İletişim Yayınları, 2010: 15-55.
- Zarif, Javad. "What Iran Really Wants: Iranian Foreign Policy in the Rouhani Era", **Foreign Affairs**. Vol. 93, No. 3, (2014): 49-54.

Tezler

- Dersan, Duygu. "Responses to International Changes: A Neoclassical Realist Analysis of Syrian Foreign Policy 1990-2005". Doktora Tezi. METU Graduate School of Sciences, 2012.
- İlhan, Özkan. "The Iranian Nuclear Issue: Assessment of Turkey's Role", Yüksek Lisans Tezi. ODTÜ, 2011.
- Özyurt, Güneş Muhip. "Foreign Policy Perspectives of Political Factions in Iran". METU Yüksek Lisans Tezi. 2011.
- Richter, Elizabeth. "Operational Code Analysis of Iran's Supreme Leadership-Ayatollahs Khomeini and Khamenei". Yüksek Lisans Tezi. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2016.
- Uzun, Ezgi. "‘The Axis of Resistance’: The Role of Religion in Iranian Foreign Policy", Doktora Tezi. Sabancı Üniversitesi, 2018.

İnternet Kaynakları:

- "ABD, Rusya ve İran'ın Suriye'de Üs Kurma Yarışı". Habertürk, <https://www.haberturk.com/abd-rusya-ve-iran-in-suriye-de-kac-ussu-var-2171458>, 08.10.2018, [01.02.2019].
- "Ayatollah Khamenei's Statements When Awarding Maj. Gen. Soleimani with Order of Zolfaqar". Mehr News Agency, <https://en.mehrnews.com/news/143308/Ayatollah-Khamenei-s-statements-when-awarding-Maj-Gen-Soleimani> [12.03.2019].

- “Bölgedeki Halk Hareketleri Zafere Erecektir”. 21.03.2011, <http://leader.ir/tr/content/7916/B%C3%B6lgedeki-Halk-Hareketleri-Zafere-Erecektir> [01.11.2018].
- “By Cooperating With The Zionists, The Saudis Are Cutting The Ground From Under Their Own Feet”. 15.07.2019, <http://english.khamenei.ir/news/6881/By-cooperating-with-the-Zionists-the-Saudis-are-cutting-the> [15.07.2019].
- “Dış Politika”. <http://www.irankulturevi.com/turkce/iran/dis.htm> [10.10.2018].
- “Düşman, "Mezhep" ve Kavmiyet" Gibi Bahanelerle İhtilaf Çıkarmaya Çalışıyor", <http://leader.ir/tr/content/13215/%C4%B0slam-%C4%B0nk%C4%B1lab%C4%B1-Rehberi-Ayetullah-Hamanei->, [18.05.2017].
- “Europe has left the JCPOA in practice”. <http://english.khamenei.ir/news/6583/Europe-has-left-the-JCPOA-in-practice> [24.03.2019].
- “Foreign Policy”, <http://www.iranonline.com/iran/iran-info/government/constitution-10.html>, [01.06.2018].
- “Global Military Spending Remains High At \$1.7 Trillion”. SIPRI, 02.05.2018, <https://www.sipri.org/media/press-release/2018/global-military-spending-remains-high-17-trillion> [25.09.2018].
- “Hamaney: ABD Ekonomik Baskı Uygulayarak Halk ile Yönetimi Karşı Karşıya Getirmek İstiyor”. 30.06.2018, <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201806301034089321-hamaney-abd-halk-yonetim-karsi-karsiya/> [01.03.2019].
- “Hamaney, AB'nin Nükleer Anlaşmayı Kurtaracağından Şüpheli: Umutlu Olmayı Bırakın”. Sputnik News, 30.08.2018, <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201808301034970125-iran-lideri-hamaney-ab-nukleer-anlasma-suphe-umutlu-olmayi-birakin/> [02.09.2018].
- “Hamaney'den Ahvaz Saldırısına İlişkin Suçlama”. 24.09.2018, AA. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hamaneyden-ahvaz-saldirisina-iliskin-suclama/1263379>, [03.04.2019].
- “How Did Ayatollah Khamenei Predict US Withdrawal From Iran Deal?”. <http://english.khamenei.ir/news/5660/How-did-Ayatollah-Khamenei-predict-US-withdrawal-from-Iran-Deal> [13.05.2018].
- “IRGC: A Necessary Phenomenon For Any Independent, Anti-US Nation”. <http://english.khamenei.ir/Opinions/RevolutionaryGuardCorps> [01.02.2019].
- “Iran and Russia Can Cooperate To Contain The US's Threat To The Humanity”. <http://english.khamenei.ir/news/5930/Iran-and-Russia-can-cooperate-to-contain-the-US-s-threat-to-the> [07.09.2018].
- “İnsanlığa Büyük Hizmette Bulundunuz”. <http://leader.ir/tr/content/19925/%C4%B0slam-%C4%B0nk%C4%B1lab%C4%B1-Rehberi-General-S%C3%BCleymani%E2%80%99nin-mektubunu-cevaplad%C4%B121/11/2017>, [01.03.2019].

- “İran Cumhurbaşkanı Ruhani: ABD Ülkemize Ekonomik Savaş Açtı”. BBC, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46095689> [05.11.2018].
- “İran Devrim Muhafızları Komutanı Caferi'den Ruhani Yönetimine Eleştiri”. Sputnik News, <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201806191033922745-iran-devrim-muhafizlari-caferi-ruhani-yonetimine-elestiri/> 19/06/2018, [28.11.2018].
- “İran Ek Protokolü İmzaladı”. Deutsche Welle. <http://www.dw.com/tr/iran-ek-protokolü-imzaladı/a-2527304> [10.10.2018].
- “İran lideri Suudi Arabistan'ı uyardı: "Tepkimiz sert olur"”. 30.09.2015, CNNTürk, <https://www.cnnturk.com/dunya/iran-lideri-suudi-arabistani-uyardi-tepkimiz-sert-olur> [09.06.2018].
- “İran Liderinden Nükleer Faaliyet Talimatı: Yeniden başlatın”. CNNTürk, <https://www.cnnturk.com/dunya/iran-liderinden-nukleer-faaliyet-talimati-yeniden-baslatin> [04.06.2018].
- “İran Meclisi'nde ve Humeyni'nin Türbesinde Saldırıları: IŞİD Üstlendi, En Az 12 Ölü”. BBC Türkçe, 08.06.2017, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-40184311> [09.06.2018].
- “İran Nuclear Talks: Timeline”. The Guardian, <http://www.theguardian.com/world/2015/apr/02/iran-nuclear-talks-timeline> [16.01.2016].
- “İran Savaşı Başlatan Taraf Olmayacak”. 23.11.2011, Cumhuriyet Gazetesi, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/300190/iran_savasi_baslatan_taraf_olmayacak.html [16.09.2018].
- “İran Uranyum Zenginleştirmeye Yeniden başlıyor”. http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2005/05/printable/050509_iran-nuclear.shtml [12.12.2018].
- “İran ve Suudi Arabistan Petrol Fiyatındaki Yükseliş Konusunda Ayrı Düşüyor”. Enerji Entitüsü, 01.03.2017, <https://enerjienstitusu.org/2017/03/01/iran-suudi-arabistan-petrol-fiyatindaki-yukselis-konusunda-ayri-dusuyor/> [25.09.2018].
- “İran's Foreign and Defense Policies”. CRS Report, <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R44017.pdf> [11.12.2018].
- “İran'a Müdahale Gündemde”. Hürriyet. 18 Ocak 2015. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/irana-mudahale-gundemde-38686632> [02.09.2018].
- “İran'dan Tehditkâr Tepki: 'ABD Sonuçlarını Beklesin’”. 14/04/2018, CNNTürk, <https://www.cnnturk.com/dunya/irandan-tehditkar-tepki-abd-sonuclarini-beklesin> [01.03.2019].
- “İran'ın Suriye İç Savaşında Şam Rejimine Sağladığı Destek”. İRAM, <https://iramcenter.org/iranin-suriye-ic-savasinda-sam-rejimine-sagladigi-destek> [01.02.2019].
- “Iran's Supreme Leader Bans Holding 'Any US Talks' After Trump Offer”. Independent. <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/iran->

- deal-us-talks-ban-supreme-leader-ayatollah-ali-khamenei-trump-a8489651.html [13.08.2018].
- “İslam İnkılabı Rehberinin Hayatı”. <http://leader.ir/tr/content/14155/İslam-İnkılabı-Rehberinin-Hayatı> [29.05.2017].
- “İslami Ceza Yasası”, www.ghavanin.com/detail.asp?id=1232.
- “İsrail Haritadan Silinsin”. BBC Türkçe, http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2005/10/051027_iran.shtml [16.01.2016].
- “Joint Comprehensive Plan Of Action”, <https://www.state.gov/documents/organization/245317.pdf>, 14.07.2015.
- “Khashoggi Disappearance May Disrupt Trump Administration’s Plans to Squeeze Iran”. NY Times, <https://www.nytimes.com/2018/10/16/us/politics/khashoggi-trump-iran-sanctions.html> [16.10.2018].
- “Kuşkusuz İlahi İntikam Eli, Suudilerin Yakasına Yapışacak”. 03.01.2016, <http://leader.ir/tr/content/14011/%C4%B0slam-%C4%B0nk%C4%B1lab%C4%B1-Rehberi,-m%C3%BCmin-din-alimi-%C5%9Eeyh-Nemr'in-%C3%B6ld%C3%BCr%C3%BClmesini-%C5%9Fiddetle-k%C4%B1nad%C4%B1> [02.01.2018].
- “Leader's Speech in Meeting with Panegyrists”. <http://english.khamenei.ir/news/2045/Leader-s-Speech-in-Meeting-with-Panegyrists> [09.04.2015].
- ‘Officials Should Not Set Themselves the Goal of Satisfying Arrogant Powers, They Should Satisfy the People’. <http://english.khamanay.ir/news/4901/Officials-Should-Not-Set-Themselves-the-Goal-of-Satisfying-Arrogant> [04.06.2018].
- “Profil: Haşdi Şabi”, 29.10.2016, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37778936>, BBC Türkçe, [01.08.2019].
- “Ruhani: Saldırıdan ABD destekli Körfez ülkeleri sorumlu”. T24, 23.09.2018, <http://t24.com.tr/haber/ruhani-saldiridan-abd-destekli-korfez-ulkeleri-sorumlu,707156> [01.10.2018].
- “Rusya Suriye’de Türkiye Sınırdaki İdlib’i Vurdu”. BBC, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/10/151001_rusya_idlib [01.03.2019].
- “Saudi Government’s Actions Absolutely Contradict Quran”. <http://english.khamenei.ir/news/6696/Saudi-government-s-actions-absolutely-contradict-Quran> [11.05.2019].
- “Sistani’den IŞİD’e Karşı Cihad Emri”, AA, 13.06.2014, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/sistani-den-iside-karsi-ctihad-emri/151443>, [01.08.2019].
- “Son İki Yılda Suriye ve İran Arasında İmzalanan İş Birliği Anlaşmaları”. İRAM, <https://iramcenter.org/son-iki-yilda-suriye-ve-iran-arasinda-imzalanan-is-birligi-anlasmalari/> [01.03.2019].
- “Suriye Olayı Ortak Hedefleri Gerçekleştirebileceğimizi Gösterdi”. 01.11.2017, <http://leader.ir/tr/content/19708/Rusya-devlet-ba%C5%9Fkan%C4%B1->

- Putin%E2%80%99in-%C4%B0slam-%C4%B0nk%C4%B1lab%C4%B1-Rehberi-Taraf%C4%B1ndan-Kabul%C3%BC [01.03.2019].
- “Suudi Arabistan: İran Nükleer Silah Üretirse Biz de Üretiriz” NTV, <https://www.ntv.com.tr/dunya/suudi-arabistan-iran-nukleer-silah-uretirse-biz-de-uretiriz,5A4HA1HylEiMuhy9HESHkg> [10.05.2018].
- “Suudi prens Selman: “Hamaney, Hitler'den daha tehlikeli””. NTV, 03.04.2018, <https://www.ntv.com.tr/dunya/suudi-prens-selman-hamaney-hitlerden-daha-tehlikeli,c1BhEGOMskiBCl8VZUPV9A> [16.10.2018].
- “Suudilerin cinayetlerinin etkileri onların kendi başlarına bela olacak”. 13.05.2015, <http://leader.ir/tr/content/13189/%C4%B0slam-%C4%B0nk%C4%B1lab%C4%B1-Rehberi:-%E2%80%9CSuudilerin-cinayetlerinin-etkileri-onlar%C4%B1n-kendi-ba%C5%9Flar%C4%B1na-bela-olacak%E2%80%9D>.
- “Şehit Aileleri Görüşmesi”. 25.01.2016, <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=32186> [01.06.2019].
- “Şiilerin kayıp lideri: Musa Sadr”. AA. 31.08.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya-siilerin-kayip-lideri-musa-sadr/1243337> [01.03.2019].
- “The World Factbook”. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html> [01.11.2018].
- “Timeline: History of Turbulent Saudi-Iranian Tie”. Reuters, 13.05.2014, <https://www.reuters.com/article/us-saudi-iran-relations/timeline-history-of-turbulent-saudi-iranian-ties-idUSBREA4C0H020140513> [01.11.2018].
- “US and Israel's Costly, Heavy Defeat in West Asia”, 30.12.2018, <http://english.khamenei.ir/news/6207/US-and-Israel-s-costly-heavy-defeat-in-West-Asia>, [01.08.2019].
- “U.S. Govt Provides Saudis With Weapons, Blames Iran For Supporting Oppressed Yemenis”. <http://english.khamenei.ir/news/5748/U-S-govt-provides-Saudis-with-weapons-blames-Iran-for-supporting> [17.06.2018].
- “Ülke Profili Bahreyn”. 27/11/2013, Al Jazeera Türk, <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil/ulke-profil-bahreyn> [02.01.2019].
- “Yeni Yaptırımlar Öncesi İran Riyali Dolar Karşısında Tarihi Değer Kaybı Yaşıyor”. Euronews, <https://tr.euronews.com/2018/08/01/yeni-yaptirimlar-oncesi-iran-riyali-dolar-karsisinda-tarihi-deger-kaybi-yasiyor> [28.11.2018].
- “Zarif: ABD Devrimin Başından Bu Yana İran'a Düşmandır”. NTV, 27.06.2018, https://www.ntv.com.tr/dunya/zarif-abd-devrimin-basindan-bu-yana-irana-dusmandir,CtIFE6HZKEyrZwGxRGizHQ?_ref=infinite [27.06.2018].
- “Zariftan Batı'ya Çağrı: Yemen'de Savaş Suçu İşleyen Suud ile BAE'ye Silah Satmayı Kesin Artık”. Sputnik News, <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201906051039247006-zariftan-batiya-cagri-yemende-savas-sucu-isleyen-suud-ile-baeye-silah-satmayi-kesin-artik/> [05.06.2019].
- “5 Soruda İran'la Nükleer Anlaşma”. BBC Türkçe, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/07/150714_bes_soruda_iran_nukleer [14.07.2018].

- “10 Questions Answered By Ayatollah Khamenei on The JCPOA”.
<http://english.khamenei.ir/news/6771/10-questions-answered-by-Ayatollah-Khamenei-on-the-JCPOA> [02.06.2019].
- Abbas, Şahin. İran’ın Ortadoğu’daki Eli: Kasım Süleymani.
http://orsam.org.tr/d_hbanaliz/3_ziyaabbas.pdf, Eylül-Ekim 2017 Cilt: 9 Sayı: 82, 10, [01.12.2018].
- Aras Bülent, Keyman Fuat. “Seçim sonrası Türkiye: Nükleer Anlaşma, Çözüm Süreci, Yapıcı Dış Politika”. 22.07.2015,
<http://www.aljazeera.com.tr/gorus/secim-sonrasi-turkiye-nukleer-anlasma-cozum-sureci-yapici-dis-politika> [01.12.2018].
- Barzegar, Kayhan. “Regionalism in Iran's Foreign Policy”. 07.02.2010
http://www.iranreview.org/content/Documents/Regionalism_in_Iran_s_Foreign_Policy.htm [02.02.2018].
- Bulut, Halil İbrahim. “Tarih, İnanç, Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrilik”,
http://ormer.sakarya.edu.tr/18,5,,12,ortadogu_yilligi_2011.html [01.06.2019].
- Çelikkol, Oğuz. “Orta Doğu ve Suudi Arabistan-İran çatışması...”. Hürriyet, 10.04.2018, <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/oguz-celikkol/orta-dogu-ve-suudi-arabistan-iran-catismasi-40799920> [03.09.2018].
- Çitlioğlu, Ercan. “İran’ı Anlamak”, Ankara: Başkent Üniversitesi, 2015, <http://sam.baskent.edu.tr/makaleler/iranianlamak.pdf> [02.01.2017].
- Dehghan Saeed Kamali, Norton-Taylor Richard. “CIA Admits Role in 1953 Iranian Coup”, The Guardian, <https://www.theguardian.com/world/2013/aug/19/cia-admits-role-1953-iranian-coup> [01.06.2017].
- Demir, Habip. “Şii İlim Havzalarının Tarihî Seyri: Kum ve Necef”. 11.07.2018, <https://iramcenter.org/sii-ilim-havzalarinin-tarihi-seyri-kum-ve-necef/> [01.08.2019].
- Dilek, Kaan. “İran’ın Orta Asya Politikaları”. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2011, http://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/iran_ortaasya_raporu.pdf.
- European Commision, “European Union Restrictive measures (sanctions) in force”.
http://eeas.europa.eu/cfsp/sanctions/docs/measures_en.pdf [10.11.2018].
- İran İslâm Cumhuriyeti Anayasası. <http://imam-khomeini.com/web1/turkish/showitem.aspx?cid=1736&h=22&f=23&pid=2048> [02.05.2017].
- ‘İran’ın Sivil Amaçlı Nükleer Programa Hakkı Var’. Amerika’nın Sesi, 25.09.2018, <https://www.amerikaninsesi.com/a/iran-in-sivila-amacli-nukleer-programa-hakki-var/1756487.html>.
- Katzman, Kenneth. “Iran’s Foreign and Defense Policies”.
<https://fas.org/sgp/crs/mideast/R44017.pdf> 09.10.2018, [28.11.2018].
- Koç, Mehmet. “Ruhani’nin Yeni Dönemi”.
<https://www.iramcenter.org/gundem/alinti/ruhaninin-yeni-donemi/> Mayıs 2017. [01.06.2017].

- _____. “İran’da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar-I Devrim Rehberliği”. https://iramcenter.org/d_hbanaliz/YRANYDA_DEVLET_YAPISI_VE_TEMEL_KURUMLAR_I_DEVRYM_REHBERLYYY.pdf [01.06.2019].
- Loui, Hadi K.. “İran’da Dini Otorite ve Meşruiyet Tartışmaları”, IRAM, [01.08.2019].
- Marcus, Jonathon. “The Saudi-US-Iran triangle”, BBC, 05.01.2016 <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-35230977>,
- Muhakkık, Mehdi. “Ayetullah”. İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ayetullah> [01.02.2018].
- Özçelik, Feyza. “Körfez Bölgesinde Farklı Bir Ses: Umman”. https://ormer.sakarya.edu.tr/20,3,,60,korfez_bolgesinde_farkli_bir_ses_umman.html [02.02.2018].
- Özev, M. Hilmi. “2018 Yılında Körfez Ülkeleri”. <https://orsam.org.tr/tr/2018-yilinda-korfez-ulkeleri/> [14.01.2019].
- Peck, Max. “Doubling Down on Damascus: Iran’s Military Surge to Save the Assad Regime”. www.defenddemocracy.com, Washington, January 2016.
- Pieter, D. Wezeman. “Saudi Arabia, armaments and conflict in the Middle East”, <https://www.sipri.org/commentary/topical-background/2018/saudi-arabia-armaments-and-conflict-middle-east> [14.12.2018].
- Sarikaya Yalçın. “Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür”. Rapor No. 2, Kasım 2012, 9-10, https://www.tasav.org/media/k2/attachments/dpa_rapor_2_gecmisten_gunu_muze_Iran_sarikaya_son.pdf [02. 05. 2017].
- Sinkaya Bayram. “Arap Baharı Sürecinde İran’ın Suriye Politikası”. Ankara: SETA Analiz, Nisan 2012 Sayı: 53, <https://www.setav.org/arap-bahari-surecinde-iranin-suriye-politikasi/>, [01.03.2019].
- T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Suudi Arabistan’ın Siyasi Görünümü”. <http://www.mfa.gov.tr/suudi-arabistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa> [01.11.2017].
- _____. “Türkiye - Suriye Siyasi İlişkileri, Türkiye’nin Suriye İhtilafına Yaklaşımı”. <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-suriye-siyasi-iliskileri-.tr.mfa> [01.02.2019].
- _____. “İran’ın Siyasi Görünümü”. <http://www.mfa.gov.tr/iran-siyasi-gorunumu.tr.mfa> [01.05.2018].
- U.S. Department of the Treasury, “An Overview of O.F.A.C. Regulations Involving Sanctions Against Iran”. <http://www.treasury.gov/resource-center/sanctions/Programs/Documents/iran.pdf> [10.11.2018].
- “President Obama's Speech in Cairo: A New Beginning”. 04.06.2009, https://obamawhitehouse.archives.gov/files/documents/anewbeginning/SPEECH_as_delivered-Turkish.pdf [10.12.2018].
- “We Trust Our People, Our Dear Youth and Their Capabilities”, 04.06.2018, <http://english.khamenei.ir/news/5727/We-trust-our-people-our-dear-youth-and-their-capabilities>, [01.08.2019].

“What are the five predictions of Imam Khamenei which came true?”,
<http://english.khamenei.ir/news/6996/What-are-the-five-predictions-of-Imam-Khamenei-which-came-true>, [01.08.2019].

“World Bank IRI Overview”. 11.10.2018,
<http://www.worldbank.org/en/country/iran/overview> [10.12.2018].

ÖZ GEÇMİŞ

1986 yılında İstanbul’da doğdu. Üniversite eğitimini Bahçeşehir Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde tamamlayarak 2009 yılında mezun olmuştur. 2012 yılında Harp Akademileri, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler bölümünden “İran Toplum Yapısının Dış Politikasına ve Ortadoğu Güvenliğine Etkileri” konulu teziyle yüksek lisans derecesini almıştır. Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümü Doktora programında tez hazırlama sürecindedir.

Şubat 2012 – Nisan 2014 tarihleri arasında TASAM Ortadoğu masasında uzman olarak çalışmıştır. Başlıca araştırma konuları; İran, Ortadoğu ve Güvenlik Stratejileri’dir. İyi derecede İngilizce ve temel seviyede Farsça bilmektedir.

E-posta: hazarvural@gmail.com

Yayınları:

Hazar Vural Jane, Fuat Aksu, İran Dış Politikasında Lider’in Etkisi: İran Nükleer Krizi, **JOMELİPS- Journal of Management Economics Literature Islamic and Political Sciences**, Bartın, Haziran 2019.

Hazar Vural, “İran Nükleer Krizi ve Türkiye’nin Tutumu”, **Türkiye’nin Çatışma Bölgelerine Yönelik Dış Politikasının Analizi**, Editör: Ertan Efegil, 1. Baskı, İstanbul: Gündoğan Yayınları, Ağustos 2016, ss. 137–152.

Hazar Vural, “İran İslam Cumhuriyetinde Reformcu Muhafazakâr Çatışması ve Çözüm Önerileri”, **Türkiye’nin Yakın Havzasındaki Devlet-İçi Çatışmaların Analizleri**, Der. Ertan Efegil ve Esra Pakin Albayrakoglu, 1. Baskı, İstanbul: Gündoğan Yayınları, Eylül 2015, ss. 173-195.

Hazar Vural, “İran İslam Cumhuriyeti ve Bölgesel Barış İnşası” **V. Uludağ Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Kongresi, Barış ve Güvenliğin İnşası Kongresi**, 11-12 Aralık 2013, Bursa. (Kongre kitabı içinde yayımlandı.)

Hazar Vural, “Kimlik, Dış Politika ve Güvenlik Bağlamında İran İslam Cumhuriyeti” **Kocaeli Üniversitesi, Uluslararası Güvenlik Kongresi**, Ekim 2013, Kocaeli. (Kongre kitabı içinde yayımlandı.)